

وارلیق

تورکجه - فارسجا فرهنگي درگي
فصلنامه فرهنگي ترکی و فارسی

۱۹ - جو ایل، قیش ۱۳۷۶، سایي ۴ - ۱۰۷ صحیفه ۱۲۸

ساییمیزدا اوخویا جاقسینیز:

- یئنی دیلچلیک (۵) | دوکتور جواد هیئت • نوروز
- یارانی شهیدین شریزه | دوکتور محمدعلی فرزانه • علما و
- فصلاهی رموز | بهرام حق برمت • تریزی علی کیمدر | احسن
- معجزه | ساوالان • جلال آن احمد، یادی نه در خور قدر بنده او | دکتر
- حبیبقلی سلیمی • فضولی ارشی نین مکمل شیری | وارلیق • آذر سایجان
- تورکجه سی سؤزلویو | پروفسور کامیل ولی زیمان اوغلو • ابراهیم خلیل خان
- حواشی | صمد سرداری نیا • دوکتور داگر رینالوف | انصاحبه | محمدرضا هیئت
- سیمی نین مخزن اسرار | بندان نتیجه | سعادت شیخی یثوا • عموم تورک
- ادبی دیسلنی | تشکولو، تکسامولو، نسنرولو | پروفسور سظامی جسمشروف
- تاریخ، ساخیدان و اوراقدان | کتابی اوزرینه | ام.ع. فرزانه • آنلار
- سوزو | ساجدین کشاورز بهادر • ۶ - جی بین الخلق دده قورقود
- کوفراسی | پروفسور باشا قاریف • سنگلاخ | سوزلویو حقیقده | اتی
- سلام زاده • باری زاپاس | بداریم ولی زبان مادری ترک زبانها و
- عرب زبانهای ایرانی | مرکوب نکیم | دکتر جواد هیئت
- درباره رساله معنیات | فضولی | امیر هدایت
- حصاری • شعرلو • بیلدیریشلو ...

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

ایچینده کیلر

- ۲ یئنی دیلچیلک (۵) / دوکتور جواد هیئت
- ۲۵ نوروز- ائل بایرامی، باهار بایرامی سهندین شعرینده / دوکتور محمدعلی فرزانه
- ۱۷ درباره رساله معمای فضولی امیرهدایت حصارى
- ۲۶ آلتینجی بین الخلق دده قورقود کونفرانسیندان قیدلر / پروفور یاشار قارایف
- ۳۴ جلال آل احمد، یادی نه در خور قدر بلند او / دکتر حسینقلی سلیمی
- ۴۵ عموم تورک ادبی دیلی (تورکی): تشکولو، تکامولو، تیزولو / پروفور نظامی جعفروف
- ۵۵ تبریزی علی کیمدیر / ح.م. ساوالان
- ۵۷ زوفا کتاب نشریاتی تین بیلدیریشی
- ۵۸ علما و فضلالی زونوز (۱) / بهرام حق پرست
- ۶۸ فضولی ارثی نین مکمل نشری / وارلیق
- ۷۳ بیلدیریش (۱) / وارلیق
- ۷۴ آذربایجان تورکجه سی سؤزلویو / پروفور کامل ولی نریمان اوغلو
- ۸۰ بیلدیریش (۲) / وارلیق
- ۸۱ «تاریخ، یاخیندان و اوزاقدان» کتابی حقیقنده / م.ع. فرزانه
- ۸۶ گۆز (شعر) / احسین آرزو
- ۸۷ «سنگلاخ» سؤزلویو حقیقنده / تقی سلام زاده
- ۹۰ آتالار سؤزو / اساجدین کشاورز بهادر
- ۹۱ شعرلر
- ۹۸ دوکتور ذاکر زینالوف لا مصاحبه / محمد رضا هیئت
- ۱۰۵ نسیمی تین «مخزن اسرار» بندان شئحه لر / سعادت شیخی یئوا
- ۱۱۳ پارسی را پاس بداریم ولی ... / دکتر جواد هیئت
- ۱۱۸ ابراهیم خلیل خان جوانشیر / اصمد سرداری نیا
- ۱۲۶ آبونه فورمو

یئنی دیلچیلیک (۵) حاکمیت و باغلیلیق نظریه سی

● دو قتور جواد هیئت

چامسکی نین حاکمیت و باغلیلیق (مرجع سنچمک) نظریه سی (G.B) اؤنون اصلاح اندیلەرک گنیشلندیریلیمیش استاندارد نظریه سی (REST) نین تکمیلشدیریلیمیش شکلی دیر. حاکمیت و باغلیلیق نظریه سینده حال، مطابقت، زامان شکیلچیلری نین جومله لرده و سؤز گروپلاریندا کی خصوصیتلری، حاکیم مقوله لره تابع دیر، یعنی حاکیم مقوله لر تابع اؤلان مقوله لره لازم اؤلان سورفولوژیک شکیللری و ثریرلر.

حاکمیت فونکسیونو باشدا فعللر و قوشمالار - ادا تالار (کیمی، قارشى و...) و بیرده تصریف و یا مطابقت مقوله لری طرفیندن حیاتا گنچیر و حاکیم عنصرلر متمم لرینه لازیم اؤلان حال شکیلچیسینی و ثریرلر. دنمه لی فعللر حاکیم اؤلدوغو متمم (تاماملاییجی) لرینه (مفعول = تأثیرلیک) $A = (Y)dan$ دان حال شکیلچی سینی و یا $A = (Y)dan$ دان حال شکیلچیلرینی و ثریر.

حاکمیت و باغلیلیق چرچیوه سینده جومله، ایچ قورولوش عنصرلری اداره اندن بیر باش و یا چرده ک (Head) و بۇ باش ایله معین بیر استروکتورال علاقه سی اؤلان (اداره اندیلن) مقوله لر اۇلاراق تدقیق الدیلیلر.

گنچن مقاله میزده داعی ذکر اتدیگیه بر سیمی حاکمیت و باغلیلیق نظریه سی بیر - بیرینه باغلی اؤلان آشاغیدا کی حیصه لر و یا آلت نظریه لر دن عمله گلیمیشدیر:

۱ - X-BAR نحو نظریه سی. X-BAR SYNTAX, XSYNTAX.

۲ - عکس انتمه PROJECTION PRINCIPLE و یا خصوصیت اساسی.

۳ - تئارول و یا نحوی فونکسیونلار نظریه سی TETA ROLES.

۴ - حاللاندىرما نظریه سی CASE THEORY.

- ۵ - حاکمیت نظریه سی GOVERNMENT.
- ۶ - یتر دگیشدیرمه (حرکت) قایدا و یا نظریه سی MOVEMENT THEORY.
- ۷ - محدودیت نظریه سی BOUNDING THEORY.
- ۸ - باغلیلیق نظریه سی (مرجع سنجمک و یا تابلیمک) BINDING THEORY.
- ۹ - حذف اؤلونان ضمیر (آتیلیمیش عوضلیک) نظریه سی.
- ۱۰ - سس فورماسی حیصه سی و یا فوننتیک حیصه (PHONETIC FORME) (PF).
- ۱۱ - منطقی فورما حیصه سی (LOGIC FORME) (LF).

X نحو نظریه سی: چامسکی نین X نحو نظریه سی اسکی استروکتورال (قورولوشچو) نحو نظریه سیله بیر آز فرقلی دیر.

استروکتورال (قورولوشچو) نحوه مقوله لر ایکی سویه یه بؤلونورلر.

۱ - گروپ مقوله لری: آد گروپو، فعل گروپو، جومله و سایره.

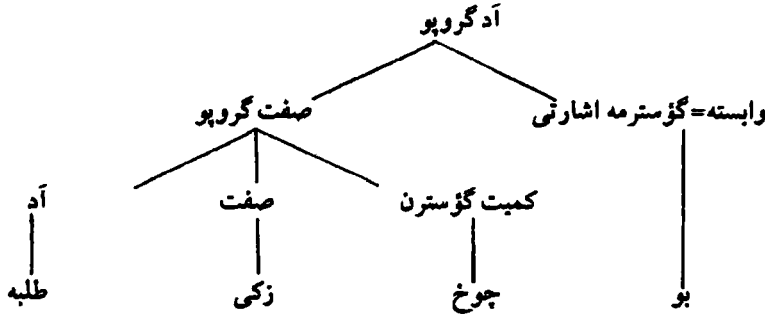
۲ - سؤزلر مقوله لری (LEXICAL CATEGORY): آد، فعل، اادات و باغلاما، صفت، ظرف، کؤمکچی

فعل، باغلی عنصر (اشاره ضمیری و بؤکیمی)، چؤخلوق (کمیت) گؤسترن و سایره.

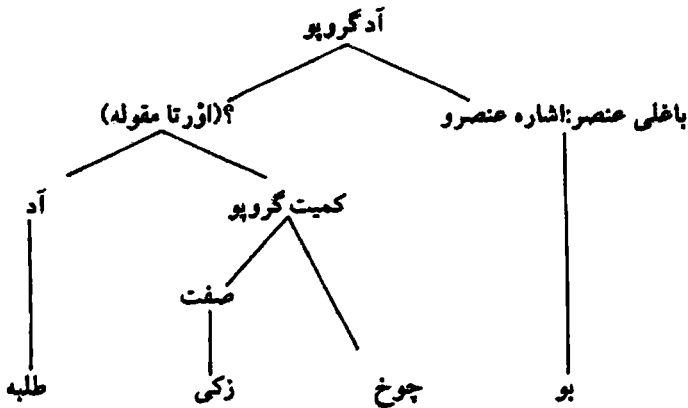
تجربه ییزه گؤستریرکی، بیر ده اورتا مقوله واردیرکی سؤز مقوله لریندن بؤیوک لاکین گروپ مقوله لریندن

کیچیک دیر. مثلاً آد دان بؤیوک، اما آد گروپون دان کیچیک دیر. آشاغیداکی آد گروپو نمونه سینده دقت

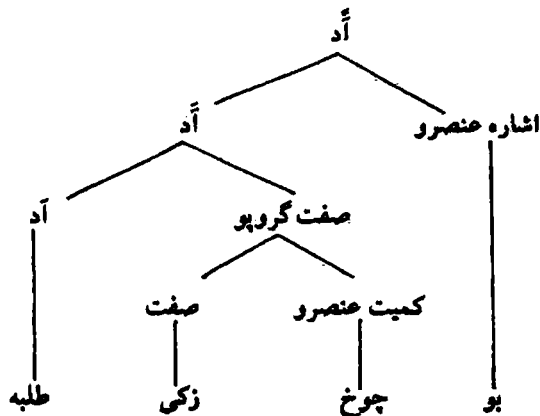
یئتیره ک «بؤ چؤخ زکی طلبه» بؤ گروپو استروکتورال نحوه گؤره تحلیل ائدرسک بئله نمایش ائتدیریلیر:

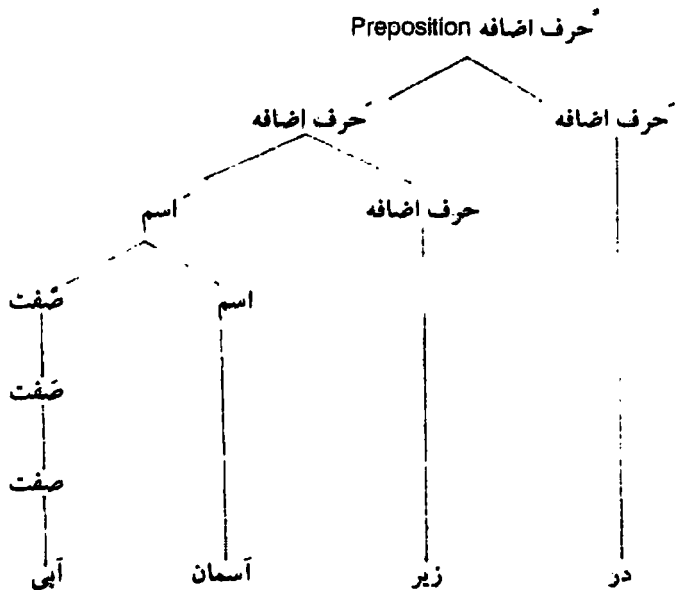
بو شمادا «چؤخ زکی طلبه» مخصوص بیر گروپ CONSTITUENT تشکیل ائتمیر. حالبوکی بیر گروپ CONSTITUENT کیمی اؤزونه بنزه یین بیر گروپ CONSTITUENT له بیرلشه بیلیر. مثلاً بؤ جومله ده اؤلدوغو کیمی: احمد چؤخ زکی طلبه و چؤخ یاخش گنج دیر. بؤ جومله ده (آد + صفت گروپو) بیر گروپ CONSTITUENT کیمی گؤرونور چونکی بئله بیر قورولوشو اؤلان گروپ CONSTITUENT یله بیرلشدیریلیر. دنمه لی (آد + صفت گروپو) زنجیری (گؤسترمه اشارتی + آد + صفت گروپو) ندان تشکول ائدن آد گروپوندا داعی مخصوص گروپ CONSTITUENT کیمی گؤسترلمه لی و «بؤ چؤخ زکی طلبه» بئله تحلیل اؤلونمالیدیر.

كانحو نظريهسى بۇ نىقسانى آرآدان آپارماق اوچون تىكلىف اندىلىمىشىدىر.
 Xنحوينه گۆره هر بير سۆز مقولهسىنه (LEXICON) بيردن چوخ گروپ سويهسى واردير و مختلف مقولهلر
 اوچون X, X, X و سايره نظردە توتولور:
 الف: X (يا X صفر X سۆزلر مقولهسى)
 ب: X يا X - و يا X بير جيزگى (BAR)
 ج: X يا X يا X يا X (ياكى جيزگى و...)
 X بۇ نظريهده سۆزلر مقولهلريندن بيرى (آد، فعل، صفت، اادات و باغلاما و سايره) اؤلا بيلير.
 ايندى يۇخاريدا گۆستريلن مقولهلره گۆره «بۇ چوخ زكى طلبه» كلمه گروپو بئله تحليل اولونا بيلير:

بۇرادا صفت گروپو دا آد گروپو كيمي مختلف مقولهلر سويهسىنده يعنى BAR جيزگى ايله
 گۆستريلمه لييدي اما ديلچيلر هله ليك ايكي مقوله سيستمى (X و استروكتورال) برابر ايشله ديرلر. اكثر
 ديلچيلر آد و فعل مقولهلرى اوچون X نظريه سيني تطبيق انديرلر. بورادا وئريلن قايدالاردا (آد گروپوندا) آد

تورکجه Preposition کلمه دن سؤنرا گلیر.

جومله لرده متمم عنصر و یا گروهو دا اؤنملی دیر. مثلاً:

A MAN PLAYED THE FLUTE (بیر آدام توتک چالدی) جومله سینده توتک متمم (تاماملاییجی و یا

مفعول) دیر. دئمه لی نحو گروهلاری بیر چرده ک و متمم لردن تشکیل اؤلنور. متمم چرده کدن اول و یا سؤنرا

گله بیلر. بعضی دیللرده (انگلیزجه) متمم چرده کدن سؤنرا گلیر، یعنی چرده ک گروهون

باشیندا (سولوندا) گلیر. مثلاً:

BOUGHT A NEWS PAPER (بیر غزنت آلدی: فعل چرده کی) و یا

ON THE BOAT (فایق دا: PREPOSITION چرده گی) و یا

OPEN TO OFFERS (تقدیمه آچیق: صفت چرده کی) و یا

CLAIM THAT THE EARTH IS FLAT (بیر کوره سی نین دوز اؤلماق ادعاسی: آد چرده گی)

تورک دیلینده چرده ک متمم دن سؤنرا گلیر.

چرده ک و متمم لرین سیراسی (ترتیبی) اونیونر سال گرامرین بیر پارامترینی (PARAMETER) تشکیل اندیر.

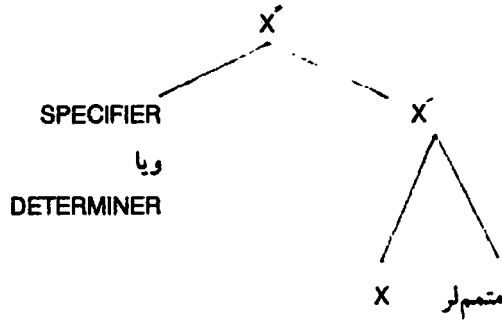
بیر جومله ده ایکینجی نوع عنصره معین لشدیرن DETERMINER (حرف تعریف) (THE) و یا

مشخص لشدیرن SPECIFIER (VERY, A...) دئییلیر. مثلاً THE MAN (آدام) و یا A MAN (بیر آدام) کیمی.

سونرا گؤره X نچوینده بؤنلاری گؤستریمک اوچون ۲ - جی قورولوش سویه سینده ده احتیاج

واردیر: DETERMINER و یا X SPECIFIER → DETERMINER, X و یا SPECIFIER و متمم نظرده

تؤنولاراق بیر نحو گروهو ایکی سویه دن تشکیل اندیر:

حاکمیت و باغلیق نظریه سینە گۆره هامی گروپلار (۴ نوع) دا ایکی سویه ضروری دیر. مثلاً NP (آد گروپ) ده N' واردیر کی بۇ دا بیر N' چرده گی و محتمل معین لشدیرندن تشکول اندیر. N' ده بیر N' چرده گی و محتمل متمم لردن تشکیل اولونور. VP ده داعی دوروم عینی دیر.

خصوصیت پرنسپیی Projection principle و یا مقوله سئچمک اساسی:

بۇ اساسا گۆره نحو گروپلارینی، چرده کالری یا عنصرلری یعنی آد، فعل، صفت و Preposition نین خصوصیتلری معین لشدیریلیر. مثلاً «یارماق» سۆزوايله برابر بیر فاعل و بیر ده تاماملایان یا مفعول اۇلاجاغی بللی اولور. هم ده سۆزلر بیرلیکده گلن مقوله نین ده خصوصیتلرینی گۆستریرلر: دنمه لی سۆزون خصوصیتلری جومله تورولوشونا عکس اندیر (Projection) و محتمل متمم لری معین لشدیریر.

بعضی فعللر مثلاً نفرت Deplore فعلی نین خصوصیتلری اوندان سؤنرا بیر آد گروپونون اۇلماسینی ضروری قیلیر [NP] deplore. اگر بیر جومله ده نفرت deplore دان سؤنرا NP (آد گروپ) اۇلماسا اۇ جومله گراماتیک جومله اۇلماز. دنمه لی (LF) منطقی فورما فعلین خصوصیتلرینی نظرده توتمالی دیر.

بعضاً بیر فعل ایکی آد مقوله سینى سئچیر. مثلاً: وئر مک Give کیمی

Coffee gives people Insomnia =[- NP1NP2]

1 2

(قهوه آدما یوخوسوزلوق وئریر).

بۇرادا فعلین تأثیر سیز (لازیم) و یا تأثیرلی (متعدی) اۇلماغی نظرده توتولور. بعضی فعللر اۇزلریندن سؤنرا (انگلیزجه ده) ادات Preposition-1 داعی احتیاجلاری واردیر. مثلاً Fly = اوجماق فعلی کیمی.

He flies to London: Fly[- PP] (اۇ لندنه اوجور)

تورکجه ده فعل جومله نین (نحو گروپونون) سؤنوندا گلدیگی اوجون یۇخاریدا سئچیلن مقوله لر فعلدن قاپاق گلیرلر.

بعضی فعللر اۇزلریندن سؤنرا (انگلیزجه ده) بیر جومله نی سئچیرلر. مثلاً: اومید اندیرم: ا hope کیمی. HOPE[-S]. hope that this is true. اومید اندیرم کی، بۇ دوغرودور (بونون دوغرو

اۆلماسینی اؤمورام).

بعضی فعللرده آد گروپو ایله برابر بیر جومله (S) نی سئچیرلر. مثلاً: PROMISE [-NP S] وعده وئرمک کیمی.

I promise you that this is true.

من وعده وئیریم سنه کی بۇ دوغرو دور. و یا: علی دندی کی احمد کتابخانایا گتندی.

بعضی آدلار جومله ایله بیرلیکده حال شکیلچی سینه (فارسجادا حرف اضافه (preposition) ده احتیاجلاری واردیر. مثلاً: علی احمد دن سؤروش دو کسی نه واخت کتابخانادان قایداجاق. ادبی تورکجه ده (یعنی کی (که) ایشلمه دن) بئله دئییلیر: علی احمد دن کتابخانادان نه واخت قایداجاغینی سؤروش دو.

بیرینجی شکلین فرمولو بئله یازیلیر: سؤروشماق: فعل، (حالت شکیلچیلی گروپ - جومله).

بۇ نمونه لرده فعلله بیرلیکده اؤنا او یغون اؤلمایان مقوله ایشله نسه جومله دوزگون اؤلماز.

X نظر یه سینه گۆره ده هامی گروپلار بوتون دیللرده ایکی سویه لی قۇرولوشا مالیک دیر.

معین لشدیر یجی و SPECIFIER ین یئری چرده ک متمم لری نین عکسی طرفینده اؤلور و یا چرده ک و متمم دن آیری اؤلا بیلیر.

تورکجه اوچون آد گروپونون معین لشدیر یجی سی (SPECIFIER) تاملایان (منسوبیت حالی GENITIF = N, UN ائضافه الیه) دیر: انون قایسی و یا قادی نین دو قتورو.

تورکجه نین ۳ آیری آد - آد تاملایا شکلی (اضافه، ترکیب) واردیر:

۱ - قادی نین دو قتورو. بۇرادا قادی ن سۆزو معین لشدیر یجی مضاف الیه و یا طرف دیر.

۲ - قادی ن دو قتورو. بۇرادا قادی ن سۆزو وصف لندیر یجی (صفت آد) دیر.

۳ - قادی ن دو قتورو. بۇرادا قادی ن متمم دیر.

دئیمه لی بئر گروپو دا چرده ک دن اول معین لشدیر یجی (یمن - ون منسوبیت حالی)، وصف لندیرن (آد، صفت، ظرف، participe، فعل گروپو) و متمم وظیفه سینى گۆره ن مقوله لر گلیر.

X نظر یه سینده جومله اوچون S (جومله SENTENCE) دن استفاده اؤلونور. مثلاً: S → COMP S چونکی

S هم S و هم ده متمم تۆره دن بیر مقوله یه COMPLEMENTISER شامل اؤلا بیلیر. متمم تۆره دن عنصر

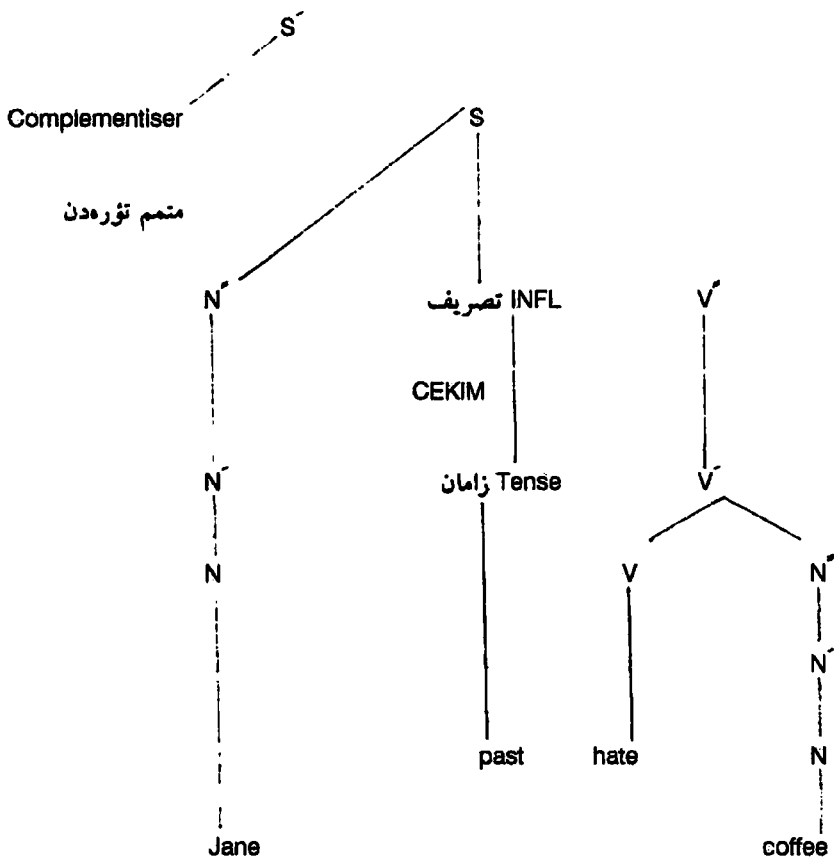
جومله ده ایشلمیر. اؤنون یئرینه باغلا ییچر عنصر و یا سوال عنصر و ایشله نه بیلیر (مثلاً: کی، تا، عجباً، اونا

گۆره، هانسی، نه و سایره). مثلاً: «علی دندی کی احمد بیر کتاب آلمیش» بۇ جومله ده متمم تۆره دن عنصر دن

یئری بۇش EMPTY اؤلا بیلیر: «علی دندی احمد بیر کتاب آلمیش».

ایندی بوتون سویه لریندن فایدالاناراق مختلف جومله لری بئله گۆستره بیلیریک:

Jane hated coffee (جان قهوهدن نفرت اندیر).

بۇ نظرىيەدە نحو گروپو عنصرلىرى نىن سىراسى ائله بىر شكىلدە عمومى لشمىشدير كى بىر خىبر جومله سىنى عملە كىتىرىر. بۇ خىبر جومله سى متمم لرین و معین لشدیرىجى عنصرلرین چرده گىن هانسى طرفىندە اولدوغونو معین لشدیرىر. مثلاً انگلیزجهده چرده گىن متمم دن اول گلمه سى سبب اولور كى (Preposition) PP ده NP, P (آد گروپو) دن قابق گلسین. یعنی On the train (ترن ده) كىمى هابئله فعل، VP (فعل گروپوندا) آددان اول گلسین: (Like whisky) دنمهللى X نظریه سى پارامترلىرى نىن تنظيمى ایله انسان دیلى نىن قورولوش گروپلارینى (Phrase structure) اؤیرنمیش اولور.

(پارامتر دیلدرده چرده گىن متمم لرله نئجه سیرالانماسىنى معین لشدیرىر. مثلاً:

$X \rightarrow X$ متمم لر \rightarrow X او یا متمم لر $X \rightarrow X$

جومله قورولوشلارى عىنى مختلف گروپلاردان تشكول ائدیر. باشدا اوست گروب چرده ك و محتمل معین لشدیرىجىلردن تشكول ائدیر. بۇ چرده كده اونا عائد چرده كلردن و محتمل متمم لردن عملە گلیر. سون چرده ك سوز مقوله سى دیر و سوزلرین خصوصیتلریله باغلى دیر و گروپدا هانسى متممین ایشانمه سىنى و هانسى معنا رولونو ایفا ائتمه سىنى معین لشدیرىر.

بونو دا علاوه ائتمهللى بىك كى جومله ایله كلمه گروپلارى آراسینداكى فرق: كلمه گروپلارین

چرە گى (Head) بىر سۆز مەقۇلەسى ئىنسانىيەت ۋە ئۇلارنىڭ خاسلىقىنى بەلگىلەش ئۈچۈن دە مەقۇلە سىنچىمىك خىسسىيەتلىرىنى مەيىن لىشىدىمىك مومكۇن دىر. يەنى ئۇنلاردا ئويىغۇن مەقۇلەلەر سىنچىمىك لىزوملۇدۇر.

ھابىئەلە ئە مەقۇلەلەرى خىسسىيەتلىرىنى دە بىرلىكىدە ايشلىنىدىكى ئە گىرۇپلارنى گۆرە مەيىن لىشىدىمىك مومكۇن دۇر. مەثلأ: ۱ - دىل بارەدە كىتاب ۲ - ياشاماق ئوچۇن ئنو ۳ - الى آچىق ئەم. بونلارنى فورمولو بىئە، يازىلىر: كىتاب: ئە، [ئە گىرۇپو بارەدە...] و ئنو: ئە، [ئە گىرۇپو ئوچۇن -] .

دەنمەلى مەقۇلە سىنچىمىك خىسسىيەتلىرى X مەقۇلەسىنە عايد ھەر سۆز ئوچۇن بىرلىكىدە ايشلەنن X گىرۇپو مەقۇلەنىن ئوعىنە (چىشىدىنە) گۆرە مەيىن لىشىدىلىر.

خىسسىيەت اساسىنىن نىتىجەسى ئۇلاراق اگىر بىر ئىنسانىيەت ئەنلاشلىرى سا دەنمەلى ئىحو باخىمىندان ئۆز ئىرىندە سايىلىر. بۇ ئىنسانىيەت ئەنلاشلىرى (ئىرى بۇش EMPTY) ئۇلا بىلىر (ئىرى بۇش مەقۇلە E و B حرفىلە گۆستىرلىر). دەنمەلى خىسسىيەت اساسىنا گۆرە (گۆرە ك) فەئىلى مەتەدى (transitif) ئۇلاردا ئوچۇن، مەفەول صرىح اىلە بىرلىكىدە ئۇلمالىدىر كى ئىحو باخىمىندان بون سويەلدە فەئىلى گىرۇپو تاملا بىچىسى (مەتم) كىمى گۆستىرلىر. اما فوننىتىك اوست قۇرۇلۇشدا گۆستىرلىمە يە بىلىر.

خىلاصە ئۇلاراق دەنمەلى بىك كى يۇخارىدا ئىرىدىگىمىز نەمۇنەلدە سۆزلىرىن: خىسسىيەتلىرى و گىرامىرىن دىگىر ئەلت نىظام - دوزنلرى استروكتۇرال سۆز گىرۇپو فايدالارى ايشلىتمەنن ئىحوىن مەنظەرە و صورىتىنى مەيىن لىشىدىر.

حرىكت: ئىرى دىگىشىدە نەزىرە يە فايداسى و مەحدودىت: حاكىمىت و باغلىلىق نەزىرە سىندە ئەلفا ئىرى دىگىشىدە فايداسى (movement ∞) بونون دۇنوشوملرىن ئىرىنى تونموشدۇر. بۇ فايدا جومەلىن ئىحو خىسسىيەتلىرىنە گۆرە مەختلف سۆز گىرۇپلارنى مەثلأ ئە گىرۇپو، سئوال ئىنسانىيەت، فەئەل و سايەرنى ئۆز ئىرىندەن باشقا ئىرە كۆچورۇر. مەثلأ مەجھول (passive) جومەلدە فاعلىن ئىرى بۇش دۇر. ئۇنا گۆرە مەفەول صرىح ئىرىندە كى ئە گىرۇپو فاعلىن ئىرىنە گىچىر. بىر نەمۇنە ئىرە ك: «اىران اور دوسو اشغال ئۇلونموش شەھىرلى گىشى ئەلدى». بۇ جومەلىن مەجھول شىكلى بىئە ئۇلور: «اشغال ئۇلونموش شەھىرلى اىران اور دوسو ئىرىندەن گىشى ئەلدى» .

ئىرى دىگىشىدە مەيىن اىكىنچى نەمۇنەسى سئوال گىرۇپو يە سئوال مەقۇلەسى دىر. مەثلأ: «ئىرە گىشى ئەلدى» - «ئىرە گىشى ئەلدى» - «ئىرە گىشى ئەلدى» . بورادا سئوال گىرۇپو ئۇلان «ئىرە گىشى ئەلدى» مەفەول ئىرىندەن جومەلىن باشىنا گىشى ئەلدىدۇر.

مەحدودىت: سۆز و يە سۆز گىرۇپلارنىن ئىرى دىگىشىدە مەسى مەحدوددۇر و بىر مەحدودىت دويونونو (Bounding node) گىچە بىلىمىز. مەثلأ يۇخارىدا كى نەمۇنەدە «ئىرە گىشى ئەلدى» دوزگۇن دۇر. چونكى سئوال گىرۇپو (ئىرە گىشى ئەلدى) اساس جومەلدە (ئىرە گىشى ئەلدى) بىر سرحدى (ئىرە گىشى ئەلدى) . اما دوزگۇن ئۇلمايان بۇ جومەلدە (ئىرە گىشى ئەلدى) ، ئىلى دندى ئىرە گىشى ئەلدى» دە سئوال گىرۇپو اىكى سرحدى اشمىشىدۇر. انگلىزچەدە مەحدودىت دويونلرى S, NP و NP دىن عبارت دىر. بۇ بىر پارامتر دىر و دىلەن دىلە دىگىشە بىلىر.

ئىرە گىشى ئەلدى و يە ئىرە گىشى ئەلدى Case theory: حاكىمىت و باغلاما نەزىرە سىندە ئىرە گىشى ئەلدى

اسكى گرامردە كى كىمى يالنىز آدلارن چكىم (تصريف) شكىلچىلرني معين لشديرمير: يعنى آدلارن اوست قورولوشدا گورولن حال شكىلچىلرندن باشقا انتزاعى حالتده (Abstract case) نظرده توتولور. آبستراكت حالدان مقصد آدين مخصوص نحو علاقەسى دير كى جوملەده شكىلچىسى گؤستريلمەسەن. بۇ چنشىد حال بوتون ديللرده موجوددور. اونا گؤره عمومى گرامرين بير حيصەسى ساييلير. مثلاً: She dislikes him (اۇ اوندان نفرت اندير) جوملەسەندە بيرىنجى NP = she آد فاعل دير و فاعل حالى اونا اسناد انديلير، ايكىنجى NP يعنى him مفعول دور و مفعول حالى واردير.

حال نظريەسى ده تىتتا نظريەسى كىمى گرامر فونكسيونلارينا دا يانير. يعنى آدين نحو قورولوشوندا مخصوص يئرته گؤره حاللانماسى بللى اولور. بعضى عنصرلر حاللانديرىجى وظيفەسىنى گورورلر. مثلاً فعلىن چكىم شكىلچىسى يعنى زامان حاللانديرىجىسى ايشيني گورور و فاعل يئرته اۇلان آد گروپونا فاعل حالى وئيرير. اونا گؤره فعل مصدر شكىلنده ايشلنديكى واخت باغلى اولدوغو آد گروپلارينا، فاعل و يا مفعول (صريح) حالى وئره بيلمز. مثلاً «على نين دانيشماغى سرعتلى دير» جوملەسەندە دانيشماق فعلى على يه فاعل حالى وئيرير و يا على نين كتاب اوخوماغى دقتلى دير - جوملەسەندە اوخوماق فعلى كتابا مفعول (صريح) حالى وئيرير. باخما يارقا كى حقيقتده و جوملە نين داخللى معناسيندا على دانيشماغين فاعلى و كتاب دا اوخوماغين مفعول دور.

فارس و ديگر هند - اوروپا ديللرينده حرف اضافه Preposition ده گروپلارينا مختلف حاللار وئيرير. انگليزجه ده بۇ حالين مفعول حاليله ظاهرى (صورى) فرقى يۇخدور.

مثلاً: PP گروپوندا To the station (دوراغا) to = P آد گروپونا NP (the station) واسيطەلى حالى وئيرير. توركجه ده پرنپوزيسيون اولمادىنى اوچون آدلارن چكىم اكلرى (حال شكىلچىلرى) ده آدلارا مختلف حاللار وئيرير. بۇ شكىلده هر آد گروپونون جوملەده اؤزونه مخصوص حالى وار. هر ديلده آد گروپلارنى نين ان آز آلتى حالى واردير. مجهول قورولوش و يا جوملەده آد گروپونون مخصوص حالى اولمادىنى اوچون يئرني دگيشديرير و بۇش بۇراخيلان فاعلىن يئرته قوبولور. مثلاً: «على كتابلارى آلدى» - مجهول: «كتابلار على طرفيندن آلىندى». كتابلار مجهول جوملەده مخصوص حالى گؤسترير. يعنى حاللانديرما شكىلچىسى يۇخدور. اونا گؤره يئرني دگيشديرير و جوملە نين باشينا (فاعلى يئرته) قوبولور.

جوملەده (انگليزجه ده) مفعول حالى اوست قورولوشدا كى فعل واسيطەسىلە گرامر مفعولونا اسناد انديلير (وئيريلير).

فاعل حالى اوست قورولوشدا كى تصريف حيصەسىلە گرامر فاعلىنه اسناد انديلير.

بييه ليك (ملكى) حال Barry's book to... قورولوش (آد گروپو و يا جومله) واسيطەسىلە اسناد انديلير. انگليزجه كىمى ديللرده حال اسناد اندنلر سول طرفده (اول) يئرله شيرلر. حال بوكى چينجه و توركجه ده ساغدا (سؤنرا) اولورلار.

حاکمیت نظریه سی:

حاکمیت اصطلاحی و مفهوم عنعنەوی گرامرده داحی ایشلنمیشدير. مثلاً: فعل و آدين چكىم اكي (فارسجادا حرف اضافه preposition) برابر اولدوغو آدا حاکمیتی واردير. يعنى فعل و آدين چكىم و يا

حالانما شکیلچىسى برابر اولدوغو آدا مخصوص گرامر حالى، دورومو وئرير. هابئله فاعل يئرینده اولان آدلا جومله نین فعلی آراسیندا اوزلاشما، اویغونلوق اولمالی دیر. بۇرادا آدلا حاکیم عنصرون علاقەسى معین لشدیریلیر، لاکین حاکمیت و باغلاما نظریه سینده حاکمیت مفهومی علاقە کیمی ایشلنیر. حاکمیت رابطه سی مخصوص نحو فورمالاشماسینا گۆره ایکی مفهوما شامل اولور. بیرى اوستونلوق مفهومی یعنی آغاج شماسیندا هانسی عنصر، هانسی عنصرون آلتیندا یئرله شیر. دیگری برابرلیک (یان یانا) مفهومی یعنی هانسی عنصر باشقا عنصرله برابر و یا اؤنون یانیندا یئرله شیر.

مثلاً: «علی احمدی کتابچی یه آپاردی» جومله سینده علی فاعل رولوندا احمد ایسه مفعول صریح و کتابچی یه، غیر صریح (Indirect) مفعول (dative) رولوندا دیر. بۇرادا باشقا علاقە لر ده گۆستریلیر. مثلاً (ی) احمده یایشمالی دیر، یوخسا اونا Akuzatif وئرە بیلمز و یا (یه) کتابچی آدینا باغلانمایدیر کی اونا datif حالى وئرسین.

G.B نظریه سینده حالانمانین شرطی حاکمیت دیر. یعنی جومله ده حاکیم عنصر (فعل، ادا، ادات PREPOSITION و INFLECTION) اولمایدیر. INFLECT فاعل حالى NOMINATIF وئریر. فعل ده مفعول صریح AKKUSATIF حالى وئریر.

ادات PREPOSITION ده غیر صریح مفعول (پرنپوزیسیونلو مفعول) حالى وئریر. حاکمیت و حالانمانین ایکینجی شرطی یان یانا (ADJACENT) اولمایدیر. یعنی حاکیم عنصرله حالت آلان عنصر یان یانا اولمایدیر. مثلاً:

→ accusative

1 - I sent [the letter] to [my student] yesterday.

2 - I sent yesterday the letter to my student.

۲ - جی جومله گرامر باخیمیندان دوزگون دگیل. چونکه حاکیم عنصرله حالت آلان عنصر یان یانا دگیل. بو اجبار قیسا جومله لرە مخصوص دور.

کلاسیک گرامرده فعل، فاعل و مفعول حاکیم دیر. أما G.B ده Inflection فاعله حاکیم دیر. Inflection (صرف عنصر) جومله نین چرده یی دیر. اگر زامانی اولسا جومله ده زامانی اولور (Finite clause) عکس تقدیرده to ایله (مصدر) گۆستريله جک.

بئله جه برابر و یا یان یانا اولماق علاقەسى ایکی سۆز گروپو (Constituent) آراسیندا کی نحوی باغلیلیق علاقە سینى گۆستریر. دئمەلى حاکمیت علاقەسى چرده کله متمم لرینی بیر - بیرینه باغلا ییر. مثلاً فعلله آد گروپونو، مفعول صریح یئرینده آد گروپو ایله اؤنون حالانما عنصر لرینی.

درین قۇرولوشدا چکیم عنصر و فاعل یئرینده اولان آد گروپونا (علی) حاکیم دیر. عینی زاماندا اؤنا فاعل حالى وئریر.

آپاردی فعلی آد گروپوندا اولان و مفعول اولان احمده (احمدی) حاکیم دیر و عینی زاماندا اؤنا مفعول حالى وئریر. هابئله dative شکیلچىسى اولان (یه) آد گروپوندا اولان و اؤندان اول گلن کتابچی یه واسیطه لی (اندیرکت) مفعول حالى وئریر.

حاکمیتین داها قاباریق خصوصیتی گرامر اویشماسی، مطابقتی دیر. بۇ مطابقت بعضی دیلرده داها چوخدور. (عربجه و فرانسوزجا دا اولدوغو کیمی) بورادا فعل ایله فاعلین، شخص، جنس و سای باخیمیندان مطابقتی و یا صفتله آدین مطابقتیندن سؤز گندير.

حالت ده حاکمیت کترولو آلتیندادیر. مثلاً: They will give it to him (اۇنلار اۇنو اۇنا وئره جکلر). بۇرادا him (اۇنا) آد گروپو و to him پرئوپوزیسیون گروپو give (وئره جکلر) فعلی نین حاکمیتینده دیرلر.

INF (چکیم = تصریف) اونورسال گرامره بئر پارامتر دیر و دیلدن دیله دگیشیر. بعضی دیلرده INF فاعلی حاکمیت آلتینا آیر (ضمیر حذف اولان دیلرده: تورکجه) بعضی دیلرده فاعلی حاکمیت آلتینا آلمیر (ضمیر حذف اولمایان دیلرده: انگلیزجه).

باغلیق تئورسی Binding theory:

بیر آد گروپونون دیگر آد گروپونا اشاره شکلینی بیان اندیر. مثلاً آشاغیداکی جومله ده:

James watched himself in the mirror (جومله سینده James ایله himself یا احمد اؤزونو آینادا

گوردو) جومله سینده «احمد ایله اؤزونو» آراسینداکی علاقنی گؤستریر.

بۇ نظریه به گۆره آدلار و شخصی ضمیرلر، قایدیشلی ضمیرلر و مشارکت ضمیرلری بئر - بئریندن بئر اؤنجول (مقدم) طرفیندن باغلانما خصوصیتلرینه گۆره فرقله نیرلر.

باغلاما شرطلری:

۱ - قایدیشلی و قارشیلیقلى عوضلیکلر اداره اندیلدیکلری مقوله ایچینده باغلانیرلار: اؤزو، بئر - بئرمیزی. یعنی مرجلری عینی جومله ده اولمالی دیر.

۲ - شخص عوضلیکلری اداره اندیلدیکلری مقوله ایچینده آزاد دیرلار: او

۳ - آدلار اداره اندیلدیکلری مقوله ایچینده آزاد دیرلار.

دنه ملی قایدیشلی ضمیر (عوضلیکلر) اؤزو، اؤزونو، و قارشیلیقلى عوضلیکلر (بئر - بئرینی) بئر مرجلری عینی جومله ده اولمالی، لاکین شخص عوضلیکلری نین (او، ...) مرجعی عینی جومله ده اولمامالی دیر.

باغلیق و یا مرجع سنچمک شرطلری نین تأثیر ساحه سی جومله لر دیر. باغلیق و مرجع سنچمک قایدالاریندان فایدالاناراق بئر جومله نین گرامره او یغون اولوب اولمادیغی معین لشدیریلیر. مثلاً:

من [هر کسین اوزومه باخماغینی] ایسته میرم و یا سن [منیم اؤزونو اؤرایا آپارماغیمی] ایسته بیر سن. بو ایکی جومله ده قایدیشلی عوضلیکلر (اؤزو) اؤز حاکمیت مقوله لری اولان یان جومله ایچینده باغلانما میشلار. مرجلری یعنی باغلی اولدوقلاری اساس (اصلی) جومله نین فاعل لری اولان من و سن دیر. حالبوکی باغلیق شرطلرینه گۆره قایدیش عوضلیک اؤز حاکمیت مقوله سی محدودده سینده (یان جومله) باغلی اولمالی دیر. بۇ جومله لرین دوزگون شکلی بئله اولمالی دیر:

من [هر کسین منه باخماغینی] ایسته میرم.

سن [منیم سنی اؤرایا آپارماغیمی] ایسته بیر سن.

آردی وار

نوروز - ائل بايرامى

باھار بايرامى

ب.ق.سەندىن شەرىندە

كۆكۈنۈ تارىخىن ايلكىن چاغلار يىندان آلان و خلق آراسىندا بۇيوك ائل بايرامى، يىتى ايل بايرامى و ساھار بايرامى آدى ايله تانىتمىش نوروز بايرامى، بىر چوخ اورتا شرق خىلقلرى و ايراندا اۆلدوغو كىمى، آذرى توركلرى نىن دە چوخ عزيز سايدىقلارى و توكنمز اينانچ و سئويىچ ايله قارشىلا دىقلارى بايرامدىر.

خىلقلرىن مىلى - مىدنى تارىخى و ان قديم عصرلردن باش آلب گىلن ياشايىش عادت - عنىنلرى ايله قىر بىلماز قايناقلارلا باغلى اۆلان بۇ گۆزەل بايرامىن تارىخ بويونجا سرحدلرى آشيب مىلى بايراما چئور يىلمەسى، هر اۆلكەدە و هر بىر خلق آراسىندا چور بە جور يۆزۈلۈرسا، اساسدا اۆتون طبيعتىن يىتى دن اويانىپ جانلانماسى، انسان ياشايىشىنى ھىدەلەين قسارا قىشىن سۇنا چاتماسى، يارانيشىن چىچىكلنمەسى و انسانىن فرحلىمەسى ايله باغلىدىر.

اورتا شرقدە، ان قديم دۆرلردن برى، انسانىن اكينچىلىك، باغدارلىق، مالدارلىق ايله اۆتوشن حىياتىنا عمومى بىر باخىش بىلە آيدىن گۇستىرىكى، امكچى انسانىن ياشايىشى دۆرد طبيعى عنصر، يعنى سويون، اۆدون، تۇرپاغىن و يىشلىن ايسىنمەسى و اويانىشى ايسلە باغلى اۆلموشدور. ياشايىشىن اساس قايناغى سايبىلان يىر (تورپاق) قارىن و سويوغون تائىرىندە دۇنموش حالا دوشمەسى، انسانىن يىردن فيشقيران اوتلاقلار و ياشاماق نىمىتلرىندن يارارلانا بىلمەدىگى ايله نىتىجەلەنير و بونولدا اوتون دۆرد آياقلىلارى اوچون تۇپلادىنى زومسار و يىشىم قۇرتاردىقچا، تۇرپاغىن اويانماسىنا بىسلەدىگى آرزو و اىستىك قات - قات آرتىردى. تۇرپاغىن دىرچلىشى اوچون گونىشىن اىستىلىگى و يىشلىن قىش يوخوسونا دالمىش طبيعتى اويانماسى لازىم گليردى. بۇ آرزو و اىستىك ايله ياشايان خلق ان قدىملردن بۇ دۆرد عنصرلە باغلى بىرسىرا عادت - عنىنە و اينانچلار

● م.ع. فرزانە

ياراتميشلار. ايلين سون آيى سايلان اسفندى
 دورد هفته به بولمك، هر هفته نى بۇ عنصرلردن
 ييرى ايله ايلگيلنديرمك و هر چرشنه اوچون يير
 آد و نرملك همين اينانجدان دۇغموشدور. دورد
 چرشنه نين هاميدان چوخ اۇنملى و اهميتلىسى
 اولان ايلين آخسر چرشنه سى نين مراسيم و
 شادياناليقلارى آذربايجانين يير چوخ شهر، كند و
 كۇچريلرى آراسيندا بايرام مراسيمينه قاريشير و
 اۇنونلا سس - سسه و نرير.

ياشايشين طبيعتله اوز به اوز چكيشمه سيندن
 دوغان بۇ اينانجلار آيرى - آيرى خلقلر آراسيندا
 جور به جور دبلر ياراتميشدير. هر خلق اوز ملى و
 ياشاييش بايرامى، يا داها دوغروسو ائل بايرامى و
 اويانيش بايرامى ان گۇزهل ايناملار و اينانجلارلا
 بسزه ميشدير. بۇ ايناملار و اينانجلار سهندين
 شعرينده بديعى بيچيمده جانلانميشدير:

بيزيم اولكه ميزده، بيزيم ائلرده،
 ماراقلى رسملر، عنعنلر وار.
 بۇ گۇزهل عادتلر، بۇ گۇزهل دبلر،
 اۇزاق گنچميشلردن قالميش يادگار.

قارا قيشين سونو، يازين ايلك گونون،
 اسكى دن بيزلرده بايرام تونموشلار.
 آدين «ايل بايرامى»، «باهار بايرامى»
 يئرى گلينجه ده «نوروز» قويموشلار...

بۇ گۇزهل بايرامين تاپيليش يئرى،
 علم باخيميندان آراشدير ساقى بيز،
 دورد فصيل منظم اولان يئرلرده،
 آختاريشيب تاپماق گرهك شهبه سيز.

اۇ يئرلرده نجوم حسابلارى يوخ،
 طبيعت آيرير، قيشى باهاردان.
 باخاندا جوغرافى بۇلگه لرينه،
 بۇ بۇلگه ده دورور «آذربايجان».

چوخ قديمدن قالير باهار بايرامى،

كىمسه دنيه بيلمز هله هاچاندان.
 قهار قوولره باش اگيب انسان،
 طبيعته باغلى اولان زاماندان...

چيلله چيخار - چيخماز ايشه باشلاماق،
 يورقان - دۇشك يۇماق، انو توزو تۇكمك،
 گۇيرتى گۇيرتمك، سمنى قويماق،
 انو - انشىگى سيلمك، باغچاننى اكمك،
 تازا پالتار تيكمك، مس قاب آغارتماق،
 يومورتا بوياماق، قورقا قووروماق،
 آخير چرشنه ده بازارا گنتمك،
 اونون گنجه سى ده تاراققا آتماق.

تازا كوزه آلماق، چپ - چره آلماق،
 كله جوش پيشيريب، دۇلما دولدورماق،
 دامدان شال ساللايب، قولاق ياتيرماق،
 گيردكان اويناماق، اوددان آتيلماق،
 آخشام داملار اوسته تونقاللار ياخماق،
 سحر - سحر چشمه باشينا چيخماق،
 «آغريلينى» آخار سويلا بوراخماق،
 بايرام حامامينا گنتمك آرينماق،
 ساچال - آياغا حنا باغلاماق،
 آخير جمعه آخشامى قبر اوسته وارماق،
 نشانلى قيزلارلا خونچا يوللاماق،
 هر يترده تۇپلانيب آييدهلره،
 كينه نى، كۆسونو آتيب اۇنوتماق،
 سولار آل - الوان باليق بوراخماق.
 ايلين تحويلينده دوعا اوخوماق:

«اى كۇنوللو، كۇنوللرى يارادان
 اى گۇره ن گۇزلره ايشيقلار ساچان،
 گنجه لرلى، گوندوزلرى فيرلادان،
 اى دونيانى حالدان - حالا چنويرن».
 ايل دگيشن كيمي قول - بويون اۇلماق،
 ال سيخماق... بايرامين مبارك - دنمك
 انو به انو دۇلانماق، گۇروش گنتمك
 بايراملىق آپارماق، شيرينلىك يشمك.

ب.ق. سهند: سازيمين سۇزوندن،
 اوچونجو كتاب (قارداش آندى)

در بارهٔ رسالهٔ معمای فضولی

● میرهدایت حصاری

در شماره‌های ۱۰۵ و ۱۰۶ مجله وارلیق رسالهٔ معمای فضولی، نسخه پترزبورگ، از طرف فاضل ارجمند جناب آقای پروفیسور حمید محمدزاده به چاپ رسید. دانشمند محترم در آنجا به وجود تنها دو نسخه از این اثر، یکی در کتابخانه بورسای (ترکیه) و دیگری در پترزبورگ اشاره فرموده بودند. در حالیکه نسخه سومی نیز از این اثر کمیاب در ایران و در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری میشود.

از آنجائی که پروفیسور محمدزاده مدتی است در محافل و مجالس کمتر ظاهر می‌شوند، لذا قبل از چاپ این مقاله فیض دیدار ایشان نصیب نگردید که این مسئله با وی در میان گذاشته شود تا با نسخه مزبور نقد و مقایسه گردیده و اختلافات فی مابین، برای استفاده محققان مشخص گردد.

همچنین ظاهراً این اثر در سال ۱۹۴۹ میلادی توسط محقق ترک کمال‌ادیب کورکچی اوغلو، در آنکارا به زیور طبع آراسته گردیده است. قبل از اینکه به اختلافات موجود در این دو نسخه بپردازیم می‌خواهم برای آگاهی خوانندگان از موضوع معما در ادبیات فارسی و به تبع آن در ترکی، اطلاعاتی را در میان بگذارم.

معما در گذشته بر خلاف معنی امروزی آن که به جای چیستان یا لغز بکار می‌رود، فقط مخصوص بیان اسامی آدم بوده و در قرون ۹، ۸، و ۱۰ هجری (۱۴ تا ۱۶ میلادی) در جانب هرات و در دوره تیموریان پدید آمده، بزودی رونق عظیمی یافته و با اقبال شدید ادب‌دوستان مواجه گردیده و یکی از مهم‌ترین و پرطرفدارترین شاخه‌های ادبیات فارسی شد. شعرای آن زمان، بویژه در هرات و جوانب آن، کاری جز این نداشتند که معماهای سخت و ابتکاری و جالب درست کنند و برای دیگران مطرح سازند، یا معماهای دیگران را بکشایند.

اساتیدی در این فن پدید آمدند و قوانین خاصی برای آن وضع نمودند. امیرنظام‌الدین علیشیرنوائی وزیر دانشمند سلطان حسین بایقرا که خود شاعر بود، علاقه وافری به این هنر ادبی داشت و مجالس و محافل ادبی که در حضور او تشکیل می‌شد با معماسازی و معماگشایی می‌گذشت و خود او نیز معماهای زیادی ساخته است. شعرای آن عصر کتب زیادی نوشتند. برخی از این شعراء که به «معمایی» معروف شده و شهرت زیادی یافته‌اند، از آن جمله میرحسینی، جامی، عبدالکریم کاشانی، ضیاءالدین اردوبادی، قاسم کاهی و خود فضولی

که یکی از اساتید مسلم این فن می‌باشد. بیشترین کتاب‌ها هم در این مورد به نام امیرعلیشیر نوایی ساخته شده و به او تقدیم گردیده است. مانند حلال المطرز شرف‌الدین علی یزدی صاحب «ظفرنامه» که برخی او را واضع و مبدع معما می‌دانند، تحفة‌الدستور لطف‌الله بن عبدالکریم کاشانی (متوفی ۱۰۷۰ هـ.ق)، حلیة‌الحلل عبدالرحمان جامی و معمیات میرحسین حسینی که شاگرد جامی بوده...

در طرح معما نام شخصی در یک یا دو بیت شعر به طریق تعمیه و ایما آورده می‌شود (هر چند که نظم شرط اصلی نیست) و جواب معما هم اعلام می‌گردد. کسی که قصد گشودن آن را دارد باید فقط طریق استخراج آن اسم را از آن شعر بازگوید. برای روشن شدن موضوع یکی، دو تا از معماهای فضولی را ذیلاً شرح می‌دهیم. معما در اسم سلطان سلیمان (قانونی) - واریق ۱۰۵، صفحه ۱۵.

شریعت هست گنجی فیض عامش خلق را شامل

طلسمی گشت بهر حفظ آن سلطان دریا دل

ماده اسم در اینجا در مصراع دوم است. منظور شاعر از «طلسمی گشت» در حقیقت «طلسم می‌گشت» است به عبارتی لفظ «طلسم» باید برگردانده شود تا «سلط» بدست آید و چون باید «آن» را حفظ کند. لذا در مقابل آن قرار گرفته و «سلطان» می‌شود. اکنون سلطان دریا دل را در نظر می‌گیریم. دریا به عربی می‌شود «یم» منظور از دل سلطان حرف وسط آن یعنی حرف «ط» است که اگر «یم» را به جای آن بگذاریم سلیمان حاصل می‌شود. یا در معما به اسم قباد:

ای سرو قـد لاله رخ حـور نژاد

چون داغ نهی بر جگر هر ناشاد

خواهم که پی فزونی ذوق سرور

یک داغ نهی بر دل آشفته زیاد

ماده اسم در اینجا در مصراع آخر است. منظور از داغ نهادن گذاشتن نقطه است. مراد این است که داغی (نقطه‌ای) از لفظ یاد برداشته، در دل (حرف وسط) لفظ آشفته نهاده شود. بدین ترتیب یاد تبدیل به باد می‌شود و حرف «ف» در وسط لفظ آشفته تبدیل به «ق» شده و از «ق» و «ب» قباد به دست می‌آید.

یکی از شرایط ساختن شعر حاوی معما این است که آن شعر به صورت ظاهر هم زیبا و با معنی باشد، بطوری که خواننده بدون توجه به معما بودن آن از خواندنش لذت برده و معنی آن را دریابد. مانند معما به اسم نفس:

از کسی جـوی نشـنه هـمت

که در این عالمش هـوس نـبـود

عـارف انـدر جـهان نـمی‌گنـجد

جـای سـیمـرغ در قـفس نـبـود

جای سیمرغ معمولاً در کوه قاف است. در عین حال قاف نام یکی از حروف فارسی است. از طرفی از روی «تحلیل» می‌توان نتیجه گرفت که منظور شاعر از لفظ نبود در مصراع آخر در حقیقت «ن بود» است یعنی در کلمه قفس بجای قاف «ن» گذاشته شود. بدین ترتیب نفس حاصل می‌شود.

در گذشته شعرا ذکر نام ممدوح را مذموم می‌شمردند، لذا برای بیان آن به معما و ایما متوسل می‌شدند. ولی

بواسطه محدودیت فضای مجله از ورود به این بحث و ذکر مثال اجتناب می‌کنیم.

برای گشودن معما باید با دستورات آن مانند، تحلیل، تکمیل، تسهیل، تبدیل، تبذیل، تصحیف و تقلیب و غیره آشنایی داشت. از جمله، منظور از سر یا تاج معمولاً حرف اول کلمه، دل یا میان... حرف وسطی، مه، نهایت، پایان... به معنی حرف آخر کلمه است و الخ... دانستن حساب جمل (ابجد) هم گاهی ضرورت دارد.

فضولی علاوه بر رساله دستور معما به فارسی که تا اینجا فقط سه نسخه از آن شناخته شده است (تعدادی از این معماها نیز در کتابخانه مدرسه عالی مطهری - سپهسالار سابق - وجود دارد) معميات ترکی نیز داشته که ظاهراً تنها نسخه شناخته شده آن همانا در پترزبورگ جزو کلیات فضولی در آنجاست. این کلیات که شامل دیوان عربی فضولی نیز می‌باشد جامع‌ترین آثار فضولی است که توسط «ورشاکین» به آنجا هدیه شده است. طبق نوشته اسماعیل پاشا بغدادی در کتاب هدیة العارفین، فضولی اثر دیگری نیز در معما داشته به نام «شرح معميات میرحسینی» که تا کنون دیده نشده است. میرحسین بن محمد حسینی نیشابوری (شاگرد جامی بوده) از معمایان مشهور و تواناست که رساله معميات او معروف و معماهای وی بسیار مشکل بوده است. بطوری که علاوه بر فضولی عده دیگری از معمایان از جمله برخی شاگردان او شرح‌هایی برای آن نوشته‌اند. از جمله ضیاء الدین اردوبادی، شفیعی (کشف الظنون به سهو شفیعی نوشته است) صابونی، عبدالوهاب نیشابوری... برخی شعرا و معمایان های ترک نیز معماهای بسیار زیبا به زبان ترکی ساخته‌اند. از آن جمله اند: احمد بن علی انطاکیوی متخلص به وجهی، پاشا زاده حسینی، مولانا معین الدین طاهری، عبیدی چلبی افندی، عبدالکریم وارداری، نحیفی چلبی، کریم افندی وارداری، امیری، علی چلبی (قتالی زاده) احمدی، قاسم گاهی، محی الدین ادرنه‌وی، میر قاسمعلی لامعی، رایبی چلبی و... فضولی نیز یکی از معمایان های معروف و بسیار تواناست. همانطور که فضولی خود نیز در مقدمه دیوان‌های ترکی و فارسی‌اش نوشته نخستین شعرهای فضولی در معما و قصیده بوده است. در مقدمه دیوان فارسی‌اش چنین می‌گوید: «... رغبت اغلاق عبارت و مودت دقت مضمون که در جملت داشتم همیشه طبعم به معما و قصیده متمایل بوده و خیال غزل به خاطر نمی‌گذشت.»

ولی جمع‌آوری رساله معما را در زمان پیری انجام داده است. چنانکه در پایان همان رساله خود می‌گوید:

یسار ب به توجه ملاهی هر دم
مگذار شود کار فضولی درهم
پیر است ز نادانی از این گونه رقم
بر هر چه نباید بکش از عفو قلم

از آنجایی که در رساله معما بعد از حمد خدا و نعت علی (ع) معمایی به اسم سلطان سلیمان (قانونی) آورده می‌توان گفت که جمع رساله در زمان این سلطان صورت گرفته است.

فضولی در این رساله از همان ابتدا کار را با اصطلاحات خاص معمایی شروع کرده است:

منشی (ترکیب) مवाद و صور
باعث (تحلیل) وجود بشر
واهب (تسهیل) قضای امور
پاک ز (تشبیه) و ز (تبدیل) دور...

از آنجایی که بعد از تنظیم این مقاله دوست گرامیم، دانشمند ارجمند آقای دکتر جواد هیبت مصلحت دیدند

که در باره شناساندن علم معما و آشنایی خوانندگان به طرز گشودن معما که امروزه سخت مهجور افتاده است، بیشتر صحبت شود. لذا ضمن شرح مختصر دیگر و باز گشودن تعدادی از معماهای فضولی (به عنوان نمونه) با در نظر گرفتن محدودیت اوراق مجله، بحث و راهنمایی بیشتر را با عرض پوزش، به زمانی دیگر موکول می‌کنیم.

تعریف معما را قبلاً گفته‌ایم. برای گشودن معما نیز علاوه بر آشنایی عمیق با قواعد آن، تمرین و ممارست زیادی لازم است. شک نیست که گشودن معما به وقت زیادی نیز نیاز دارد والا نام آن را معما نمی‌گذاشتند. یکی از قواعد معما که بسیار مورد استفاده قرار می‌گیرد «تحلیل» است که در آن برخی از کلمات شکسته شده و کلمات جدیدی که حاوی جواب معماست ساخته می‌شود. دیگر تصحیف است که طی آن در نقطه‌های کلمات دست‌کاری می‌شود و دیگر تقلیب است، به معنی قلب کردن، یعنی معکوس خواندن کلمات. در بعضی از معماها آگاهی به حساب جمل (ابجد) نیز ضرورت دارد. به همان سبب ارزش عددی حروف ابجدی را ذیلاً شرح می‌دهیم. کلمات ابجدی که حاوی تمام حروف عربی است، هشت تا است.

ابجد - هوز - حُطّی

کلمن - سعفص

قرشت - نخذ - ضظغ

بدون اینکه به بحث عمیق‌تری در این مورد پردازیم تنها ارزش عددی آن‌ها را بیان می‌کنیم:

سه کلمه اول به ترتیب از یک تا ده را شامل می‌شود و یک - یک بالا می‌رود.

دو کلمه میانی از ۲۰ تا ۹۰ بوده و ده تا ده تا بالا می‌روند.

سه کلمه آخر از ۱۰۰ تا ۱۰۰۰ را شامل می‌شوند و ۱۰۰ تا ۱۰۰ بالا می‌روند.

برای توضیح بیشتر به ارائه چند مثال می‌پردازیم. مثلاً در این چیستان:

ای دوست از تو ستوالی دارم (ستوال به معنی خواهش است)

اما نکنی تو ریشخندی

از بیست، چهار صدش بدرکن

قلبش بر ما فرست چندی

در حساب ابجد حرف «ت» مساوی چهار صد است. که اگر از بیست کم شود «یس» می‌ماند و اکنون اگر آن را

قلب کنیم (برگردانیم) سیب بدست می‌آید.

در این معما:

گر تو خواهی تا بدانی نام آن سیمین بدن رو تو قلب قلب را بر قلب قلب زن

در اینجا از چندین صنعت استفاده شده است. ابتدا تقلیب است. منظور از قلب قلب اولی یعنی برعکس کردن

کلمه قلب که می‌شود (بلق). منظور از قلب قلب قلب یعنی حرف میانی قلب را قلب یا معکوس کنید. حرف

میانی قلب حرف «ل» است که در حساب ابجد مساوی سی است اگر قلب کنیم «یس» می‌شود و با «بلق» بلیقیس

بدست می‌آید.

اکنون برخی از معماهای فضولی را حل می‌کنیم:

معماً در اسم سلیمان (وارلیق ۱۰۵ - ص ۱۵)

بطور اهل ورع سر فرو نمی‌آرد دل شکسته ما میل دلبران دارد

ماده اسم در اینجا مصراع دوم است. دل شکسته یعنی حرف میانی کلمه شکسته که «سین» است. عبارت «میل تیران» را از روی تحلیل می‌توان به این صورت نوشت «میل دل بر آن» در اینجا منظور از دل همان تقلیب است یعنی کلمه میل را برگردانیم تا «لیم» شود و با «س» قبلی می‌شود سلیم چون «آن» بیفزائیم «سلیمان» حاصل می‌شود.

معماً در اسم واقف (ص ۱۸)

کردند ترک یاری من عقل و جان دل گشتند طالب در وصلت بحر و بر
البته چون شدند موافق مسافران خواهند یافت کام دل خویش از سفر

ماده اسم در کلمه موافق است. کلمه مسافران را از روی تحلیل می‌توان به این شکل نوشت (م ساف ران) یعنی از کلمه موافق حروف «م» و «ف» رانده شوند و «واق» می‌ماند. منظور از دل سفر حرف میانی آن یعنی «ف» است که با واق می‌شود واقف.

معماً در اسم ایاز (ص ۱۶)

جای آن هست که از ذوق ننگجد در پوست دل مجروح که داغ غم تو زیور اوست
ماده اسم در کلمات «جای» و «از» است که اگر دل مجروح یعنی حرف «ج» از آن‌ها برداشته شود «ایاز» بدست می‌آید.

معماً به اسم علی (ص ۱۷)

می‌کشد در چمن گل رعنا دامن از عندلیب بی سر و پا
«عن دلیب بی سر و پا» دامن لفظ عن که حرف «ن» است اگر کشیده شود «ع» می‌ماند از بقیه کلمه «دلیب» سر و پا یعنی حرف اول و آخرش حذف شود «لی» می‌ماند و علی حاصل می‌شود.

معماً به اسم متقی (ص ۱۷)

هست محتاج ضیا لیل و نهار دیده معتقدان از رخ یار
کلمه معتقدان را که ماده اسم است به تحلیل می‌توان به صورت «مع تق دان» نوشت. دیده به عربی می‌شود عین یا حرف عین که اگر آن را تق بدانیم یعنی بجای «ع» در مع بگذاریم «متق» می‌شود. اگر رخ یار یعنی حرف «ی» را به آن بیفزائیم متقی بدست می‌آید.

معماً به اسم احمد (ص ۱۶)

سرم از قید هوای دگران رسته خوشست در دلم نقش خم زلف تو پیوسته خوشست
ماده اسم در مصراع دوم است. در دلم در اینجا تحلیل شده درد - لم گشته است. چون درد به معنی الم هم هست پس اگر بجای «لم» کلمه الم «خم» که در آن نقش بسته «حم» شده است، قرار داده شود «احم» بدست می‌آید. مراد از زلف حرف دال است که «پیوسته خوشست» یعنی به آن پیوندد احمد حاصل می‌شود.

برخی اختلافات مهم رساله معمای فضولی (نسخه پتزربورگ و دانشگاه تهران):

وارلیق شماره ۱۰۵:

صفحه ۱۴، آخر سطر ۷ - باقتضای

همان صفحه، سطر ۸ - جبلیت به جای جمیل

همان صفحه، سطر ۱۸ - الفصح بجای اوضح

همان صفحه، سطر ۲۰ - طرق دقت پیموده‌اند، در نسخه دانشگاه طرف دقت بنموده‌اند.

همان صفحه، شعر آخر - مصراع اول: صد الحمدالله از فتون.

همان صفحه، - مصراع چهارم: ... بر آید نام من.

صفحه ۱۵، سطر ۴ - نسخه دانشگاه: معما کلامیست موزون که بوجه صحیح...

همان صفحه، سطر ۵ - در نسخه دانشگاه عبارت «در نثر» وجود ندارد.

همان صفحه، سطر ۶ - این سطر در نسخه دانشگاه چنین است: باسم صدر و شاید که از نظم استخراج

می‌شود که از اجتماع آن بطریق نثر حاصل شود.

همان صفحه، سطر ۹ - به مهر دل فلک سرگشته ایست یک جنبش.

همان صفحه، سطر ۱۰ - نسخه دانشگاه: ...علا و واحد است علی به ظهور رسیده و در استحسان فن معما

آنتست.

همان صفحه سطر ۱۱ - که ماده استخراج اسم در مصراع آخر باشد.

همان صفحه، سطر ۱۹ - کلمات قبل از «باید دانست» وجود ندارد.

صفحه ۱۶، سطر ۳ - مصراع دوم: هر دم آن مه عرض...

همان صفحه، سطر ۴ - در نسخه دانشگاه وجود ندارد.

همان صفحه، سطر ۷ - در نسخه دانشگاه نیست.

صفحه ۱۶، سطر ۱۰ - در نسخه دانشگاه نیست.

همان صفحه، سطر ۱۳ (کلمه آخر) - در نسخه دانشگاه «سلامت» است.

همان صفحه، سطور ۱۸ و ۱۹ - یا از بعضی معنی و از بعضی لفظ.

صفحه ۱۷، سطر ۲۱ - بخوانند گلها ترا...

همان صفحه، سطر ۲۴ - مصراع اول شفقست (بجای شفقت)

همان صفحه، سطر ۲۷ - مصراع دوم در دلم نقش خم زلف...

همان صفحه، سطر ۲۸ - به عدم استقلال هر یک.

همان صفحه، سطر ۲۹ و ۳۰ - مصراع اول دلبر (بجای دلدار) - مصراع چهارم راند (بجای ماند).

صفحه ۱۸، سطر ۲ - کلمه آخر اوست.

همان صفحه، سطر ۴ - هرگز از شکستی نشود دور دل زار.

همان صفحه، سطر ۱۷ - اوحدت بما او حبه تحسنی - الا ان قلتنی بما انکرها قلتنی تحلیل خواهد بود.

همان صفحه، سطر ۲۰ - اول سطر: تحلیل دریاست که.

همان صفحه، از عبارت «دیگر به حصول رسد چنانکه در اسم صبور (صفحه ۱۸) تا اول صفحه ۲۴ چنانکه

تر اسم قیاء در نسخه دانشگاه افتاده است.

صفحه ۲۴ - از سطر ۶ (به عمل حسابی به حصول میرسد... تا سطر ۱۱) چنانکه در اسم نفس) در نسخه دانشگاه نیست.

صفحه ۲۴، سطر ۱۶ - در لفظ قاصد دو بار تیراندازد، هر یک به نوعی...

صفحه ۲۴، سطر ۱۸ و ۱۹ - در نسخه دانشگاه نیست.

صفحه ۲۴ سطر ۲۰ - در نسخه دانشگاه چنین است «گاهی به اصطلاح نحوی چنانکه در اسم علی»

صفحه ۲۴، سطر ۲۳ - ز من یار تا کرد رفح حمایت (بیت دوم نیز در نسخه دانشگاه نیست).

صفحه ۲۴، سطر ۲۵ - اصطلاح هیأت ملحوظ است. خط و نقطه اراده نموده چنانکه در اسم علی.

صفحه ۲۴، سطر ۲۶ - حال عالم را چه داند حکیم بی‌شعور کی گشاید دیده ناقص به تحقیق امور.

واریق شماره ۱۰۶:

صفحه ۲۵، سطر ۵ - از حروف آن توان اراده نمود.

همان صفحه، سطر ۱۲ - سخن ز عشق مگو... هست.

همان صفحه، سطر ۱۴ - رخ به من ننموده.

همان صفحه، سطر ۱۸ - بیدلی... باغ قرار

همان صفحه سطر ۲۶ - سرگشته به زیر هر خمی...

صفحه ۲۶، سطر ۱ - مصراع دوم: بسر افتاده افسروش دمام

همان صفحه، سطر ۲ - در اسم نقی.

همان صفحه، سطر ۴ - از تحلیل بی‌دل دو حرف خواهد.

همان صفحه، سطر ۵ - مصراع دوم: چو ما بنده‌ای نیست...

همان صفحه، سطر ۷ - مصراع دوم: به فصل نوبهاران است.

همان صفحه، سطر ۱۱ - مقصود تصحیف نوبهار است. اما جعلی چنانکه در اسم شاه.

همان صفحه، سطر ۱۵ - چنانکه در اسم سراج.

همان صفحه، سطر ۱۷ - که به یک نقطه تبدیل به حرف یا می‌شود (ظاهراً با درست است).

همان صفحه، سطر ۱۷ - جهت حصول بی!

همان صفحه، سطر ۱۸ - مصراع دوم: که بشرحش... مصراع سوم: می‌کند بعض شرح...

همان صفحه، سطر ۲۱ - مصراع دوم - کلمه آخر: زیان.

همان صفحه، سطر ۲۶ - مقصود تذیل حرف راست. در لفظ زیر آبله نقطه است...

همان صفحه، سطر ۲۸ - کلمه اول فیما. مصراع دوم: ینت اوی الدموع یکفینا

صفحه ۲۷، سطر ۳ - مراد لفظ مه قدر شکسته بود...

همان صفحه، سطر ۱۰ - دال واو

همان صفحه، سطر ۱۳ - در نسخه دانشگاه نیست (مصراع دوم)

*- توضیح اینکه در نسخه دانشگاه اول اسم شهاب آمده بعد قرا:

صفحه ۲۷، سطر ۱۹ - کلمات آخر بجای «از ماده و عدد» در نسخه دانشگاه «زیاده عدد» است.

همان صفحه، سطر ماقبل آخر - ز دل مجو که بیالشت زر افتد نظر او - مصراع دوم کلمه آخر: سر او.

صفحه ۲۸، سطر ۵۴ - عبارت آخر: یکبار از لفظ لام اسقاط لام است...

همان صفحه، سطر ۷ - مصراع اول «بنمود آخر».

همان صفحه، سطر ۸ - ...حرف عین و لفظ دال به حصول می‌رسد...

همان صفحه، سطر ۱۱ - ماده اسم «میر سدهی» خواهد بود. اسلوب نهادی و آن...

همان صفحه، سطر ۱۶ - ...عبارت از آن است که معدودی که انحصار آن در...

همان صفحه، سطر ۱۸ - تو ای زاهد... به صنع نامهای صانع بی چون مگشا لب.

همان صفحه، سطر ۲۷ - کلمه آخر در اسم بکر.

همان صفحه، سطر ماقبل آخر - مقصود بالتمثیل لفظ خوی است در لفظ کش...

صفحه ۲۹، سطر ۶ - مقصود بالتمثیل الف لفظ تا است... الف به قاف تبدیل خواهد یافت.

صفحه ۲۹، سطر ۱۲ - ...به هم پیوستن اجزای ظرفیه و مظروفیه و امتزاجی آنست.

صفحه ۲۹، سطر ۱۳ - در اسم قبولی.

صفحه ۳۰، سطر ۱۴ - در نسخه دانشگاه از این سطر فقط «در اسم حسن» آمده است.

صفحه ۳۰، سطر ۱۵ - ...بهر دهان - از خال بگذرد ز سخن مهر در میان.

صفحه ۳۰، سطر ۲۲ - عمل استعاره (ظاهراً اسقاط درست است) و آن عبارت.

صفحه ۳۰، سطر ۲۳ - عینی و مثلی...

همان صفحه، سطر ۲۶ - مصراع دوم: سر و انجم آن بخاک...

همان صفحه، سطر ۲۹ - در اسم سعدی.

همان صفحه، سطر ماقبل آخر - باز آمد بجایش آنچه گذاشت.

صفحه ۳۱، سطر ۵ - ...نهان کردیم (بجای پنهان کردیم)

همان صفحه، سطر ۶ - مصراع دوم کتبنا بجای کتمننا.

همان صفحه، سطر ۸ - مصراع اول برهاند بجای بنشانند.

همان صفحه، سطر ۱۰ - مصراع دوم: - فرصتی بجای ذغنتی.

همان صفحه، سطر ۱۱ - مصراع دوم کلمه آخر: مدعی بجای او می.

همان صفحه، سطر ۲۰ - تبدیل مان زمان بجای «به آن زمان».

همان صفحه، سطر ۲۱ - مصراع دوم: هر زمان آن به نماید به من بی نقاب.

همان صفحه، سطر ۲۳ - از پرتو مهر... مصراع دوم: سر دل شده است واقف راز نهان.

همان صفحه، سطر ۲۴ - مصراع دوم: هر ذره عکس او ز نقد دو جهان.

همان صفحه، سطر ۲۸ - ای دل شده ایم زار بیمار آخر.

همان صفحه، سطر آخر - مصراع آخر - خوبان پریرو...

صفحه ۳۲، سطر ۷ - ...میدانیم که بوی...

- همان صفحه، سطر ۱۰ - مصراع دوم: نگه نکن...
- همان صفحه، سطر ۱۵ - مصراع دوم: پروانه آن شمع بتان شد خورشید - مصراع سوم: هر جا که...
- همان صفحه - مصراع چهارم: در سایه...
- همان صفحه، سطر ۱۹ - در سایه ز خورشید... هر چند که عقل نیست خواهنده آن.
- همان صفحه، سطر ۲۳ - کلمه آخر مصراع اول دهان (بجای دمان).
- صفحه ۳۲، سطر ۲۹ - مصراع اول گشود بجای کشد.
- صفحه ۳۳، سطر ۶ - ... در اسم اخی
- همان صفحه، سطر ۱۶ - شد از تو آه دل آب دیده حاصل ما - نرحمی کن و بنگر...
- همان صفحه، سطر ۱۹ - ... ویرانه باشد ملک دل...
- همان صفحه، سطر ۲۷ - و قلب جعلی و وصنی.
- همان صفحه، سطر ۲۸ - مصراع دوم: خموشی به که گویی زیر و بالا.
- همان صفحه، سطر ۲۹ - در اسم قارایی.
- همان صفحه، سطر ۳۱ - بما ار رقیبت - مصراع سوم: وز آن...
- صفحه ۳۴، سطر اول - مصراع دوم عادت بجای غارت.
- همان صفحه، سطر ۷ - ... در اسم ولد.
- همان صفحه، سطر ۱۳ - چنانکه در اسم ولی (بجای علی)
- همان صفحه، سطر ۱۵ - مصراع دوم: ساختم بجای یافته‌ام.
- همان صفحه، سطر ۲۸ - در اسم احمد بجای قراچه.
- همان صفحه، سطر ۳۱ - اندیشه خوبان به فغانم آورد.
- صفحه ۳۸، سطر ۱۵ - از اضطراب حدوث حرکت مراد است.
- همان صفحه، سطر ۲۲ - از کنار یار و دیار حرف یا و دال مکسور... ■

۶- جى بين الخلق

«كتاب دده قورقود - ۱۳۰۰»

كونفراسيندان قیدلر

كونفرانسدا تمثيل اولونان عاليملرين مىلى
ترکيى، آسيانين و غربيين اساس جوغرافىي
بۇلگه لريني و دده قورقودلا باغلى علمى مکتبلرين
اکثريتينى احاطه ائىدیر. اوسته ليک اولخونان
معروضه لرین موضوع - پروبلئم ترکيى ده بۇ
مقياسلى ادبی ييغينجاق بين الخلق علمى نظرى
اهميتندن بحث آچماغا اساس وئير.

اؤنسون محلى - مىلى اهميتى ده اؤدور
كى، كونفرانس باکيدا کئچير و «كتاب دده قورقود»
حصر اولونور. من تدبيرين علمى - سياسى
اهميتيني ده بۇرايسا علاوه ائتمک
ايسته بيرم. كونفرانس گؤستري کى، دونيانين
آذربايجانا ماراخي يالنيز اؤنون يئر آلتى ثروتلرينه
ماراقلا محدودلاشمير، حتا، «نفت رونسانسى» و
صصيرين مقاله سى، «دؤرونده ده باکيا
يالنيز» تجارت آداملارى، يۇخ، هم ده مىلى - معنى
ده يرلرين جاذبه سينه، قورقود ذکاسى نين ايشيغينا و
ايتيسينه جان آتان علم - صنعت آداملارى
آخينير...

نهایت، كونفرانسین خالص مىلى - اخلاقى اهميتى
ده وار. باکيدا قورقودا حصر اولونان دونيا
كونفرانسى انله بير واختدا کئچيرکى، قورقودون
سازى نين سيمى گؤيجده و آغ کيليسه ده قيريق -
قيريق اولوب، قورقودون قۇپوزونون پرده سى
شوشادا و لاجيندا فضولى آهيندان يۇخ... ياغى
دوشمىن («قارا کافرین» قورقود
تعبيرينجه) نئفسيندن ده ليک - ده ليک، شان - شان
اولوب. بنله بير واختده الپوس - حماسه حقينده
چاغداش علمين سؤزو قورقودون سازيندا
کؤکلەنيپ دونيايا سؤيله نيرسه، بونو آرتيق بيزيم
كونفرانسین هم ده تاريخى رمزی معناسى و اهميتى

● پروفسور ياشار قارايتف

کؤچوره ن: ح. م. ساوالان

سایماق اولار.

نورد بیتسین خاطره سینه حصر اولونان بین الخلق کونفرانسین (آمریکا بیرلشمیش ایالتلری آ.ب.ا) دائمی تشکیلات کومیتەسی نین و اوتون سن پترزبورگ شعبەسی نین آذربایجان علملر آکادەمیاسی ادبیات انستیتوسو و ختانی رابون اجرا حاکمیتی ایله بیرلیکده باکیدا (۱-۵ دکابر ۱۹۹۷) انپوس و فولکلور موضوعو اوزره کنچریدی اولوسلار آراسی علمی ییغینجاق بش گون داوام اتدی و «دده قورقود» ون ۱۳۰۰ ایلیگینه حصر اولوندو. اوچ بۆلمەده اللی دورد معروضه دیسنلە نیلدی. معروضه چیلرین ترکیبینه و چیخیشلاردا اۇنایکی اولکەدن ایگیمی یسددی قوناق اشتراک اتدی. آ.ب.ا، انگلستان، سن پترزبورگ، مسکو، نورنوژ، تورکیه، ایران، عراق، اورتا آسیا جمهوریتلری، یاقوتستان تمثیل اولوندو.

چنشدلی عالیملرین چۇخ سایی معروضه لرینده کسین و قوروشان متحریک و دینامیک زمینهلردن دده قورقودون سیماسی ینتی راکوسلاردان و داها مقیاسلی، ایری حدودلاردان گوروندو. من بۇ جوغرافی زمینلره تاریخی زمینەنی ده علاوه اتمک ایستەیریم. بئله کی، قورقودون ۱۳۰۰ ایلیگی ایله بیرلیکده قورقودشناسلیغین تاماملانماقدا اولان ۲۰۰ ایلیگی ده قید اتمک اولار. دشمک اولارکی، بوتون معروضه لرده بۇ ایکی یوز ایلین تاریخی - علمی تجربه نظره آلیندی و کونفرانسین نظری ینکونلاریندا اولار هامیسی اشتراک اتدی. شهبه سیز اؤتن ایکی یوز ایله عانده تحلیل و قیمت وورغولاری ایله یاناشی، قورقودشناسلیقدا بیزی گۆزلەین ان یاخین، پترسپکتیو یوز ایللره ایمپولس وئره بیله جک علمی دوشونجه و مشاهدەلر ده

ینکون سنلرینده اؤز ایفاده سینی تاپدی. دده میز قورقود بوتونلوکده زمانلا - هم کنچمیش هم ده گلە جکلە کورپونو بیزیم یادی میزا سالدی. چیخیشلاردا بیر داها تصدیق و تثبیت اولدو کی، زامانین قصدیندن، ابیدی یۇخلوغا محکوملوقدان معنوی ده یرلری یالیز میف (افسانه) خلاص اندیر، یادداشی اسکلتروزدان انپوس قورویور، اتنتیک ملی و اخلاقی ده یرلری اولومون لیندن بیلقامیش، ماناس و قورقود آلیس. تملی و تاغی داشدان یۇخ، سۆزدن تیکلین معنوی احرامین پیرامیدان سین آدی شرقدە داستاندیر. اوستە لیک، تورک میقی و انپوس تورک اوچون همیشه تکجه امانسیز زامانین یۇخ، هم ده یابانچی مکانین، یاد اتنتیک محیطین هجومندان مدافعە نین سلاحی و قارانتی اولوب، اتنتیک قسایناغا، کۆکەنه، یادداشا ایللرین و عصرلرین تأثیرسیز قالدیغی قالاجا و قوروق رولونو اؤینایب، محض میقین و تاریخین، یادداشین و زامانین هم آهنگینی، هم ده تضادینی گیزلە ییب - ساخلا یان و زیروه سی قافقازدان سونسوزا چاتان بئله بیر قالاجانین فاسادی و تاغی اوستونه عنوان و امضاء کیمی اوچ سۆز - «دده»، «اؤغوز» و «کتاب» سۆزلری یاناشی یازیلیب: «کتاب دده قورقود علی لسان طایفه اؤغوزان».

بۇ اؤ دئمکدیر کی، داستانین دیلی قدیم، اجداد اتنتیک تورکجه دنیل «آنا تورکجه» دن آیریلان «اؤغوز تورکجه سی» دیر. داستان خالص «شفاھی ادبیات» دنیل، هم ده شفاهیدن آیریلان، کتابلاشان یازی - کتاب ادبیاتی دیر. کتاب - میف، کتاب - انپوس تضادی داستانین دیلی و شمریتیلە باغلی بوتون دیگر کومپوننتلر آراسیندا دوار. بئله کی، «کتاب» ین دیلی پرتوتورکون دیلی

اۆلمادىنى كىمى، ۱۵-۱۱-جى يوز يىللىرىن دىل نىمۇنەلىرى ايسلە عىنى تىپولوژى نىن فاكىتى و حادىسى دە دنكىل، ھىمچىن، ياخىن تور كچەلر (قېچاقچا، جىفاتا بىجا...) آراسىندا تصنىفدن سۇنراكى تاثير و تىمىز علامىلرىندىن دە صىحت گىندە بىلىمزا، ۋىستەلىك، تضادلى پىوتىكىلار، ھىجادان، عىروضدان، عىمومىتلە وزندن (اۇرخون - ىنى سى يازىلارىندان و آلپ ارتۇنقا ايلە باغلى باياتىلاردان) اولكى و اسلامدان سۇنراكى اوسلوبلا دا بۇرادا بىر نىچە زامان قاتىندان (مىقىك زامان، انتىك زامان، انىك زامان كىملىرىندىن و قىهرمانلار، سۇيلە بىجىلرىن، شىفاهى مىتىلرى قىلمە «كىتاب» ا) آلان كاتىب - مىرزەلرىن ياشادىقلارى آىرى - آىرى زامانلار بىر سىمبىوزوندان دانىشماغا بىزە اساس و ئىرى.

لاكىن عىلمى بۇلگو مىعارى نىن و تارىخى تىپولوژى نىن يالنىز بىر پىرىنسىپنە اساسلا نىپ انپوسون شىفاهى و يازىلى يادداش مىرحىلەلرىنە تصنىف و تىمىك دە دۇغرو اۆلمازدى: بۇرادا ھىم مىتن و پىوتىكىلار (دىل، اوسلوب، وزن، سۇىت...)، ھىم دە حاكىم دولت و ادارە قوروملارى نىن، قىهرمان؛ طىاىقا، شىجرە تىارىخلىرى نىن (پىرۇتو تورك، اۇغوز، قېچاق... و باشقا قوملار) آراسىندا قارشىلىقلى تارىخى مىناسىلرىن و بوتون بۇنلار بىر انپوسداكى گۇرۇنتولرىن بىر - بىرى ايلە مىقايسە سىنى پارائىل شىكىلدە، سىتتۇزدە آپارماق لازىمدىر. بىر دە اۇنسا گۇرە كى، عىمومىتلە اۇغوزنامەلردە تۇرە تىكورو، داستان شىمورو، تورك دولتچىلىك و حىقوق تىلىملىرى (انتىك «مىن» بىن و پىكولوژى نىن كۇدلارى و آرختىپلرى)، بوتون بۇنلار بىر تىشكول، انتباہ و بىحران مىقاللارى گىشىش عىكىنى تاپمىشىدىر. مىثلاً، ناطىقلر بىلە بىر مىشاھىدە بىە

شىرىك اۆلدولار كى، بىز داستانداكى آىرى - آىرى بۇيلاردا اۇغوز انلىلرىنى و ارلرىنى آىرىلىق و وداع اوقىاتىندا، اۇنلار بىر تىقدىم اۆلوندوغو پىسخولوژىك تصوىرە خاطىرەدن و نوستالىژىدن دوشىن ايشىقدا گۇروروك، آرتىق اۆتولموش زامان و اۇزاقدا قالمىش تىرك اۆلوموش مىكان قاتلارىندا گۇروروك. اۇنلار بىر ياخىن گىلە جىبى اچىق - آشكار بىر نىگارانتچىلىق دا اۇزونو آىدىن حىس انتىدىرىر. دۇغىرودان دا، بىلە اۆلدو، بىر انتىونىم كىمى «اۇغوز» سۇزو آرادان چىخىدى. «دەدە قىبورقودە» دان سىمبىوزنرا اۇغىوزلار انجاق «اۇغوزنامە» لردە قىسالىدى، اۇغوز ادبى عىنەنى سى نىن عىمورو اۇغوز سۇزونون اۇز عىموروندىن داواملى و اۇزون سوردو، ياخىن ايكى يوز ايلە قىدەر كۆلورىتلى اۇغوزچولوغا ھىنچ شىفاهى بىدىمى عىنەنىن اۇزونىدە دە راست گىلمەدىك. لاكىن بوتون بونلار اىستىرەدە قورقود كىتابى نىن اۇزونىدە، اىستىرە دە اۇندىن سۇنراكى دورلردە اۇغوزون شىجرە - نىل مىسوىتى بارەدە حىقىقى، اۇنون كۆنكرىت مىلى انتىك و تارىخى كىملىكى مىسئە سىنى شىبە آلتىنا آلمىغا اساس و تىمىر.

شىبە سىز، داستان بىر آىدىنداكى «دەدە» و «اۇغوز» ان سۇزلىرى نىن بىر اوزونىدە كى جىمى اۇغوزلار بىر اىسندىكى بوتون نىسىللىرىنە و قۇللار بىر انتىك دىخلى، بىر باشا خىلف - اجداد، وارث - ارث مىناسىبىتى واردىر. اوسىتەلىك، «دەدە قورقودە» عىموم تورك مىقايسىندا واحد آمال، اورتاق يادداش آىبەدىسى دىر. لاكىن بونولا بىلە، انتىك و تىپونومىك كۆلورىتلە، پىوتىكىلىك، دىل و اوسلوبلا، تارىخى و جۇغرافى مىكان آنلىشى ايلە باغلى تىفروغاتلار بىر بوتون بىر كۆمىلنىكى ادعا

انتمەيە اساس و ئىرىر كى، بۇ ئورتاقلىقدان
 آيرىلدىقدا، چاغداش اۇغوز قۇللارىندان هر
 بىرى نىن پايىنا دوشن فردى منسوبيتىن چكى لرى
 آراسىندا نىسبىتىن فرقى آذرى توركلرى نىن خىئىرىنە
 آرتىر. «دە قورقود» ون اوغوز سانبالىندا آذرى
 توركجەسى نىن چكىسى بوتون دىگر توركجەلرىن
 هامىسىندان چۇخدور. توركولوق - قورقودشئاس
 محمدفؤاد كۆپرولوزادە نىن انپوسلا باغلى دندىگى
 مشهور اۆبىرالى اىفادە يە آنالوژى شكىلىندە
 دنسك، اگىر داستانداكى آذرى لهجەسى نىن
 نرەزى نىن بىر گۆزۈنە، بوتون دىگر توركجەلرىن
 لهجەلرىنى ايسە هامىسىنى بىر يىئردە نرەزى نىن
 دىگر گۆزۈنە قۇيساق، آذرى طرفى چكىر، آغىر
 گلر^(۱) بۇيوك توركستاندان و كىچىك آسىيادان
 كئىچن قدىم تورك («قورقود») «اىك يولو» نىكون و
 زىرۈە مقامىنا خىزىر ساحىلىندە گىلىب چاتىب و
 اجداد، اولو، دە قورقود «اۇغوز اۇدىسەسىنى» نى
 قافقاز مكانىندا يارادىب.

البئە، عمومى اجدادىن هانىسى كۆنكرتت خىلفە و
 كۆنكرتت يورد يىرىنە منسوبيتى پرىنسىپىنى
 مطلقلىشىدىمك دە اۆلمەز. آخى انسان
 آغاجدان، مىلت مىشەدن فرقلەنر: بىندىگى
 تۇرپاقدان كىنارا كۆچ انتمەين خىلق چىتىن
 كى، تاپىلىسن. اوشاقلىغىن و طىنىنى خىلقىر دە
 اوشاقلىغىن اۆزۈ ايلە بىرلىكدە ايتىرىر و سۇنرا اۇنو
 آرتىق يىر اوزونون يۇخ، مىفىك يادداشىن و
 نىحت الشىمورون خىرىطەسىندە آختارماغا
 باشلايىرلار. و افسوس، بۇ زامان نە اىنكى
 اىلك «يورد يىرى» نىن، اوستەلىك، اىلك «غرىت
 يىرى» نىن دە عنوانى چۇخ وخت انلە هنى
 سۇنسوزون، دىبى گۆرونمەين آختارىشىن ابدى
 هدى اۇلاراق قالىر. اۇدوركى، «اۇرتاق معنى

كنچمىشىمىزى بىرلىشىدىرەن، بوتۇلشدىرن مشترك
 تورك آيدەلرى نە قدەر چۇخ اۇلسا، بۇ اۇرتاق
 تورك گىلەجەيى (صاباحكى واحد معنى
 مكان!) اوچون دە ان ياخشى رهن اۇلار.

لاكىن صىحت داها اول كىچمىشلە بو گون، اىندى
 آراسىندا ارثىت و يادداش كۆرپوسوندىن - ارتىق
 مىوجود، جارى معنى مىكاندان
 گندىر. مىفدە، انپوسدا سىندلەش و ابدىلەش انىتىك
 كودون و پىسخولوژىك آرختىپىن بىر باشا داوامى
 اۇلان چاغداش اخلاقدان، معنىياتدان و مىحض
 اۇنلارلا شىرطلەنن بىدىعى انىستىتىك دە يىرلردن
 گندىر. بىئە بىر مقصدە چاتماق اوچون نفوذلو بىر
 آلمان شاعىرى نىن مىعرضەلردن بىرىندە
 خايطىرلانان پارادۇكسال فىكىرى كۆنفرانسدا غىرىبە
 مارقا دۇغوردو: «بىز بوتون كىتابخانالارى
 يىندىر مالى يىق. يىلىز بوندىن سۇنرا يادداش
 ادبىياتى، مىسيف و انىپوس دۇرو
 باشلانماق دىر... اۇخونان يوخ، خايطىرلانان ادبىيات
 انپوخاسى گىرى يە قايدىدا جاق دىر».

آخى مىحض انپوس فىلسفى ثابتلىك، اخلاقى
 اعتبار تلقىن انلەين ژانردىر.

افسانە، اساطىر هىچ وخت حقى ناحق اۆلماغا
 قۇيمور. افسانەلر و اىلاهى روحون، حقىن درگاهىنا
 اىنانىجلار عىن وختدا يارانىر و اۆلندە دە بىر يىردە و
 بىر وختدا اۆلورلر. طالىعدە آلىسن
 يازىسىندا، روحدا، سىجەدە اۇلان و باشقا بوتون
 شفاهى ژانىرلاردا، مىثلاً، ناغىلدا اۆزۈنو گۆسترن

۱ - بروفىسور فؤاد كۆپرولونون فىكىرىنە گۆرە: بوتون تورك
 ادبىياتىنى نرەزى نىن بىر گۆزۈنە و دە قورقود كىتابىنى
 نرەزى نىن او بىر گۆزۈنە قوبارساق دە قورقود آغىر
 گلر (تورك ادبىيات تارىخى - محمد فؤاد كۆپرولو -
 استانبول - ۱۹۰۱، ج. ۱، ۱۹۰۱).

مئتا مورفوز، كۆنيكتور، اخلاقي، شرطي لىك بورادا يۇخدور. عاشىغىن دونى، ياخود ايلاهى عشقه خيانتى ناغىلدا بەمۇ جازاسىز دا قالا بىلير. ياخود گوناھكار اولادى آتا ناغىلدا باغىشلایا دا بىلير، ائوسدا ايسه هنج واختان ياخشى تورک ائوسو دا اۇ ائوسدوركى، اونا توركون قىلىنجى نين يۇخ، روحونون گوجو، قىلى نين حلاللىغى و عاغلى نين ايشىغى هۇپوب، ائوسلا انتنوسون ان طىبعى قايناغى، سىتتىزى باش وئرىپ: «دده قورقود» توركلويون محض بئله كتابى دىر - بۇ حۇكمو كۇنفرانسىن نوپتى يكدل، يىكون قناعتى حساب ائتمك اولار.

بۇ آنا كتابى، آتون كتابى، قاموس و ناموس كتابىنى «بىلقامىس» لا، «آپامىش» لا، «اوستا» ايله. تىكجه «ماهابخاراتا» ايله، «ايلیادا» ايله مقایسه ائتمك اولار: نوپتى سياسى حادثه و بحران يۇخ، همين كتابلارلا، همچىن، سومر، مصر، ايران، چىن داستانلارى ايله، مقدس دىنى - ايلاهى آبيده لرله باغلىلىغى باره ده معروضه لر (مارىكاموندت - نروژ، حميد نطقى - انگلستان، جوكتل قىلوش - آ.ب.ا. شامىل جشمىدوف، اسماعيل ولى يئو، بالاولغان شفى يئو - باكى، فىكرت توركمان، مصطفى ايسن - آنكارا، جواد هىت، محمدعلى فرزانه - تهران ميرعلى سلامت، عليرضا صرافى - تبرىز) خصوصى مارق دۇغوردو.

اورتاق فىكىر بئله اولدو كى، اگىر قامشامان كىمپلىكى، مىستىك تئولوژىك قات، زردوشتى لىك، تصوف و اسلام ده يرلى ايله باغلى وورغولار و چالارلار «كتاب» دان چىخارىلسا، يترده هنج نه قالماز. مىلمن پئىرى و لۇد بىتس نظريه سى آ.ب.ا و

أوروبا فۇلكلورونون تدقيقى و كۇنكرت ماتريالى زمىنىنده فۇرمالاشىب و دونىا ائپوسونون اؤيره نىلمه سى تارىخىنده هله لىك سۇن بۇيوك علمى مرحله نى تشكيل ائدىر. مىلى داستان شعورونون و چئشىدلى ائتىك مدىتتىن تارىخا فۇرمالاشان تىپولوژىك اىفاده سى، پئوتىكا دا و بدىمى ماهىتده بين الملل اونيوئرساللىلار، علمى - فىلولوژىك تحلىلده فۇرموله - دوستور و سختم - مۇدئل استروكتورو بو كونسپىيادا اساساً، كلاسىك يسونان مىفى نين و أوروبا ائپوسونون تدقيقى تجرېبه سىنده معىنلشديرىلپ.

معلوماتور كى، قۇجا و كو هومئرا «ايلیادا» نين و «اوديسه» نين ورنىنى، اۇنون موسيقى، رىتم و آهنگ بىچىمىنى اؤه دئىزى نين لنگرىنه و نغمه سىنه قولاق آسا - آسا بىستله مىشدير. مشترك بىچىم اؤه ايله خزرىن، آرازىن و كورون موسيقى رىتمىنده و آهنگىنده ده واردىر. اؤدور كى، پئىرى بئىنس مئتودونون شرق ائپوسونا تطىقى مىلى توركولوژى و فولكلور شناسلىق قارشى سىندا پىرسپىكتىولى اوفوقلر اچىر. بىر قسىمى ده بۇ مئتودون علمى منخانىزمىنه و اۇنون شرق ماتريالىنا تطىقى نين پىرسپىكتىولرىنه (منظر) حصر اولونىدو.

(ب.ن. پوتىلو، وى. آ. لوبانوف، ن. اى. كوستوخىن، فائق چلبى، سن پترزبورگ، غ. ص. تسبرىزى - ائىدىنبورق، صالح على يئو - مسكو، و. م. سامسونووا - ياقوئستان) معروضه لر دن قىرمىزى خط كىمى كئچن آبارىجى فىكىر اؤ اولدو كى، شرقده ده توركدده هومئرا وار - قورقودا و سۇن بۇيوك «اوغوز» اوديسه» سىنى اؤ يازىپ. بۇ فىكره تكذىب و تصحىح وئره نلر ده اولدو: بوخ، قورقود هومئرا دئىلدىر، عكسىنه هومئرا ده قورقود اىمىش!..

ئۇنلارنى يالنىز بىرلىشىدىن يۇخ، آيىران تىپولوژى دە
 معروضەلەرنىن و چىخىشلارنىن، ناراحات علمى و
 اتموسيونال پولىمىكانىن پىرندىمىنى اۆلدو. شىهر
 جىمىتى. يا كۆچەبە مىدىتى؟ رۇحلا اىستىللىكتىن
 صىنعتلە طىبىعتىن قايناغى ھاردا داھا
 گۇجلودور؟ اۆتوراق معىشت اوصولو و اتلى
 حىيات طىرىزى بونلار سىويلىزاسىادا تىپولوژى
 دىر. يۇخسا تارىخى انكشافدا اىپىرارخىيا، سوسىيال
 كامىللىك دە خىرونولوژى، آشاغى و
 بوخارى «مىرتبە»؟ كلاسىك تورك انپوسونە اىلە و
 ھارادان استارت گۇتوروب (باشلانىپ): ات اىلە
 آپ چىمىندىن، يۇخسا دەوہ اىلە صحرادان، قاىيىقلا
 درىادان؟ يۇخ، بۇ وسىتندە اوچوش اوچون استارىتى
 و قانادى مىلى انپوسا شىهر معىشتى وئىرە
 بىلىمزدى. انپوسىداكى اھىنگ و ھارمونىيا
 مىحض «كۆچرى» دن سىويلىزاسىايا
 كۆچوب، ھوپوب.

شىھردە سىويلىزاسىيا ھىمىشە اكلوژى اىلە
 تضاددا دىر. «كۆچەبە» دە اىسە اۇنلار ھلە
 وحدت (اھىنگ) تىكىل اندىر. اىندى سىويلىزاسىيا
 سىھونى دوزەلدىر، ھىمىن اھىنگە -
 اوربىانىزاسىيادان^(۱) اولكىسى «افىراط
 اوربىانىزاسىياسىز» طىبىعتە قايدىر.

اىتى رىتم (اتلى حىيات رىتمى) اچىق
 مكان (سما، دەنەز، صحرا بوتولو يو)، يازىلمامىش
 قىتانون (مىعنوى - اىلاھى اخلاق
 كودىكىسى)، قوبىسە سىز سمايە، تانىرىيا، فۇضا يا دەيىپ -
 قايدان اىلاھى موسىقتى و سس - بوتون
 يونلار «قۇرقود» او «يىلقامىس» ا كۆچەبە دن اتلىدان
 كىچىپ - گىلىپ، مىفېن و تارىخىن تضادى
 يۇخ، ھارمونىياسى اونلاردا اۆز كلاسىك اىفادە سىنى
 تىايىپ، معروضەلەردە و پولىمىكالاردا سۇيلەن

فىكىرلەرنىن چۇخوندا (انار، بىكىر نى، نو، زومىرود
 قىولوزادە، كامىل ولى يىنو، توفىق
 حاجى يىنو، رضايىنو، م. قاسىملى، ا. عىسگر اوف... باكى
 احمد ارچىلاسون، اۇجال، اۇغوز - انكارا، مىصطفى
 اىسن استانبول) بۇ حقىقت تصدىق و تىبىت
 اۆلوندو. كونفراسدا تارىخى يادداش و مىفولوژىك
 سىستىم، كۇسوقونىك و كىنوئولوژى اساطىرلە، مىلى
 انستىتىك داستانلار، انپوسلا باغلى تىقىدى
 متن، اوسلوب و نشر پىروبلەملىرى، انپوس - دىل -
 تارىخ - فىلسفە انتىكا، استىتىكا مناسىبلىرى، تارىخى
 تىپولوژىك كۆتتىكىستلر و تاثير دايىرلەرى
 مىوضوعىسوندا دا مىلسلە معروضەلر
 دىنلەنىلدى (صادق تورال، فىكىرت توركىمىن -
 انكارا، اقاموسى آخوند اوف، صامت علىزادە، كىمال
 عبداللە، آزاد نى، نو، نوشابە آراسلى، علم الدىن
 على بىگزادە، نىظامى جىعفر اوف، آقايار
 شوكور اوف، گولبىز عبداللە يىنو، واحد
 زاھىدا و غىلو، كىبرا على يىنو، نورالدىن
 جىب اوف، حىسنى اسماعىلو، رىتم كىمال، صىبىرە
 دونىمالى يىنو، ترلان قولى يىنو، على شامىل اوف -
 باكى، ابوالفضل قولونو - نىخجوان).

ناطقلر بىلە بىر رىئال گرچكىلىكى ھىم دە مىئالى و
 سمبولىك حساب اتىدىلر كى، عىصرلر، يوز اىللىر
 كىچىدىگىنى ۲۱ - جى عصرى آذربايجان، تورك
 دونىياسى، بىسوتولو كدە، بىشىر قورقودلا
 قارشىلايىر، اۇنون فىلسفە و حىيات مىكتى
 اىلە، اخلاق اىدىئالى و قاموسو اىلە
 قارشىلايىر. آسىادا، دا، غرىدە دە خىلقلر بۇ بۇيوك
 تورك انپوسا اىلە داھا ياخىندان اونىستىدە اۆلور و
 دونىادا گىتىدىكىچە داھا چۇخ مىلت قۇرقودو يارادان

۱ - شىھرىلىشىمكى.

خلقين دوستونا، همفكرينه چئوريلير...

«ايكى انپوس مکتىبى گۆرۈشۈدۈ، بس بوندان سۇنرا نە اۇلاجاق؟» - كۇنفرانسدا بۇ سۇالا عملى جاواب ئىرەن پىرسپىكتىبو فەمالىت پىروقرا مى معىنلشدىرىلدى.

كۇنفرانس سۇن عمومى اجلاسىندا بوتون اشتراكچىلار ھامىسى يكدىللىكلە بۇ يىغىنچاھى «دەدە قورقود» انپوسونون ۱۳۰۰ اىللىگىنە ۱۹۹۹ - جو ایلدە كىچىلە جك ىشكون و زىروە تۇپلانتى سىنا ان ياخشى بىن الخلق حاضىرلىق تىدىرى كىمى يوكسك قىمەتلىندىردىلر و آشاغىداكى قىطەنامەنى قارشىدا بىزى گۆزلەين ايكى قورقود اىلى اوچون عملى فعالىت پىروقرا مى قىبول اتندىلر:

۱ - تورك خىلقلىرى نىن ائىپىك ارشى - بىن المىلل آسوسىياسى تأسىس اۇلونسون، اۇنون آنكارادا دائىمى تشكىلات كومىتەسى و باكىدا شىعبەسى يارادىلىسین.

۲ - «دەدە قورقود» ون آكادىمىك علمى تنقىدى متنى حاضىرلانسىن و بۇ مقصدلە بىن الخلق تركىبىدە علمى رندا كىسا شوراسى تأسىس اۇلونسون.

۳ - «دەدە قورقود» آدىنا بىن الخلق مكافات تأسىس اۇلونمىسى و ھر ايكى اىلدىن بىر بىن الخلق توركولوژىدە ان بۇيوك اۇغورلارین بۇ مكافاتلا تلىطىف اندىلمەسى بارەدە علاقەدار تشكىلاتلار قارشى سىندا مىسئلە قالدىرىلىسین.

۴ - «كىتاب دەدە قورقود» بارەدە ان سىچمە، كۇمپلىكس تىقىقاتلارلى احاطە اندن منتظم تۇپلولار سىلسەسى نىشرا اندىلىسین.

۵ - آشاغىداكى موضوعلاردا تۇپلو و كىتابلار نىشرا اندىلىسین و عىن آدلاردا علمى - تىقىقى و اىسئورماتىبو - تىبلىقى فىلىملر و وىدئوفىلملر چكىلمەسى تىكلىقى اىلە علاقەدار تشكىلاتلار

قارشى سىندا مىسئلە قالدىرىلىسین.

الف: «اۇغسوزنامە» لر. ب: قورقودون آراشدىرىجىلارى. و: قورقود نىاغىلچىلارى. ق: قورقود تىصوىرى سىنەندە. غ: قورقوددا عىنوانلاشان و داستانلاشان جۇغرافى مىكانلار (گۇبچاى و قاراباغ داخلى اۇلماقلا) د: «دەدە قورقود» كىتابى و «دەدە قورقود» لا باغلى كىتابلارى. قورقود تىلوىزىيوندا، تاتردا و كىنودا. ز: قورقود - ۱۳۰۰ بايراملارى آذربايجاندا و دونىيادا. ز: قورقود و توركلر اى: قورقود و اوروپاك: قورقود و اسلاوىان خىلقلىرى.

آشاغىداكى موضوعدا سىمپوزىوم و فستىواللار كىچىرىلمەسى مقصدە اويفون حساب اۇلونسون:

۱ - قورقود - كۆكن و سۇى يادداشى كىمى.

۲ - قورقودا كۇدلاشان كۇچرى كولتور و ۲۱ -

جى يوز اىلىن مىدنىنى پروبىلىمى.

۳ - «دەدە قورقود» انپوس و معاصىر دۇردە ھومانىتار دەبرلر پروبىلىمى.

۴ - تورك خىلقلىرى نىن داستان فستىواللارى نىن «اىپىك يۇلو» مىسرى يەلە كىشىن و قۇوشان «قورقود يۇلو» نون (انپوسلا باغلى آبىدەلر و تورىست كۇمپلىكسلىرى اۇلان ىتەرلر داخىل اۇلماقلا) بوتون اساس جۇغرافى عىنوانلارىندا تىبىرلر سىلسەسى كىچىرىلىسین.

بوتون بۇ تىبىرلر آذربايجانین موافق يارادىجىلىق تشكىلاتلارى اىلە ب. ام. ت. يونسكو، يونىسئىد، يىسوسانئىد تشكىلاتلارى

آراسىندا، ھىمچىن، آذربايجاندا و دىگر تورك اۇلكەلرىندە موافق قوروملار آراسىندا بىرگە اىش پىروقرا مى نىن تركىب حىبەلرى كىمى كىچىرىلمەسى تىكلىقى اىلە رنىسپوبلىكا دولت يوبىلىشى كومىتەسىنە مىراجعت اۇلونسون.

اوجاقلاریندان، آیری - آیری گؤرکملی تورکولوق
 عالیملردن کونفرانسین عنوانینا گلمیش تلگراملاردا
 نوروما بئویوک علمی اوغورلار آرزولاندی و
 اونون بنش گون داوام ائدن فعالیتی «آذربایجانین
 دونسیا فولکلورشناسلیغینا بخش ائتدیگی
 تحفه» (ببین الخلق لورد بتس کونفرانسینین
 همصدری، د-ر، پروفسوری. آ. کلنی نثرین تشکور
 مکتوبوندان) کیمی یوکسک قیمتلندیریلدی.
 ■ علم غزتی - فورال ۱۹۹۸ باکی

آذربایجان علملر آکادیمیسی ایله تورک
 تاریخ، دیل، کولتور قورومو آراسیندا یویلیتی
 قارشسییندا اوزون مدتلی بیرگه امکداشلیق
 پروقرامی بارهده مقایله امضالانسین.
 باکیدا یئکون علمی سنیاسی کئچیریلین: «دده
 قورقود» و دولیا ائوسو گله نکلری،
 آمریکا بیرلشمیش ایالتلری نین، لندن نین، سن
 پترزبورگون، آنکارانین، تهرانین، موسکوانین،
 ساحاچقالانین و ساکی نین تورکولوژی
 مرکز لریندن، علم، ادبیات و مدنیت

تصحیح

در مقاله «مولانا میرزا محمد حسن زنوزی (فانی)» مندرج در شماره ۱۰۳ - ۱۰۲ مجله وارلیق از
 طرف مؤلف و مصححین مقاله اشتباهاتی راه یافته که به شرح زیر اصلاح میگردد:

صفحه	سطر	غلط	درست
۸۲	۱۲	علاقه	مُدَاقه
۸۲	۲۴	میرزا	میرزا جعفر
۸۳	۲	محمد حسین	محمد حسن
۸۳	۸	ناقع	نافع
۸۳	۲۹	اشخاص	اشخاصی
۸۴	۱۲	ذکر	ذکرش
۸۴	۱۷	حد اعلا	جد اعلا
۸۴	۲۱	بصراحت این فکر نیفتد	بصرافت بیفتد
۸۴	۲۲	برکت	به برکت
۸۴	۳۰	گرفته و قرار شده	گرفتهان و قرار شده است
۸۵	۱۵	را کامل	کامل
۸۶	۷	سنگ لحد	عکس سنگ لحد

تاریخ تحریر مقاله فوق فروردین ماه ۱۳۷۳ بوده است.

جلال آل احمد یادی نه در خور قدر بلند او

قناعت وار
تکیده بود
باریک و بلند
چون پیامی دشوار در لغتی

پیش از آن که صاعقه خاکسترش کند
تسمه از گرده گاو توفان کشیده بود

رهگذری نامنتظر
که هر بیشه و هر پل آوازش را می شناخت.
جاده‌ها با خاطره قدم‌های تو بیدار می مانند.
که روز را پیشباز می رفت
هر چند

سپیده

● دکتر حسینقلی سلیمی

تو را
از آن پیشتر دیدم
که خروسان بانگ سحر کنند.

ما در عتاب تو می شکوفیم
در شتاب
ما در کتاب تو می شکوفیم
در دفاع از لبخند تو

که یسین است و ساور، دریا به
جرعه‌ای که تو از چاه خورده‌ای
حسادت می‌کند. ● احمد شاملو

چه یلی از صف ما، بی‌بدلی از کف ما
رفت و دردا که به صد درد دوا بود جلال
● مهدی اخوان ثالث

زندگی، اگر فقط خور و خوابی حیوانی باشد که
با بیماری‌های جسمی و روانی تقطیع می‌شود، مرگ
برای انسان بسی زیبنده‌تر است. اما زندگی
بهره‌هایی هم دارد و گرنه آفریدگار حکیم
نمی‌گفت: «بهره‌ات را هم از دنیا فراموش
مکن» (الفصص ۷۷). لکن نصیب انسان از دنیا
متحصر به رزق حلال برای زندگی تن نخواهد
بود. بالاتر از زندگی تن، زندگی روح و روان
آدمیست که رزقی دیگر می‌طلبد.

رزق روحی و روانی انسان لابد متناسب با
مراتب روحانی او، متفاوت است. افرادی به جایی
می‌رسند که «از دوست جز دوست تمنای ندارند
و» پسندند آنچه را جانان پستندند. زندگی انسان
وقف کسب رضای دوست می‌شود. اینان خطاب به
دوست می‌گویند: «رضای خاطر من در رضای
خاطر تست. تو خواه عزت من خواه یا که ذلت
من». اما همه به این درجات نمی‌رسند. حُب لذات

و رفاه دنیوی برای مردم آراسته شده است (آل
عمران ۱۴). برای بسیاری از مردم، زندگی کم و
بیش چیزی در حدود لذیذترین خوراکی‌ها،
زیباترین پوشاک‌ها، فرحبخش‌ترین مسکن‌ها و
پردرآمدترین شغل‌ها معنی می‌شود. با این
حال، بسیاری نیز هستند که در عین نرسیدن به آن
درجه که بگویند «به عالمی نفروشیم مویی از سر
دوست»، از میان نعمت‌هایی که پروردگار مهربان به
انسان بخشیده است آنچه را که روح و روان انسان
را می‌پرورد پر ارج‌تر از چیزهایی می‌دانند که
صرفاً برای حیات تن انسان لازم است. اینان ضمن
اعتقاد بر این که هر کس معاش ندارد معاد نیز
ندارد، معتقدند که برخلاف حیوانات که غذا و
محیط مناسب زندگی حیوانیشان مستهای مراد
است، به قول حضرت عیسی (ع) «انسان تنها با نان
زنده نمی‌ماند». و اینان نصیب‌هایی روحانی‌تر و
جانفزاتر را از دنیا می‌طلبند. به اعتقاد این
کسان، بخشی‌گزیده از نصیب گرفتنی‌های دنیا از
مقوله چیزهاییست که روان و شخصیت انسان را
می‌پرورد. پیشوایان و مصلحان و اندیشمندان همه
بر این نظر متفقند. بنابراین اگر خدا می‌فرماید
«نصیب را از دنیا فراموش مکن» می‌توان نتیجه
گرفت که هر کس تلاش لازم را برای این بهره‌گیری
نکند، مغبون است. و به همین دلیل آن که تلاش
انسان‌ها را در راه بهره‌گیری از نعمات مشروع و
معقول دنیا مانع گردد «منع کننده از خیر، تعدی
کننده و شک‌آورنده» (ق ۲۵) محسوب می‌شود.

زبان و ادبیات مادری، به این سبب که در
حساس‌ترین ایام حیات انسان، نخستین، پر
خاطره‌ترین و صمیمانه‌ترین وسیله ارتباط انسان با
دنیا می‌گردد یقیناً از بهترین آن چیزهای نصیب
گرفتنی در دنیا است. گویایی از جمله نعمت‌هاییست

که آفریدگار حکیم ضمن برشمردن آنها از انسان‌ها می‌پرسد: «کدامین نعمت پروردگارتان را انکار می‌کنید؟» (الرحمن ۱۳). بنابراین زبان نعمتی انکارناپذیر از نعم الهی است.

ساده‌ترین و آشکارترین دلیل اهمیت زبان این است که مانند اعتقاد فطری انسان به آفریننده قادر متعال، عشق به زبان مادری نیز برای هر انسان سالم فطریست. انسانی متعادل را نمی‌توان یافت که زبان مادریش را دوست نداشته باشد. افزون بر این، عشق به زبان مادری چنان نیرومند است که اگر از هدایت عقل و انصاف برخوردار نباشد وجدان را کور می‌کند و انسان را از صراط عدل و مروت به بیراهه ظلم و تجاوز می‌کشاند. چنان که در نتیجه عشقی کور، مثنوی درس خوانده انصاف نیاموخته مستظهر به یک نظام ستمشاهی دست نشانده اجانب به بهانه حفظ «وحدت ملی» بیش از نیم قرن ایرانیان غیر فارسی زبان را از خواندن و نوشتن به زبان‌های مادری خویش محروم کردند. آنان که این تجاوز آشکار را روا داشتند از تقدیر عزیز علیم - که عشق به زبان مادری را در نهاد همه انسان‌ها قرار داده است - سوء استفاده کردند. زیرا که از فرط عشق به زبان مادری خویش، همین عشق به زبان مادری را برای هم‌میهنان هم‌مدل غیر هم‌زبانان جرم قلمداد کردند!

شرح فاجعه شنیع تجاوز به حقوق فرهنگی میلیون‌ها ایرانی غیر فارسی زبان در طول بیش از نیم قرن استبداد ننگین پهلوی در این مقال نمی‌گنجد. خلاصه این که در طول قریب به شصت سال اعمال غیرمنطقی‌ترین تزییقات فرهنگی در ایران، ابتدایی‌ترین حقوق فرهنگی مسلمانان ایرانی غیرفارسی زبان پامال سم ستوران متجاوزان فرهنگی بود: از تدریس و چاپ و اجرای تناثر به

زبان ترکی آذربایجانی به شدت جلوگیری می‌شد. ناجوانمردانه‌ترین دروغ‌پردازی‌ها علیه زبان و ادبیات ترکی آذربایجانی به کار می‌رفت و میلیون‌ها مسلمان ایرانی ترک زبان از بیم چماقی انتساب به کمونیسم و پان‌تورکیسم (۱) از مطالبه حقوق حقه فرهنگی خویش باز داشته می‌شدند.

در روزگاری که «بیش از پنجاه درصد مغازه‌های تهران نام‌های فرنگی داشت و چاپ یک صفحه نوحه ترکی هم ممنوع بود و اگر در کتابی یک کلمه ترکی دیده می‌شد از طرف عمال سانسور پهلوی قبل از حذف آن اجازه انتشار داده نمی‌شد» (دکتر جواد هیئت نشر دانش ۱۳۶۶ مهر و آبان صفحه ۵۰).

در روزگاری که «کتاب‌های ترکی که یک کلمه علیه مصالح و مقدسات ایران در آنها نبود آتش زده می‌شد. ولی نشریات کمونیستی حزب توده که به فارسی منتشر می‌گردید در همان موقع آزاد گذاشته شده بود» (همانجا).

در روزگاری که «تمام کوشش‌های حکومت‌های ایران نه تنها بر محدود کردن، بلکه بر محو کردن زبان ترکی» صرف می‌شد. (جلال آل‌احمد روشنفکر و مشکل زبان ترکی).

در روزگاری که خلاقیت ادبی جز به زبان فارسی جرم و جنایت به حساب می‌آمد.

در روزگاری که آثار ادبی قدیم و جدید ترکی به منظور بی‌ریشه کردن و بی‌ریشه قلمداد کردن زبان ترکی، با شدت هر چه تمام‌تر از وارثان و مشتاقان آن آثار دریغ و پنهان می‌شد (در حالی که ترجمه فارسی نمایشنامه‌های به ترکی آذربایجانی نوشته شده میرزافتحعلی آخوندزاده به چاپ سوم می‌رسید).

در روزگاری که وجدان خفته روشنفکران

بی‌غم از محنت دیگران و بی‌اعتنا به اصول
نسانیت به ستمی که بر هموطنان مسلمان
ترک‌زبانان می‌رفت با سکوت خویش صحنه
می‌گذاشت.

در این روزگار پر از ظلم و ناجوانمردی و
حق‌کشی که روشنفکران «علم و دانش خود را لای
کتاب‌ها و در کنج اتاق خودشان بدون هیچگونه
ربطی با اجتماع جستجو می‌کردند». موسایی از
میان نمرودصفیان و ستاینندگان و مرعوبان بارگاه
ظلم و بیداد برخاست و سخن از آزادی فرهنگی
مستضعفان رانند. این جوانمرد زنده‌یاده جلال
آل‌احمد بود. از میان هموطنان فارسی‌زبان صاحب
قلم ما - در آن خفقان میاه - تنها جلال آل‌احمد آن
مردانگی را داشت که اعتراف کند: «فعالیت
فرهنگی را از آذربایجانی جماعت اگر گرفته‌ایم. تنها
وجدان اوست که، متأثر از محرومیت هموطنانی که
دست جهل و ستم آنان را از حقوق فرهنگی
خویش محروم کرده است، نهیب می‌زند: «۷ - ۶ -
میلیون آدمی را با آمار سال‌های ۴۸ - ۴۵ در ایران
از بدوی‌ترین حقوق بشری محروم کرده‌ایم که به
کار بردن آزادانه هر زبانی است که می‌خواهند.»

خدایی که جلال آل‌احمد آگاهانه بدو ایمان
آورد^(۱) او را غریق رحمت بیکران خویش فرماید
که «آن بزرگترین رادمرد این دو سه قرن اخیر»^(۲) به
مدد ایمان به حق و عدالت چنان بالید که «در
اندیشه و قلم سالار جوانمردان زمان شد»^(۳) او
انشالله از عذاب ایمن است^(۴)، چون از بندگانی
بود که برای رفع حوائج مردم تلاش می‌کرد. و
انشالله در معرض همه نیکی‌هاست، چون غمخوار
محرومان و مستضعفان بود.^(۵) او که «در هیچ
شرایط و احوال تحمل ذلت و نامردمی
نداشت»^(۶) و در اوج استبداد، سخن از حق و

حقوق مظلومان می‌گفت بهترین جهادگر نیز
بود.^(۷)

جوانمردی که وجودش سرشار از صمیمیت و
صداقت و شهامت بود.^(۸) گویی به توصیه رسول
اکرم (ص) حق را به خاطر حق بودنش
می‌پذیرفت^(۹) و از گفتن آنچه حق
می‌دانست، بی‌می به خود راه نمی‌داد.^(۱۰)

۱- «اگر به دین روی آورد از روی دانش و بیش
بود». سیمین دانشور «غروب جلال» در یادنامه جلال
آل‌احمد به کوشش علی دهباشی، چاپ اول شهرپور
۱۳۴۶ صفحه ۲۹۶.

۲- رضا براهنی سفر مصر صفحه ۶۸.

۳- قاسم صافی، قلمرو اندیشه جلال آل‌احمد، ۱۳۶۴
صفحه ۵۴.

۴- «خداوند را بندگان است که خاص حوائج مردمان
کرده است و کسان در حوائج خویش به ایشان پناه
ببرند. آنان از عذاب خدا ایمن‌اند» حدیث ۸۹۴
نهج‌الفصاحه: مجموعه کلمات قصار حضرت
رسول اکرم (ص). ابوالقاسم پاینده سازمان انتشارات
جاویدان، چاپ پانزدهم ۱۳۶۰. حدیث‌هایی که بعد
از این شماره ذکر می‌شوند از این کتاب منتولند.

۵- «شخص غمگین در روز رستاخیز در سایه خدا در
معرض همه نیکی‌هاست». حدیث ۱۷۰۱
نهج‌الفصاحه.

۶- دکتر بهمن نوائی «جلال باز هم خواهد نوشت». در
دهباشی، یادنامه جلال آل‌احمد. صفحه ۱۲۹.

۷- «بهترین جهاد سخن حقی است که در پیش پادشاه
ستمکار گیرند» حدیث ۳۹۴ نهج‌الفصاحه.

۸- «بارزترین صفت جلال پس از صمیمیت و صداقت
سرشار شهامت اوست» دکتر حبیب‌الله بیمان
یادنامه جلال آل‌احمد... صفحات ۷۸ - ۲۷۶.

۹- «سخن حق را از هر که تسلیدی بپذیر اگرچه دشمن و
بیگانه باشد و ناحق را از هر که شنیدی نپذیر اگرچه
دوست و نزدیک باشد». حدیث ۴۲۸ نهج‌الفصاحه.

۱۰- «کسی که سخن حقی می‌داند نباید از بیم مردم از
گفتن آن خوداری کند» حدیث ۴۷۷ نهج‌الفصاحه.

بنده گرچه صلاحیت بحث درباره آن آزاد مرد را ندارم، با این حال، فقط برای عرض قدردانی و ادای دین خود به روح پرفتوح این مرد «شریف و پاکباخته» [که یکی از هوشیارترین فرزندان تاریخ ایران است] ^(۱) با نگاهی دوباره به بعضی از نکاتی که در مقاله «روشنفکر و مشکل زبان ترکی» مطرح کرده است، یادی که «نه در خور قدر بلند اوست» از او می‌کنم و یقین دارم که چون او دوستی‌ها و دشمنی‌هایش به خاطر حق بود و آنچه برای خود می‌خواست برای دیگران هم می‌خواست، بی‌شک از دارندگان بهترین اقسام ایمان نیز بود. ^(۲)

شادروان جلال آل‌احمد موضوع ساده‌ای را که همه مردم خصوصاً زبان‌شناسان و ادیبان به روشنی می‌فهمند و با این حال خود را ملزم به بیان حقیقت نمی‌دانند، با صداقت و امانت تمام بیان کرد. ^(۳) او برخلاف همه آنها که پایمال شدن حق را می‌بینند و بسا سکوت خود بر آن صحنه می‌گذارند، به سادگی بیان کرد که انسان طبیعتاً زبان مادری خود را «که زبان ادبیات، زبان صمیمیت و کودکی و گهواره و دامان مادر است» دوست می‌دارد و از طریق آموزش در آن می‌تواند به سعادت فرهنگ و خلاقیت برسد و این برخورداری از زبان مادری یکی از ابتدایی‌ترین حقوق انسانی اوست و حقی است که نباید از او مضایقه شود.

جلال آل‌احمد شاید تنها نویسنده فارسی‌زبان است که با واقعیت چند زبانه بودن ملت ایران واقع‌بینانه و منصفانه برخورد می‌کند. ^(۴) امانتداری محققانه جلال آل‌احمد در آن سطح عالیست که برخلاف عادت نویسندگان فارسی‌زبان، ضمن تصریح بر چند زبانه بودن ملت ایران، در بحث از

۱- رضا براهی سفر مصر صفحات ۲۰۴ و ۲۲۱.
۲- «بهترین اقسام ایمان این است که برای خدا دوست نداری و برای خدا دشمن نداری و آنچه برای خود می‌خواهی برای مردم بخواهی و آنچه برای خود می‌خواهی برای دیگران بخواهی و سخن یک بگویی یا خاموش مانی» حدیث ۳۹۲ نهج‌الفصاحه. هیچکس مثل او نمی‌توانست به نفس حق مهر بورزد و هیچکس هم مثل او نمی‌توانست در برابر ناحق آن‌طور کینه بورزد. سیمین دانشور «غروب جلال» در یادنامه جلال آل‌احمد... ص ۳۰۷.

۳- «در بسیاری از روشنفکران ایران حتی در بعد از انقلاب، نوعی حالت پان‌ایرانیستی مبتذل دیده‌ام. به همین دلیل، به‌طور کلی، روشنفکران ایران - به استثناء جلال و دوستانش - از کنار مسأله اعراب گذاشته‌اند. همان‌طور که از کنار مسأله اقوام و ملیت‌های مختلف ایران هم گذشته‌اند...» رضا براهی، سفر مصر... ص ۲۲۲.

در متن بالا منظور از «پان‌ایرانیسم» (خود در تعارض با اخوت اسلامی بی‌مرز کران) «پان‌فارسیسم» خواهد بود. وجود این تنگ‌نظری در به اصطلاح روشنفکرانی که احیاناً خود را «جهان‌وطن» نیز می‌دانند برای بنده بیز ثابت شده است. خلاصه این که فلم بدستان برجسته فارسی‌نویس نه تنها خود به جاره جوئی برای مستضعفان فرهنگی ایران بر نمی‌خیزند و بی‌غم بودنشان را از محنت دیگرانی که هموطنانشان هستند نشان می‌دهند، از انعکاس فریاد دادخواهی هموطنان مظلوم و محروم خود دریغ نیز می‌ورزند!

۴- از تنها مورد دیگری که بنده آگاهم مقاله بسیار ارزنده «فارسی زبان مشترک ایرانیان» (آدینه نوروز ۶۹) به قلم مترجم و نویسنده محترم جناب نجف دریابندری است که موقعیت زبان فارسی را در مقام زبان مشترک ایرانیان بررسی میکند و اشاره دارد به واقعیت‌های مهمی از این قبیل که «ایرانی ضرورتاً فارس نیست...» و «زبان مشترک باید همان زبان مشترک باقی بماند و ادعای جانشینی زبان‌های دیگر را از دست بگذارد» و «وحدت همیشه از کثرت حاصل می‌شود» و غیره.

روشنفکران ایرانی نمی‌تواند این واقعیت را که بسیاری از روشنفکران فارسی‌نویس ایرانی غیرفارس هستند فراموش کند، و می‌گوید: «نمی‌خواستم به خاطر این این اختلاف زبان مادری به خود اجازه بدهم که چنان که شاید و باید روشنفکر فارسی‌زبان بگوییم»^(۱) و چه صادقانه می‌گوید: «ترک بودن و به فارسی نوشتن - یعنی از ریشه و خاک پریدن و ناچار در حوزه منطق از مسائل غیر صمیمی حرف زدن» و چه مؤمنانه می‌نالد که: «و چه بسیارند رجال آذربایجانی که بریده از حوزه زبان مادری مجبور بوده‌اند رخت و پخت به تهران بکشند و در زبانی عرض اندام کنند که در گهواره نیاموخته‌اند، و چه ناکامی‌ها که از این راه بار آمده.»

راستی، از میان صاحب‌قلمان فارسی‌زبان چند نفر^(۲) به این که ایران ملتی است چند زبانه - و نه یک زبانه - و «سرکوفتگی‌هایی که به علت اخراج زبان‌های مادری غیرفارسی از حوزه فرهنگ برای اهل آن زبان‌ها ایجاد کرده است»^(۳) و «لطمه‌هایی که به علت اخراج زبان ترکی از حوزه فرهنگ و مدرسه و مطبوعات به تن روشنفکری ایران خورده است»^(۴) اشاره‌ای کرده است؟

چون محور بحث مرحوم جلال آل‌احمد در مقاله «روشنفکر و مشکل زبان ترکی»^(۵) که بازخوانی انگیزه این نوشته شده است، محرومیت فرهنگی مسلمانان ایرانی ترک زبان بود، تأکید داشت که زبان ترکی «یک واقعیت تاریخی است... و نمی‌شود انکارش کرد». و یادآور شد که تلاش حکومت‌های طاغوتی برای «نه تنها محدود کردن، بلکه محو کردن زبان ترکی... موجب نوعی نفاق مخفی میان ترک و فارس» شده است. زنده یاد جلال با عنایت و توجه به این که ابزار کار

روشنفکری کلام و زبان است» از عواقب آنچه سیاست انکار و تلاش برای امحاء زبان ترکی می‌تواند به بار آورد، نگرانی‌اش را ابراز نمود:

«وقتی یک مجموعه انسانی را از دسترسی به کتاب و روزنامه و کلاس و فرهنگ محروم کردی و ایشان را بازداشتی از این که شرکت کنند در بده و بستان با عالم علم و فرهنگ، یا متوجه فعالیت بدنی صرف نمی‌شود - در صورت عمده و سرباز و ژاندارم و هر نوع مأمور اجرای دیگر - یا متوجه فعالیت‌های ذهنی غیرفرهنگی.»

جلال که ارزش جهادش در راه حق قابل تردید نیست، این حقایق را به همان روشنی که بر وجدان بیدارش تابیده بود، منعکس کرد. او همچنان که حق خداداده هر انسان است، خود نیز زبان مادریش را دوست می‌داشت و همانطور که خود می‌گفت:

من بسازی زبونم زنده‌ام. و همین زبون بزرگترین مرز منه... من در همه موارد جهان وطنی هستم جز در مورد زبون. زبون من فارسی‌یه. من ازین دمب زبون به مادرم بستم^(۶)

اسلام و ایمانش او را ملزم می‌کرد که حق دوست داشتن زبان مادری را برای همه محترم بشمارد. مگر به قول رسول اکرم (ص) بهترین اقسام ایمان این نیست که برای خدا دوست بداری، برای خدا دشمن بداری، و آنچه برای خود می‌خواهی برای مردم بخواهی و آنچه برای خود نمی‌خواهی برای دیگران نخواهی و سخن نیک گویی یا خاموش مانی؟

جلال به عنوان یک مسلمان روشنفکر متعهد

۱- در خدمت و خیانت روشنفکران ص ۱۵۶.

۲- همانجا ص ۱۰۵.

۳- جلال آل‌احمد ارزیابی شتابزده ص ۸۵.

نمی توانست به سرنوشت هم‌میهنانش بی تفاوت باشد. او که از خود و سایر نویسندگان می پرسد: «جواب این نان و آبی را که حرام می‌کنیم چگونه باید داد؟»^(۱) چگونه می‌توانست مانند بسیاری کنار بکشند و تماشاچی باشد و خیال بیاورد به شعر و عرفان پناه برده^(۲) او از آن حیوانات گوشه‌گیری که علم و دانش خود را در لای کتاب‌ها و در کنج اطاق خودشان بدون هیچگونه ربطی با اجتماع جستجو می‌کند^(۳) از زمین تا آسمان فرق داشت. او به معنای حقیقی مؤمن بود زیرا که مؤمن موظف به امر به معروف و نهی از منکر است.^(۴) لذا به آنان که به بهانه تحکیم وحدت ملی ایران، حق خدا داده ایرانیان غیر فارسی زبان را زیر پا گذاشته بودند و برخلاف اعلامیه حقوق بشر، میلیون‌ها ایرانی ترک‌زبان را از ابتدایی‌ترین حقوق انسانی، یعنی «به کار بردن آزادانه زبان مادری» محروم کرده بودند، تذکر داد:

«با توجه به این که ملیت‌های چند زبانه در روزگار ما کم نیست... و نیز با توجه به این که در ایجاد وحدت یک ناحیه جغرافیایی عوامل مذهب، تاریخ، آداب، شرایط اقلیمی و بسیاری عوامل دیگر نیز مطرح است. به هر صورت وحشی نیست اگر مردم آذربایجان را در به کار بردن ترکی آزاد، و مختار بگذاریم»^(۵)

جلال، بنابر تعهدات اخلاقی که از زلال اعتقادات اصیل دینی سرچشمه می‌گرفت برخلاف آن که به بهانه تحکیم وحدت ملی، به قول وی «نقار ملی» می‌آفریدند، تحدید زبان ترکی را به ضرر جریان روشنفکری در ایران می‌دید، زیرا که منع آموزش و خواندن و نوشتن به زبان مادری، ترک زبانان را در آموزش نسبت به فارسی زبانان در شرایط نابرابر قرار می‌دهد، امکان خلاقیت ادبی را

اگر به کلی سلب نکند بسیار محدود و مشکل کرده، پیسوادی را در میان ایرانیان ترک‌زبان توسعه می‌دهد و همه این‌ها باعث می‌شود که نه روشنفکر فارسی‌زبان بتواند به جامعه ترک‌زبانان سودی گسترده برساند و نه ایرانی ترک‌زبان قادر باشد که با تمام استعداد و توان به فرهنگ مشترک ایرانی خود خدمت کند. بنابراین، با کمال انصاف و واقع‌بینی، سئوالی را که پاسخش برای هر صاحب وجدان بیدار آشکار است مطرح می‌کند: «آیا نرسیده است روزی که حکومت ما از سیاست وحدت ملی مفهوم والاتر و وسیع‌تری را در نظر بیاورد؟ و به صورت‌های پراکنده برای قرن بیستم در این زمینه‌ها عمل کند؟ بخصوص که خطر سیاسی و ایدئولوژیک جذبه فراسوی مرزی از بین رفته و تنها جذبه زبانش باقی‌مانده».^(۶)

ارزش‌اندیشه‌های روشن و مترقی جلال که «مصلحتی جز صلاح مردم و وطن نمی‌شناسد»^(۷) در مقایسه آنها به سفسطه‌های نژادپرستان عقب مانده از قافله علم آگاهی، بهتر آشکار می‌شود. آری، تنها یک عاشق پاک‌باخته حق و عدالت می‌تواند چنین بیندیشد. و گرنه بسیاری

۱- ارزیابی شناخته‌شده ص ۱۸.

۲- جلال آل‌احمد- نون والقلم ص ۱۶۸.

۳- منوچهر تهرانی «چهل روز گذشت» در یادنامه جلال آل‌احمد صفحات ۷۸ - ۷۳.

۴- «هر کس از شما ناشایسته‌ای ببیند به دست خویش مانع آن شود و اگر نتواند به زبان و اگر نتواند به دل مانع شود که حداقل ایمان عمیق است» حدیث ۳۰۱۰ نهج‌الفصاحه.

۵- جلال آل‌احمد «روشنفکر و مشکل زبان ترکی».

۶- همانجا

۷- جواد مجابی «مردی در کشاکش تاریخ معاصر» در یادنامه جلال آل‌احمد صفحات ۱۵۸ - ۱۵۵.

آنان که حق و عدالت را با معیار خودخواهی و نفع طلبی ارزیابی کنند. ده - پانزده سال بعد از آن که جلال آل احمد، در تیره ترین دوران اختناق مسماهی مغرضان و بسی خبران را که عنوان «وحدت ملی» را چماغی برای کوبیدن زبان و ادبیات ایرانیان غیرفارس زبان کرده بودند به درک «مفهوم والاتر و وسیع تری» از معادله وطن واحد = زبان واحد فرا می خواند، و علیرغم انقلاب باطل کننده تفاخرهای قومی، انقلابی که قانون اساسیش برابری فرهنگی همه ایرانیان فلذا حق ایرانیان غیرفارسی زبان را در بهره مندی از ادبیات زبان مادری خویش با تدریس آن در مدارس و انتشار آن از رسانه های صوتی و چاپی تأیید می کند، هنوز کسانی پیدا می شوند که بگویند: «ترکی که اکنون در آذربایجان و زنجان تکلم می شود خارجی است و به وسیله مهاجمان سلجوقی و مغولان و تاتارها و ترکمن های آق قویونلو [کذا] و قره قویونلو به این نواحی تحمیل شده است.»^(۱)

بگذریم از این که قدمت تکلم به زبان ترکی در آذربایجان یقیناً به قرن ها قبل از تاریخی که آقای دکتر محمود افشار ذکر می کند می رسد و زبان اقوامی که قریب به هزار سال از تاریخ ایران را رقم زده اند و زبان فارسی با حمایت ها و تشویق های آنان زبان شاهنامه و پنج گنج و مثنوی و گلستان و دیوان حافظ... شده است و استقلال و آزادی ایران و مذهب ایرانیان مدیون مساعی آنان است سزاوار «خارجی» خوانده شدن نیست، عبرت آموز است که در حالی که تنگ نظران حق ناشناس نژادپرست به بهانه «تممیم زبان فارسی و تحکیم وحدت ملی در ایران»، برای امحاء زبان و فرهنگ ایرانیان غیرفارسی زبان، «بنیاد موقوفات» تأسیس

می کنند و جیره خواران همصدا با آنان زبان مادری فارابی ها، سهروردی ها، مولوی ها، فضولی ها، ختائی ها، شهریارها، ثقة الاسلام ها، شیخ محمدها، رشدیه ها، باغچه بان ها، علامه طباطبائی ها، استاد جعفری ها، ستارخان ها، باقرخان ها، باکری ها، یاغچیان ها و... را «خارجی» می خوانند، جلال آل احمد، که گفتار و کردارش گواه صداق و میهن دوستی اوست، از تبریز، که به قول محمود افشارها زبان «خارجی» (!) ترکی در آن طنین انداز است، به نام «شهری که ما، در سراسر ایران این همه بهش بدهکاریم»^(۲) سخن می گوید، و از قرار معلوم، در صدد فراگرفتن زبان ترکی بود.^(۳)

قابل تأمل است: میهن پرستانی (!) از قماش محمود افشار و محمدعلی جمالزاده... که لابد مسلمان هم هستند (!) بی اعتنا به قرآن و حدیث که هیچ کس را جز به تقوا بر دیگری ارجح نمی دانند، بعد از آن که قرن ها ترک و فارس و کرد و عرب و همه و همه در این کشور همزیستی کرده و در ساختن این کشور و حفظ آن فداکاری ها نموده اند، تازه به یاد تفاخرات جاهلی قومی افتاده: «زبان مادری میلیون ها مسلمان ایرانی را که استقلال و آزادی و ادبیات مشترک ایرانیان مدیون فداکاری های آنان است، خارجی می خوانند!

جلال برای تغییر راستای توجهی که گویا ایرانیان ترک زبان محروم نگاه داشته از

۱- دکتر محمود افشار «دنبانه یادداشت واقف درباره انواع انتشارات این بیاد». در زبان دیرین آذربایجان نوشته دکتر منوچهر مرتضوی تهران ۱۳۶۰

۲- جلال آل احمد «صمد و افسانه عوام» آرش ۱۸، صفحه ۸.

۳- بهروز دولت آبادی «جلال در تبریز» در یادنامه جلال آل احمد صفحات ۱۲۳ - ۱۱۹

فعالیت‌های خلاقه در زبان مادریشان، ناگزیر به قفقاز و ترکیه داشته‌اند، چنین نظر می‌دهد:

«به راحتی می‌توان دانشگاه تبریز را به صورت مرکز آموزش علوم و فرهنگ به زبان ترکی در آورد». این عقیده کسی که علیرغم عمر کوتاهش بیش از طویل‌العمرهای بوقلمون صفت پرفیس و افاده‌ای که دمی از توطئه برای تحدید و امحاء زبان ترکی آذربایجانی نمی‌آسایند سفر کرده، دنیا دیده، کتاب و مقاله نوشته است. او به این عقیده از روی تدبیر و تأمل و شاید به عنوان کاری که جز آن نمی‌شود کرد، رسیده است. زیرا که در مقاله «روشنفکر و مشکل زبان ترکی» در یکی دو جا به نظر می‌رسد که دلش با آنچه وجدانش می‌گوید همراهی نمی‌کند. مثلاً می‌گوید:

«گرچه ترکی نتوانست پس از دو هزار سال معارضه با فارسی خود را از سمت شرق به این ولایت تحمیل کند... عاقبت لقمه را از پس سر به دهان ما گذاشت. یعنی آذربایجان و اکنون این یک واقعیت تاریخی است که چه نخواهیم، چه نخواهیم وجود دارد و نمی‌شود انکارش کرد.»

کلمه «تحمیل» و عبارات «لقمه را از پس سر به دهان ما گذاشت» و «چه نخواهیم» گویی حاکی از آنست که احتمالاً جلال از این «واقعیت» چنددان خرسند نیست. با این حال، همچنان که از مردی چون او انتظار می‌رود، آن را که حق می‌داند، ولو دلخواهش نبوده باشد، بر زبان می‌آورد. راستی چه عظیم است فرق میان این جوان خردپیر که حق را فی‌المثل ولو ظاهراً به ضررش باشد اذعان دارد، با پیران کم خردی که رو در روی حق و عدالت می‌ایستند!

او از روی بصیرت سخن می‌گوید و به آنچه می‌گوید ایمان دارد. او آزاده‌تر از آنست که عقده

انحصارطلبی داشته باشد و بهانه واهی «تحکیم وحدت ملی» را مجوز نابود کردن زبان و ادبیات هموطنان مسلمان ترک‌زبان‌ش گرداند. بنابراین با اطمینان تمام می‌گوید:

«اگر اجازه دهیم آذربایجان در حوزه مسائل فرهنگی بی‌نیاز به یک زبان غیرمحلی و غیرمادری مدرسه و مطبوعات و فرهنگ خود را اداره کند، دیگر هیچ وحشتی از جذب احتمالی فراسوی مرزی در میان نیست.»

درو و رحمت خدای بر این رادمرد روشنفکر باد که با اهتمام به کار هم‌میهنان مسلمان ترک زبان خویش نشان داد که مسلمان است.^(۱) راستی، انصاف و مروت برخاسته از ایمان چه معجزه‌ها که نمی‌کند! جلال آل‌احمد ترک زبان نبود که گفته شود از روی احساسات عاشقانه نسبت به زبان مادریش حرف زده است. او یک ایرانی فارسی زبان جانبدار حق بود که از حق هموطنان همدل غیر هم‌زبان‌ش دفاع می‌نمود. عشق او به نفس حق او را از محدودیت تعلق به یک قوم بسیار فراتر برده بود. آزاداندیشی جلال ثابت می‌کند که او «بی‌شک آزاده‌ترین و گرامی‌ترین انسانی است که می‌توان بر پرچم اصالت و فرهنگ جهانی فریادش کرد و سنگ متبرک نامش را هر لحظه بر سینه کوفت بی‌هیچ دغدغه و هراسی»^(۲) اطمینانی که جلال به نبودن خطر جذب فراسوی مرزی دارد متکی بر تجربه او از واقعیات و بینش روشن وی از تاریخ ایران است. او از روشنفکران مرکز‌نشینی نبود که وطن‌دوستان به دروازه‌های تهران

۱- هر که روز آغاز و به کار مسلمانان توجهی نداشته باشد مسلمان نیست» حدیث ۲۹۵۵ نهج‌النصاحه.

۲- طه حجازی «جلال رسولی در طول شب» در یادنامه جلال آل‌احمد صفحه ۱۸۷.

محدود می‌شود، او «عاشق همه گوشه‌های این مملکت بود».^(۱) به قولی او «قدم به قدم و شاید با کف دست تمام ایران را رفته است».^(۲) در واقع وی علاوه بر آگاهی از تاریخ آذربایجان بارها بدان جا سفر کرده، با مردمش حشر و نشر داشته، و روحیات آذربایجانیان را از نزدیک لمس کرده است. و بر اساس تجربیات و اطلاعاتش در مقاله خود از دینداری و ایران دوستی آذربایجانیان بحث می‌کند. و به راستی این یک حقیقت است که ایرانی ترک زبان مسلمان در عین علاقه هم‌زبانی با ترکان فراسوی مرزی، در آنجا که تحمیل حدود هفتاد سال سلطه سیاست دین‌زدانی و اسلام‌ستیزی میان آنان و فرهنگ اسلامی فاصله افکنده است، با آنها همدلی ندارد. عکس این حالت نیز به شدت صادق است. یعنی علیرغم تفاوت زبانی با هموطنان ایرانی غیر ترک‌زبان، ایرانی ترک زبان با آنان همدلی و همبستگی ناگسستی روحی و ایمانی و فرهنگی دارد و محال است که از حوزه فرهنگ مشترک اسلامی به فرهنگ نامأنوس دیگری رو کند. بنابراین، هنگامی که نیاز معنوی زبانی - ادبی او در درون مرزهای ایران تأمین شود محال است که آنچه خود دارد، فی‌المثل، از بیگانه تمنا کند.

ای کاش جلال اکنون در میان ما می‌بود و می‌دید که قانون اساسی انقلاب اسلامی بت‌شکن ما با این دید که «گرامی‌ترین شما نزد پروردگار پرهیزگارترین شماست»^(۳) به انحصارطلبی‌های ملی‌گرایانه خط بطلان کشیده است. او یقیناً از این تحول خوشحال می‌شد و در مقابل تلاش‌های ناجوانمردانه‌ای که هنوز به وسیله دارندگان افکار انحصارطلبانه باقیمانده از دوران طاغوت برای پایمال کردن حقوق فرهنگی ایرانیان ترک زبان به

عمل می‌آید، می‌ایستاد. و خودبینانی را که همه موهبت‌های حیات را تنها برای خود می‌خواهند و آذربایجان را منهای آذربایجانیان ترک زبان دوست می‌دارند، رسوا می‌کرد. اگر جلال امروز در میان ما بود، یقیناً در سرعت بخشیدن به تحقق کامل حقوقی که قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در زمینه آزادی استفاده از زبان و ادبیات مادری در کنار زبان و ادبیات مشترک ملی فارسی شناخته است، ما را به زبان و قلم سحرآمیز خود یاری می‌کرد. درود به روان پاک جلال آل‌احمد که اگر در زمان حاضر از فیوضات خامه حق‌نگار او محرومیم، دریای ژرف و گسترده آثار گرانقدرش با ماست و حقایقی که در مقاله «روش‌فکر و مشکل زبان ترکی» مطرح کرده است تا تحقق کامل حقوق فرهنگی مشروع مسلمانان ایرانی ترک زبان تازه خواهد بود و بعد از آن نیز یاد گرامیش را در دل‌های حق‌شناس همه ایرانیان منصف تا ابد زنده خواهد داشت.

بی‌شک، به لطف خداوند رب‌العالمین، با همت رادمردانی که ایمانشان آنان را به اقامه حق می‌خواند، انشاءالله همه حقوق فرهنگی مشروع ایرانیان - اهل هر زبان که باشند - در پناه حکومت قرآن که می‌داند «اختلاف السنه» از آیات الهی و «بیان» از نعمت‌های انکارناپذیر پروردگار مهربان است، ادا خواهد شد. طبیعه این سعادت با امکان انتشار معدودی کتب و نشریات حاوی مطالبی به

۱- مصطفی رحیمی «جلال دیگر نخواهد نوشت» در یادنامه جلال آل‌احمد... صفحات ۹۵ - ۹۱.

۲- هانیبال الخصاص «هیچ کس جایش را پر نخواهد کرد» در یادنامه جلال آل‌احمد... صفحات ۱۴۰ - ۱۳۶.

۳- قرآن کریم، الحجرات ۱۳.

زبان ترکی آذربایجانی ظاهر شده است. لکن این‌ها به منزله قطره‌هایی معدود در کویر سوزان نیازهای معنوی برآورده نشده مسلمانان ایرانی ترک زبان است. ایرانیان ترک زبانی که به قول مرحوم جلال آل‌احمد، قربانی «استعمار فرهنگی و کشتن ترکی در حوزه آذربایجان» بوده‌اند، به شدت نیازمند فرهنگ‌های لغات، روزنامه‌ها، مجله‌ها و برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی مناسب به لهجه معیار زبان ترکی آذربایجانی می‌باشند. برنامه‌های متنوع علمی و ادبی پرباری که آنان را به برخورداری‌های معنوی مشروعی که سیاست‌های فرهنگ استعاری انحصارطلب طاغوتی سالیان دراز از آنان دریغ داشته بود (و هنوز هم صاحبان آن اندیشه‌های غیراسلامی با رخنه در مراکز فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، به طور پنهان و آشکار به استمرار آن انحصارطلبی‌ها می‌کوشند) برساند.

در آن روز، انشالله، بی‌توجهی‌هایی که ریشه در تبعیض‌های دوران ستمشاهی دارند، جای خود را به توجهات کافی به رفع شایسته نیازهای معنوی مسلمانان ایرانی غیرفارسی زبان به صورت‌های مختلف، از جمله اجازه انتشار روزنامه‌ها و مجلات و اختصاص کانال‌های رادیویی و تلویزیونی به زبان‌های مادری خواهد داد. آن روز دیگر برنامه‌های کودکان در رادیو و تلویزیون، و انتشارات دهها کانون انتشار کتاب کودک و نوجوان، از جمله انتشارات کانون پرورش فکری کودک و نوجوان، منحصراً کودکان و نوجوانانی را که تقدیراً در خانواده‌های فارسی زبان متولد شده‌اند، تغذیه و نوازش خواهد کرد. زیرا که این تبعیض با دستورات پیامبر بزرگوار اسلام (ص) که فرمود: خداوند دوست دارد در میان فرزندان

خود، حتی در بسویدن آنها به عدالت کنید»^(۱) سازگار نیست.

چه فرخنده خواهد بود آن روز که من ایرانی ترک زبان نیز، ضمن برخورداری کامل از نعمت استفاده از زبان ارجمند فارسی که کلید گنجینه‌های روح‌پسور ادب پارسی و زبان مشترک ملی ماست، مانند هموطنان ایرانی فارسی زبان خود از لذت مشروع شنیدن گزارش‌ها و نمایش‌های رادیویی و تلویزیونی و دیدن فیلم‌های سینمایی و خواندن روزنامه و مجله و کتاب به زبان مادریم برخوردار شوم. (راستی در شرایطی که روزنامه به زبان‌های انگلیسی و فرانسه در ایران چاپ می‌شود، مسلمان ایرانی ترک زبان چرا در ایران که وطن و خانه اوست و به همین دلیل بایستی همه نیازهای فرهنگی‌اش نیز در آن تأمین شود، روزنامه‌هایی در خور شأن آذربایجان و سایر ایرانیان ترک زبان به زبان مادریش نداشته باشد؟) مسلمان ایرانی ترک زبان که همیشه سعادت خود را در درون مرزهای ایران جستجو کرده و همواره مدافع اسلام و تمامیت ارضی ایران بوده است انشالله با برخورداری روزافزون از حقوق فرهنگی به سعادت خواهد رسید که دل همه هموطنان خیرخواه ایران اسلامی را به وجد آورد. در آن روز روان پاک جلال آل‌احمد نیز که مقاله «روشنفکر و مشکل زبان ترکی» او نشانگر عمق تأثر و آزرده‌گیش از محرومیت‌های فرهنگی تحمیل شده به هم‌میهنان مسلمان ترک زبانش می‌باشد، شاد خواهد شد. درود به روان پاک جلال آل‌احمد. ■

۱- حدیث ۷۵۴ نهج‌الفصاحه.

عموم تورک ادبى ديلى / توركى / : تشكولو، تكاملولو، تنزولو

عموم تورک ادبى دىلى / توركى / باره ده
آپاريلميش آراشديرمالار / خصوصيله ۵۰ - جى
ايللردن سۇنرا / گۆزلىمىز اۇنۇنده، مين ايله قدهر
تارىخى اۇلان مكممل بىر دىل تظاهورونون
منظره سىنى جىزير - همين دىل تظاهورو اورتا
عصرلر تورک بدىعى، علمى، اجتماعى -
سىياسى... تفكورونون اساس ايفاده فورماسى
اۇلموش، ۱۸ - ۱۷ - جى عصرلده ايسه
ملى / معاصر / تورک ادبى دىللىرى نين
فورمالاشماسينا اهمىتلى تاثير گۇسترمىشدير. عموم
تورک ادبى دىلى نين / توركى نين / تشكولو، تكاملولو
- گله - گله بۇلگه سل خصوصيتلر كسب
اىتمه سى، تنزولو مىلى / معاصر / تورک ادبى
دىللىرى نين فورمالاشماسى توركولوژى نين اکتوال
پروبلنلر يندن بىرى اۇلاراق قالير: عموم تورک
ادبى دىلى / توركى / نه زمان، هاتىسى
لېتفويستىك، اتنوكلتورولوژىك، اجتماعى سىياسى
اساسلار اوزه رينده تشكول تاير؟ نه جور انكشاف
اىسدير؟ نىنجه بۇلگه سلله شير؟ توركى نين
بۇلگه سللشمه سى ايله مىلى / معاصر / تورک ادبى
دىللىرى نين تشكولو آراسيندا هانسى مناسبتلر
موجوددور؟... بۇ كىمى سۇاللار معاصر تورک
دىلچىلىگىنى، عمومأ فيلولوژىسىنى
دوشوندورمكده دير. و توركى نين عموم تورک
مدنىتى تارىخينده اويناديغى رولون مقياسىنى
نصور اتمك اوچون تكجه اونو دىمك كفايتدير
كى، ۲ - جى مىن ايسللىگىن
اوللر يندن /ى، بالاساغونلونون «قوتادقو
بىلىك» يندن، يوككى نين «عنه الحقايق» يندن،

پروفسور نظامى جعفروف
محمدامين رسولزاده اونيوتر سېته سى
فيلولوژى فاكولته سى دنكانى

ايسوى نين «ديوان حكمت» يندن... ۱۸ - ۱۷ - جى - عصرلرله... ابوالقاسى خانين «شجرة تراكمه» سینه بىر سىرا رسمى - ايش سىندلرینه/قىدر يوزلرله، مینلرله بۇ و يا ديگر درجده مكممل يازىلى آيدلر محض بۇ دىلدله، يا خود اونون مختلف اساساً اوچ/بۇلگه سل تظهور فورمالاریندا قلمه آلیسنىمىشدير. اورتسا عصرلر تورک شاعىرلىرى، مستفكىرلىرى، اجتماعى - سياسى/دولت/خادملىرى... توركى ده نه قىدر بۇيوك اثرلر يازمىشلارسا، همين اثرلرین تورک كاتىبلىرى، خطاطلار، رساملارى دا عىنى درجده بۇيوك اوستايقلا، شوقله همين اثرلرین اوزونو كۇچورموش، گۇزەل صنعت نمونلرلى/اليازما كتابلارلى/ياراتمىشلار.

لاكىن مەين جەهدلىرى چىخماق شرطيله، عموم تورک ادبى دىلى/توركى/بوگونه قىدر اطرافلى/ و دوزگون علمى متودولوژى ايله/آراشديريلمايمىشدير كى، بونون دا سىبلىرى اساساً آشاغىدا كىلاردان عبار تدير:

۱ - خصوصيله عصرىمىزین ۳۰ - جو ايللریندن اعتباراً توركولوژى ده هر بىر معاصر تورک دىلى نين/ائىله جه ده خلقى نين/تارىخىنى «مستقللشدىر مك»، فاكىتىكى اۇلاراق عموم تورک كونتكستیندن چىخارماق، هر بىر تورک خلقى اوچون «مستقل» ژنئىزىس اويدورماق تئندئنىياسى موجود اۇلموشدور.

۲ - «سوونت توركولوژىسى» عمومىتله توركجه نين تارىخىنى جانلى - فونكسىونال بىر جىريان كىمى گىنىش معنادا دونيا مدنىتى تارىخى نين عضوى تركىب حىصه سى كىمى دئىيل، علاقه سىز حادثه لر يىغىناغى، بىر نوع «موزه ماترىالى» كىمى تقدىم ائتمىش، «تارىخى

قىراماتىكا» هر يئزده «ادبى دىل تارىخى» نى اوسته لىمىشدير.

۳ - عموم توركولوژىك مقىاسدا ايشله مەيه، آراشديرىمالار آپارماغا قىدر اۇلان كادرلارین يىتىشمە سى اوچون/خصوصيله مىلى جمهورىتلر ده/نه ايسنىكى شرايط يارادىلمايش، عكسینه بۇ جور آراشديرىمالار موسكوا طرفیندن آرديجىل اۇلاراق محدودلاشديريلمىشدير.

لاكىن بۇ بىر حقىقت دىر كى، عموم تورک ادبى دىلى/توركى/دوزگون متودولوژى ايله/و هر طرفلى اۇيره نىلمه سه/معاصر (ملى) تورک ادبى دىللىرى نين منشاى، تىپولوژىسى باره ده آز چوخ علمى بىر سۇز دئىمك چىتىندىر.

هر بىر مكممل ادبى دىل تظهورو كىمى توركى ده تشكول، تكامل و تنزول دۇرلرلى كنجىر مىشدير:

۱ - تشكول دۇرو/۱۲ - ۹ - جى عصرلر /
۲ - تكامل/بۇلگه سىلشمه/دۇرو(۱۷ - ۱۳ - جى عصرلر)

۳ - تنزول/سقوط/دۇرو(۱۸ - ۱۷ - جى عصرلر)

مشاهده لر گۇستىرير كى، عموم تورک ادبى دىلى نين/توركى نين/اىلك، عىنى زاماندا يوكسك نورماتىولىگه، فونكسىونال - اوسلوبى امكانلارا مالىك نمونلرلى ۱۲ - ۱۱ - جى عصرلر ده ميدانا چىخىر، بۇ ايسه اۇ دئىمك دىر كى، توركى بۇ و يا ديگر شكىلدله تخمىناً ۱ - جى مین اىللىگىن سۇنلاریندا/تخمىناً ۹ - جو عصردن/موجوددور. ۱- جى مین اىللىگىن سۇنو ۲ - جى مین اىللىگىن اوللرینده توركوستاندا/خصوصيله شرقى توركوستاندا/اۇلدوقسجا اىستئىسبو گشدن

اجتماعى - سياسى، ائتنوكولتورولوژىك جريانلار
توركى نين فورمالاشماسينا اساسلى تاثير گۇستىرىپ
كى، همين جريانلار آشاغيدا كىلاردير:

الف) مختلف تورك ائتنوسلارنىن (قوم) -
طايفالارنىن، ياخود بۇيلارنىن، طايفا
بىرلىكلرى نين / تورك بودون / ائتلهجه ده منساجه
تورك اۇلمايان تورك دىيلى ائتنوسلارنىن
توركوستاندا خصوصيله اۇنون شارقىنده
تەمرکزلىشمەسى، توركوستاننى چوخ سرعتله
توركلويون ائتنوجوغرافى مركزىنه چئوريلمەسى.
ب) اسلام دىنى نين توركلر اراسىندا
/ خصوصيله توركوستاندا / يايلىماسى، بونونلا
باغلى اۇلاراق مختلف تورك ائتنوسلارنىن ايدىيا
- معنوى، مدنى ايتقراسياسى نين گوجلنمەسى.

پ) يازى مدنىتى نين / سورا دا صحبت كاغىذ
اوزەرىنده يازىدان گئدير / اولكى دۇرلرله مقابسه
اۇلونما ياجاق قەدر انكشاف ائتمەسى، عرب
القباسى نين تورك مدنى محيطىنده يايلىماسى و
س.

توركى نين تشكولونون ائنتولينقويستىك
شرطى، ۱۱ - جى عصرىن بۇيوك توركولوقو
م. كاشغرى نين داهايانە بىر ايدىنلىقلا گۇستردىكى
كىمى، مختلف تورك طايفا دىللىرى نين ادبى
سويەده تەمرکزلىشمەسى دىسر - «ديوان
لغات الترك» مۇلفى، اثرى نين اساس ايدىياسى اۇلان
همين ادبى تەمرکزلىشمە - ايتقراسيا موقعىنده
دوراراق، مختلف تورك طايفا دىللىرىنە مخصوص
فونەتىك، لىنكسىك و قراماتىك خصوصىتلىرى
طبيعىي حالدان داها چوخ «نورمادان
يائىنما»، «نورمانى پوزما» كىمى شرح ائدير. بۇ ايسە
اۇنمكدىر كى، ۱ - جى مین ایللیگین سۇنو ۲ -
جى مین ایللیگین اوللرىنده / ۱۱ - ۹ - جى

عصرلرده / بىر طرفدن، تورك طايفا
دىللىرى نين / اوغوز، قىپچاق، قارلوق -
اويغور... / دىفئرنسىياسى گندىر سە / خلىق دىلى
سويەسىندە / دىگر طرفدن، ادبى دىل، ياخود يازى
دىلى سويەسىندە تەمرکزلىشمە - ايتقراسيا
گوجلەنر.

۱۰ - ۵ - جو عصرلرده مركزى آسيدا گئنىش
يائىلان دىالكت اوستو / دنمك اۇلار كى، ادبى / دىل
تظاھلرى توركى نين تشكولو اوچون منبج
اۇلموشدور. همين دۇره عايد يازىلى
آيدەلرىن / قديم تورك يازىلى آيدەلرى نين / دىلى
اوزەرىندە كى مشاهدەلر گۇستىرىپ كى، قديم
نوروكجه / توركى به قەدر كى يازىلى
توركجه / كفايت قەدر بوكسك نورماتىوليگە مالىك
اۇلوب، هانسى سا سياسى هئنگمونلوقا چاتمىش
بىر طايفان دىلى، ياخود مختلف تورك طايفا
دىللىرى نين مكانىكى (نئنجە گلىدى) يىنىمى
دئىل، مكمل، مركزلىشمىش، حتا كونسروانتىو بىر
اىپوس (حماسه) دىلى دىر. بۇ دىل ان آزى شفاهى
شكىلدە، ياخود شفاهى ادبى دىل اولاراق
مىن اىللىك بىر تكامل دۇرو كئچمىشىدېر
كى، اونون دا ان آزى بارىسى يازىلى دۇردور:

اوزە كۆك - تنقرى، آسرا ياغىز بىر قىلىندوقدا
انكىن آراكىسى اوغلى قىلىنمىس. كىسى اوغلىتتا
اوزە انچوم - آپام بومىن كاغان، اىستى كاغان
اۇلورمىش. اولىرىپان تورك بسودونىن
اىلین، تۇروسىن توتنا بىرمىس، اىنى بىرمىس... تۇرت
بۇلون كۇپ ياغى ارمىس. سو سولهين تۇرت
بولونداكى بسودونىگ كۇپ آلمىس، كۇپ باز
قىلىمىس - باشلىغىق يوكونتورمىس، تىزلىق
سۇكورمىس... اىلگرو كادىركان بىشكا تىكى، كىرو
تەمىركاپىغا تىنقى كۇنتورمىس... (كول تىگىن

آييدهسى).

قديم تورك يازىلى آبيدهلر نين دىلى ده عموم توركجه دير، لاکين بونونلا/قديم توركجه ايله/توركى آراسيندا اساسلى فرقلر واردير.

الف) قديم توركجه، اساساً ۱۰ - ۵ - جو عصرلرده يازى دىلى كيىمى ايشلنميش، تورك ائپوس (حماسه) تفكورونون ايفادهسى اولان، خلق دىلى ايله علاقهسى «اوزولمه ميش»، ديالكت اوستو/دئمك اولار كى، ادبى/دىل تظاهورودور - توركى ايسه اورتا عصرلرين بوندان سونراكى دۇرونده موجود لۇلموش، داها گئنئيش جوغرافيانى احاطه ائدن، داها چوخ استيلنيزاسيا امكانلارينا ماليك، داها ادبى دىل تظاهورودور:

ب) قديم توركجه، اساساً، اوز توركجه دير، توركى ايسه گئنئيش، ايستئنسيو و آرديجيل بين الخلق ادبى - مدنى دىل مناسبتلىرى ميدانيندا اولوب، همين مناسبتلىرى/باشقا دىللرين تاثيرىنى/ايلاواسيظه عكس ائتديرير.

پ - قديم توركجه رون، سونرا ايسه اويغور اليفباسيندا، توركى ايسه اساساً عرب اليفباسيندا يازيلميشدير.

بونونلا بئله توركى قديم توركجه نين وارثى دير و همين وارثليكده اويغور يازىلى آبيدهلر نين (۱۱ - ۹ - جى عصرلر) دىلى كفايت قدير اهميتلى موقعه ماليك دير: قديم توركجه نين توركى يه، يمعنى كيفيتجه يىئنى حادئه يه «چئوريلمه سينده» اويغور يازىلى آبيدهلر نين دىلى اوزونه مخصوص كئچيد مرحلهسى تشكيل ائتدير. قديم توركجه نين ائتنيك (ملى) زمينده ساخلايان، «ياد» عنصرلرين مداخله سينه، دئمك اولار كى، امكان و نر مەين «قديم

توركلر» دن فرقلى اولاراق، اويغور توركلرى توركجه نى مختلف دىللرين (هند، چين، تبت، ايران و س) تاثيرى اوچون آچدىلار. مسلمان توركلر ايسه داها دا ايره لى گئنده رك توركجه نى عرب، فارس دىللرى قارشىسيندا، دئمك اولار كى، مدافعه سيز قويدولار. پروفور احمد جعفر اوغلو توركلرى (بيريئجى نوبه ده سلجوق توركلرينى) اوز دىللرينى بۇ جور مدافعه سيز قويماقدا قيناير، لاکين بۇ يوك توركولوق نظردن قاچيرير كى، بۇ، توركلرين آناديلىنه لاقيدليگى دئييل، توركجه نى هم توركلر، هم عربلر، هم ده فارسلا اوچون عمومى اولان بير دىل/مسلمانلار ين عموم اونسييت واسيظهسى/سويه سينه قالديرماق ادعالارى نين نتيجهسى ايدى.

۱ - جى مين ايلليگين سۇنلاريندا توركى نين نورما منظرهسى نين نتيجه اولاجاغينى معين ائدن هم ليئتقويستىك هم ده انكسترا ليقيويستىك پيرنسيپلر قرارلاشير كى، بونلار اساساً آشاغيدا كيلاردان عبارتدير:

۱ - بيرينجى مين ايلليگين اورتالاريندا فورملاشميش قديم توركجه نين، بۇ و يا ديگر درجه ده «اويغور توركجهسى» نين نورما - قورولوش، فونوكسيونال اوسلوب عنعنەلرى، «تجربه» سى داوام ائتديريلير.

۲ - توركجه مسلمان دنيا گۇروشو، ايدئولوژيسى باخيميندان خصوصيله ئكسيك - سئماتىك (لفوى - معنائى) ساحه ده معين «رئداكتنه» يه معروض قالىرا

۳ - اسلام خلقلرى نين - عربلرين، فارسلا رين دىللرى نين توركجه يه تاثيرى اوچون گئنئيش مدنى - ايدئولوژيك ميدان آچيلير.

۴ - عرب اليفباسى اساسلى بىر دگىشكىلىگە
اوغرامادان توركجه نين (توركى نين) اليفباسى
اؤلور.

۵ - توركى نين گىنىش جوغرافىادا (شرقى
توركوستاندان اوروپانين ايچريليرنه
قدەر) فعاليتى، مختلف بؤلگه لردە تورك
خلق (طايفا) دىللىرى نين، ياخود لهجە لرى نين
تأثيرينه مختلف جور رئاكسيون (عكس العمل)
وترمه سيله علاقه دار، اونون / توركى نين / بؤلگه سل
تظاهور فورمالارى نين تشكولو اوچون شرايط
يارالير.

۱۱ - ۹ - جى عصرلردە توركى نين هانسى
اىتتوليتقويستىك اساسدا تشكول تاپديغىنى
معين لشديرمگە امكان وئرن ان مهم منبع
م. كاشغرى نين «ديوان لغات الترك» و دور - «ديوان»
مؤلفى مختلف تورك طايفا دىللىرى ايله
ياناشى، همين طايفا دىللىرى نين (ديالكترلى نين)
اومتونده دا يانان «خاقانیه توركجه سى» نندن بحث
انددير. «خاقانیه توركجه سى» اوغوز، قىچاق و
قارلوق - اويغور خصوصيتلىرى نين فونكسيونال
ايتتقواسياسيندان عبارت اولوب. ۱۲ - ۱۱ - جى
عصرلر تورك ادبى دىلى نين اساسلارنى تشكىل
اىتمكده دير. «ديوان لغات الترك» توركى نين
منبعلىرى باره ده علمى - ليتقويستىك معلومات
ولرمكله ياناشى اورتا عصرلر تورك، ياخود عموم
تورك ادبى دىلى نين (توركى نين) ايلك نمونه لرىنى
عكس ائتديرير:

گوركلوك توپوق اوزنگه
ناتلىق عاشيق آزيىنقا
نوتقىل قونوق آغىرلىق
يازسون چاوين بو دونقا.
ياخود:

باردى ارەن قۇنوق بۇلوب قوتقا ساقار،
قالدى آليغ اۇيوق گۇروب انونى ييقار.

۱۲-۱۱- جى عصرلردە م. كاشغرى نين
«ديوان» ى ايله آشاغى - بوخارى عىنى دۇردە
ى. ب. لاساغونلونون «قوتادقوبىلىك»
(۱۱- جى عصر)، ا. بوكنكى نين «عتبة الحقايق» و
ا. يسوى نين «ديوان حكمت» (۱۲ - جى
عصر) اثرلىرى ميدانا چىخير. بۇ اثرلرين اىله جه
ده «قرآن كريم» بىن توركجه ترجمه -
تفسيرلىرى نين (اسلامين توركلر آراسيندا داها
سرعته يايىلماستىن چالیشان
بۇخارا) بخارا) روحانىلىرى بۇ زامان حشا، موجود
عنعنه نى پوزاراق، «قرآن» بىن «ايلاهى» عرب
ديلى نين توركجه به چنوريلمه سىنى تقدير اندن فتوا
وئرميشدیلر). دىلى توركى نين تشكول -
فورمالاشما جريانىنا اهميتلى تأثير گۇسترميشدير.
عموم تورك، ياخود «خاقانیه
توركجه سى»، «كاشقار دىلى»، «كاشقار
توركجه سى» و س. آدلانديريلمىش، «توركى» آدينى
ايسه سۇنرالار (۱۴ - جو عصرده) نوانى نين سلفى
اولان جىغاتاى شاعىرلىرى ايشلتميشلر.

۱۲ - ۱۱ - جى عصرلردە تشكول تاپان
توركى نين يشنه ده همين عصرلردە گئدن ائتتوسىيال
جريانلار بىن نتيجه سى اولاراق مختلف تورك ائتتو
كولتورولوژىك بؤلگه لرى نين دئيفرينسىياسى ايله
علاقه دار بؤلگه سل تظاهور فورمالارى ميدانا
چىخيركى، بونلار آشاغيدا كىلاردير:

۱ - شرق (توركوستان) توركجه سى.
۲ - شمال غرب (قىچاق) توركجه سى.
۳ - جنوب غرب (اوغوز) توركجه سى.
ششرق (توركوستان) توركىسى
شمال غرب (قىچاق) و جنوب

غرب(اوغوز) توركىلر بىلەن مۇقايىسەدە داھا زىنگىن، داھا گىنىش فونكىيونال امكانلاردا مالىك اۆلموش و سۆنوجولاردان فرقلۇ اۆلاراق، عىنى زاماندا مختلف تورك طايىفا، دىللرلى نىن شىرقىن قارلوق، شىمالدان و شىمال غىرىدىن قىپچاق، جنوبدان و جنوب غىرىدىن اوغوز تائىرىنى همىشە اۆز اوزەرىندە حس ائىشىدىر. لاكىن زامان - زامان اوىغورلارنىن - قارلوقلارنىن توركوستاندا اجتماعى - سياسى، ائىتىك - مدنى اوستونلوك قازانماسى اىلە قىپچاقلار داھا چوخ شىمال غىرى، اوغوزلار داھا چوخ جنوب غىرى سىخىشىدىر. بىلەر (۱۲ - ۱۱ - جى عصرلردە، اصلىندە سۆنرالاردا)، قارلوق (جىغاتاى) عنصرنون موقمى يوكسەلىر.

شىرق (توركوستان) توركىسى توركى نىن تشكول دۇرونە دوشىن يازىلى ابيدەلرلىن م. كاشغرى «ديوان»ى، ي. بالاساغونلونون «قوتادغوبىلىك»ى، ا. يوكىكى نىن «عتبەالحقايق»ى و ا. يسوى نىن «ديوان حكمت»ى نىن دىل تجرىسى نىن بلاواسىطە داوامى دىر. توركوستاننىن مركب ائتتوكولتورولوژىك طبيعتى مختلف تورك (و بىرسىرا غىرتورك) ائتتوسلارى همىن بۆلگەدە بىرلىكدە ياشامالارى يالنىز تشكول دۇرونەدە دئىيل، تكاملول دۇرونەدە بورادا (توركوستاندا) مختلف دىل تىپولوژىلرلى نىن تظاهرو اوچون تارىخى - جوغرافى شرايط اۆلموشدور. بونونلا بىلە، يوخارىدا قىد ائىلدىگى كىمى، آپارىجى موقم كىفىتجە قارلوق - اوىغور (اۆنون داوامى اۆلان جىغاتاى) قولونا منسودور.

توركوستان يازىلى ابيدەلرلىنى توركى نىن بۇ و يا دىگىر تظاهور فورماسىنا عابىد اۆلماسى

باخىمىندان آشاغىداكى شكىلدە تصنىف ائىتمك مومكوندور:

الف) اوغوز ابيدەلرلى - «اوغوزنامە» (اوىغور اوغوزنامەسى)، «محبىتنامە» (۱۳ - جو عصر) رىقوزى نىن «قصص الانبىا»سى (۱۴ - جو عصر)، زمخشرى نىن «مقدمە الادب»ى (۱۴ - جو عصر) و س.

ب) قىپچاق ابيدەلرلى - محمود اىبن على نىن «نەجى الفردىس»ى (۱۴ - جو عصر)، بىرسىرا ترجمە لغتلىرى و س.

پ) قارلوق - اوىغور ابيدەلرلى - توركولوژى دە. ع. نوانسى نىن سلفلىرى سايلان شاعرلرلىن ائىرلىرى (۱۴ - جو عصر)، ع. نوانسى نىن ائىرلىرى (۱۵ - جى عصر)، ع. نوانسى نىن بلاواسىطە داوامچىلارلى نىن ائىرلىرى (۱۶ - جى عصر)، بىرسىرا دىنى ائىرلىرى، توركوستان دولتىلرلى نىن توركجە رسى سىندلىرى و س.

شىمالغىرب (قىپچاق) توركىسى شىرق (توركوستان) خصوصىلە جنوب غىرب (اوغوز) توركىسىندان داھا گىنىش بىر اراضىدە يايلىمىشىدىر. بوراياساساً آشاغىداكى اراضىلر داخلىدىر: غىرىبى آسيا، شىرقى اوروپا، غىرىبى اوروپا، شىمال شىرقى آفرىقا (مصر) و س. شىمالغىرب (قىپچاق) توركىسىندە يازىلمىش ابيدەلر اىچرىسىندە لغىتلر خصوصى يىنر توتور. «كىتاب مجموعە ترجمان توركى و عجمى و مغولى و فارسى» (۱۳ - جو عصر)، «Codex cumanicus» (۱۵ - جو عصر)، ابوحيان الاندولوسى نىن «كىتاب الادراك للسان الاتراك» (۱۴ - جو عصر)، «كىتاب التحفة الزكىه فى لغة التركيه» (۱۴ - جو عصر)، جمال الدين التركى نىن «كىتاب بلغات المشتاق فى لغت الترك و لقفچاق» (۱۵ - جى عصر) و س.

شمالغرب (قیپچاق) تورکیسی عینی زاماندا سیف سرائی نین «گلستان بالترکی» (۱۴ - جو عصر). قطب و «خسرو و شیرین» (۱۴ - جو عصر). ب. فقیهین «ارشاد الملک والسلطین» (۱۴ - جو عصر) فتوالارین توپلان دینی «کتاب فی الفقه بلسان التترک» (۱۴ - جو عصر) م. عبداللهین «شرح المنار» (۱۵ - جی عصر) و س. اثرلرینده تمثیل اولونور کی، بونلارین هامیسی یا بلاواسیطه، یا دا بالواسیطه ترجمه کتابلاری دیر.

شمالغرب (قیپچاق) تورکیسی نین خاراکتریزه اندن (سجیه لندیرن) بیرسیرا خصوصیتلر واردیر کی، اولنار اساساً آشاغیدا کیلاردان عبارت دیر:

۱) شمالغرب (قیپچاق) تورکیسی، آرتیق قید اولوندوغو کیمی، اساساً، پراکتیک (تجربی) مقصدلرله خدمت اندن ترجمه لغتلری نین، دینی - اخلاقی مضمونلو ترجمه کتابلاری نین، رسمی، یا خود ایش سندلری نین دیلی دیر و تورکی نین همین بؤلگه سل تظاهور فورماسیندا اوریژینال بدیعی، علمی اثرلر، دئمک اولارکی، یازیلما میشدیر.

۲- شرق (تورکویستان) و جنوب غرب (اوغوز) تورکی سیندن فرقلی اولاراق، شمالغرب (قیپچاق) تورکیسی یالنیز مسلمان دونیاسی ایله دئیل، خریستیان (غرب) دونیاسی ایله ده علاقه ده اولموش، اگر بئله دئمک مومکونسه، دینی - مدنی احکاملارا مناسبده داها چوخ سربست بیر جمعیتین دیلی کیفیتینی قازانمیشدیر.

۳ - فارلوق - اویغورلارا و «اسلامین قیلینچی»، یا خود «قیلینج مسلمانی» آدینی آلمیش اوغوزلارا نسبتاً قیپچاقلار داها سربست، داها «ایبرال» دوشونجه (و حیات) طرزینه مالیک اولدوقلارینا گؤره شمالغرب (قیپچاق)

تورکیسی نین ادبی لیک سویه سی تورکی نین دیگر تظاهور فورمالاری ایله مقایسه ده آشاغی اولموش، خلق دیلینده گندن جریانلاری (انلهجه ده قدیم آروپا دیللی ایله آردیجیل و یا تصادفی کونتاکتلاری) اوزونده درحال عکس اتدیر میشدیر.

۴ - قیپچاق یازیلی آیدهلری چوخ مختلف آرناللاردا یارانمیشدینا، قیپچاق تورکلری نین دوشونجه سربستلیگینه گؤره دیر کی، تورکی نین همین تظاهور فورماسی جنوب غرب (اوغوز)، خصوصیله شرق (تورکویستان) تورکیسی نین فعال تأثیرینه معروض قالمیشدیر. بۇ تأثیرلر بعضاً او حده چاتیر کی، قیپچاقلار طرفیندن یارادیلماسی هنج بیر مباحثه توره نمه ی بۇ و یا دیگر آیدهلر نین محض قیپچاق تورکیسینده اولدوغو مباحثه توره دیر.

۵ - شمالغرب (قیپچاق) تورکیسینده یازیلیمیش آیدهلرین اورفوقرافیا سیندا (دوزگون یازیلیم طرزینده)، ایضاً حاکلن و یا گلمه ین بیر سربستلیک (تورکجه نین فونیتیکاسی موقعیندن عرب الیفباسینا، یا خود عرب الیفباسی ایله عتعه وی یازی نورملارینا مداخله و یا «تجاوز») مشاهده اندیلیر. بۇ ایسه یازی سربستلیگی نین نتیجه سی دیر کی، بیرسیرا حاللاردا بۇ و یا دیگر آیدهلر نین هانسی خط نوعونده یازیلدیغینی معینلشدیرمک اولمور و س.

جنوب غرب (اوغوز) تورکیسی شرطی اولاراق «کتاب دده قورقود» (۱۱ - جی عصر) - «کتاب ددهم قورقود علی لسان طایفه اوغوزان» لا باشلا بیر... لاکین اوغوزلار (خصوصیله آذربایجانا، اوردان کیچیک آسیایا یا ییلان سلجوقلار) تورکویستاندا کی سلفلری کیمی عرب، فارس دیللرینه اوستونلوک و نردیکلرینه

گۆره بۇ دىللار ۱۳ - ۱۱ - جو عصرلرده
 آذربايجاندا، كىچىك آسيادا بۇيوك اجتماعى -
 مدنى نفوذا مالىك اۇلور؛ علمى اثرلر اساساً
 عربجه، بىدىمى اثرلر اساساً فارسجا يازىلىر. خطيب
 تبريزى، ابوالعلا گنجوى، قطران تبريزى، بهمنيار
 الأذربايجانى، افضل الدين خاقانى، مجيرالدين
 بيلقانى، مهستى گنجوى، نظامى گنجوى، جلال الدين
 رومى كىمى بۇيوك متفكرلر، صنعتكارلار، تورك
 اوغلو تورك، اۇلسالاردا اثرلرINI محض عرب و يا
 فارس دىلينده قلمه آلميشلار. بونونلا بئله، اۇنلارIN
 دىليندن، تفكوروئندن توركلكوك سوزولديويونو،
 دنمك اۇلار كى، متخصصلرIN هامىسى بۇ و يا
 ديگر شكىلده اعتراف اندير.

جنوب غرب (اوغوز) توركىسى ۱۶ - ۱۳ - جى
 عصرلرده آشاغىداكى يازىلى آبيدهلرله تمثيل
 اۇلونور:

۱. حسن اوغلونون غزىلىرى (۱۳ - جو
 عصر)، «داستان احمد حرامى» (۱۳ - ۱۴ - جو
 عصرلر)، على نين «قصه يوسف» (۱۳ - ۱۴ - جو
 عصرلر)، م. زرى نين «يوسف و زليخا» (۱۴ - جو
 عصر)، ي. مداح نين «ورقا و گولشاهى» (۱۴ - جو
 عصر)، سولو فقيه نين «يوسف و زليخا» (۱۴ -
 جو عصر)، قاضى برهان الدين نين، ع. نسيمى نين
 ديوانلارى (۱۴ - جو عصر)، حقيرى نين «لىلى و
 مجنون» (۱۵ - جى عصر)، م. ج. حقيقى نين،
 كشورى نين ديوانلارى (۱۵ - جى
 عصر)، حىببى نين، ش. ا. ختايبى نين، م. فضولى نين،
 م. امانى نين اثرلرى (۱۶ - جى عصر) و س. بورايا
 ج. ابن مهنا، نىخجوانى، حسام و باشقالارى نين
 بىرسىرا مشهور ترجمه لغتلىرى ده علاوه ائتمك
 لازم گلىر.

جنوب غرب (اوغوز) توركىسى مكمل ادبى

دىل تظاهورو كىمى بىرسىرا اوزونه مخصوص
 علامتله مالىك اۇلموشدور:

۱ - مسلمان دونياسىندا، خصوصيله ۱۳ - ۱۲
 - جى عصرلردن اعتباراً اوغوز توركلرى نين
 سىياسى - معنوى نفوذلارى نين
 يوكسلمهسى، ائلهجه ده اۇنلارIN توتدوقلارى
 الوئرشلى ژئوپولتيك موقع (همين موقع هم
 شرق، هم ده غرب دونياسى ايله آرديجيل علاقهلره
 شرايط يارادىردى) جنوب غرب (اوغوز)
 توركىسى نين تكاملو اوچون هر جور امكانلار
 آچير.

۲ - كىچىك آسيايا، اورادان دا غربى آوروپايا
 يوروش اندن اوغوزلار اسلام بايراغىنى، مسلمان
 ايدنولوژيىنى اۇ درجه ده يوكسكلره قالدريدلار
 كى، محض اۇنلارIN گوجونه تورك دىلى اوچ
 بۇيوك اسلام دىليندن بيرينه چئوريلدى.

۳ - اوغوز توركلرى نين سارايلىرىندا
 عرب، فارس، تورك دىللىرى بىرسىرا حاللاردا
 موازى اۇلاراق ايشلنمهيه بۇيوك صنعتكارلار (مثلاً
 م. فضولى) اوچ دىلده اثرلر يازماغا باشلاديلار.

۴ - تورك دىلىنى آپارىجى اسلام دىلىنه
 چئويرمك ادعاسى نين نتيجهسى ايدى
 كى، توركجه عرب، فارس دىللىرىندن آلىنمالمالار
 حىسايبنا بىمضاً صنعى
 شكىلده «زنگين لشديريلدى» و «اوچ آياقلى» بير دىله
 چئوريلدى.

۵ - جنوب غرب (اوغوز) توركىسى اوزون
 زامان شمالغرب (قىپچاق) توركىسى ايله
 قارشىلىقلى علاقهده اۇلموشدور (همين علاقه نين
 فعاللىنى بيرىنجى نوبهده اوغوزلارلا قىپچاقلارIN
 عصرلر بۇيو ياناشى ياشامالارى، خصوصيله
 مصرده سيخ مدنى كونتاكلارلا گيرمهلىرى نين

نتيجەسى ايدى. خصوصىيە ۱۵ - جى عصرىدىن
غەرب شەرق (تۈركىستان) تۈركىيىسى نىن شىمالغەرب
قىپچاق) ۋە جەنۇب غەرب (اوغوز) تۈركىيىلىرىنى
يىتقۈزۈكۈلتۈرۈلۈشكە تائىرى سۈنۈنچولار
نىن ئىسپاتىكى اويغۇنلۇقلارنى بىر قەدەر دە اترىمىش
يۈتدۇ.

عموم تۈرك ادبىيىتى (تۈركىيىنى)
بۇلگەسل تظاھور فورمالارنى اراسىپىنداكى
يىتقۈستىك نورما فرقلىرى اۋ قەدەر دە بۈيۈك
نىن: الف) ان بۈيۈك فرق اصلىندە فونىتىك نورمادا
اۋلمالى ايدى، لاكىن عرب اليفباسى نىن، يازى
قايدالارنى نىن ھىمىن تظاھور فورمالارنى نىن ھىر
اۋچو اۋچون اساساً عمومى اۋلماسى بۇ فرقلىرى
غىزلەدەدە (ب) لىكسىك (لغوى) فورما اىلە باغلى
داھا چوخ دقتى اۋ جلب اندىر كى،
شىرق (تۈركىستان) تۈركىيىنىدە عرب، فارس
مىنشالى اۋلىنىما سۈزلىر جەنۇب غەرب
(اوغوز) تۈركىيىنىدە كىندىن آز، شىمالغەرب (قىپچاق)
تۈركىيىنىدە كىندىن چوخدور، پ) بىرسىرا عمومى
قراماتىك كاتتقوربالاردا (مقولەردە) (خصوصىيە
حال، خىبرىك ۋە مىسويىت)، فعلە مخصوص بىمىنى
مخصوصى قراماتىك كاتتقوربالاردا جىزئى نورما
فرقلىرى مشاھدە ائىدلىر.

عموم تۈرك ادبىيىتى (تۈركىيى) ۱۶ - جى
عصرىدىن سۇنرا تدرىجاً اۋزونون تىزول دۈرونو
كەچپىرىر ۱۸ - ۱۷ - جى عصرلەردە مخصتلف
تۈرك ائىتقۈلتۈرۈلۈشكە رىنگىوناللارىندا مىدانى
چىمىش يازىلى اۋپىدەلر ھىمىن تىزول دۈرونون
علامتلىرىنى عكس ائىدلىر:

الف) اساساً تۈركى دە يازىلمىش بىرسىرا
اۋپىدەلرىن دىلىندە بۇ ۋە يا دىگر بۇلگەنىن اۋ زامانى
قدر غىرادبى سايلان فونىتىك، لىكسىك ۋە

قراماتىك مخصوصىتلىرى گىت - گىندە داھا چوخ
گۈرۈنمگە باشلاير.

ب) مخصتلف تۈرك ائىتقۈلتۈرۈلۈشكە
بۇلگەلرىندە يىرلى اھمىتى (مقباسلى) فولكلورون
يازىيا كۈچۈرۈلمەسى جىرئانى دقتى جلب ائىدلىر
- «خلىق كىتابلارنى» يارانىر.

پ) تۈركىيە (ياخودە كلاسىك اوسلوبا)
قارشى دوران گىت - گىندە لىتقۈستىك - مىدىنى
موقىي يۈكەلن «فولكلور اوسلوبو» تدرىجاً يازى
ساحەسىندە دە تۈركىيىنى فعالىتىنى فاكىتىك
اۋلاراق مخصودلاشدىرىر ۋە س.

۰ تۈركىيىنى تىزول، فىكرىمىزجە، اشاغىداكى
اجتماعى - كۈلتۈرۈلۈشكە سىببلردن اىرەلى گلىر:
۱ - ۱۸ - ۱۷ - جى عصرلردن ائىباراً تۈرك
خلىقلىرى، ياخود ملتلىرى (بونۇنلا علاقەدار اۋلاراق
تۈرك مىلى ادبىيىتى (دىللىرى) نورمالاشماغا باشلاير
كى، بۇ جىرئان اىستىر - اىستەمز عموم تۈرك ادبىيىتى
دىلىنى (تۈركىيىنى) ائىتتىك - مىدىنى اساسلاردان
تدرىجاً مخصروم ائىدلىر.

مىستقل تۈرك دولتىلىرىنى مىدانى
چىمىش، ھىمىن دولتىلىرىن آز - چوخ ثابت
سرحدىلىرىنى مەنىلشمەسى مىلى ائىتباھ حرىكاتى ۋە
س. استىخىالى بىر شكىلدە اۋلسا دا بۇ ۋە يا دىگر
تۈرك ادبىيىتى دىلى اۋچون اۋزونە مخصوص
اجتماعى - كۈلتۈرۈلۈشكە انكشاف مىللىرى مەنى
ائىدلىر.

۳ - تۈرك خلىقلىرى، ملتلىرى (ۋە دولتىلىرى)
آراسىپىنداكى اۋرتا عصرلەر مخصوص فعال
اقتصادى، اجتماعى - سىياسى ۋە مىدىنى - ادبىيىتى
علاقەلر بىنى دۈردە كفايت قەدەر پاسوبلەشىر - بۇ
جور علاقەلر ضەئىفلىكى تۈركىيىنى تارىخى
جوغرافىياسىنى داغىلماسىنا گىتىرىپ چىخارىر.

۴ - عموم تورک مدنیت مرکزلی سقوط اندیر،
سونون عوضینده ایسه آیری - آیری تورک
دیللری نین انکشافی اوچون اجتماعی - مدنی
شرط اولان ملی مرکزلی میدانا چیخیر و س.

۱۸ - ۱۷ - جسی عصرلرده فورمالاشماقدا
اولان ملی (معاصر) تورک دیللری ایله تزول دؤرو
کتچیرن تورکی (اؤنون بؤلگه سل فورمالاری)
آراسیندا سیخ، چوخ اسپکتترلی Spektrli علاقهلر
اؤلموشدور. تورکی نین یازی - کتاب دیلی
فورمالاری ادبی لشمه پروسسی کتچیرن خلق -
فولکلور دیلی اوچون نمونه تشکیل ائتمیش و
بتله لیکله، ملی تورک ادبی دیللری تورکی نین
بؤلگه سل تظاهور فورمالاری نین بلاواسیطه
«نظارتی» آلتیندا فورمالاشمیشدیر:

الف) شرق (تورکویستان) تورکیسی - اوزبک،
اویغور ادبی دیللری.

ب) شمالغرب (قیپچاق) تورکیسی - اول تاتار،
باشقیر، سونرا قازاخ، قیرغیز، کومیک، داها سونرا
قاراجای - بالکار، نوقای، قاراقالپاق، آلتای ادبی
دیللری.

پ) جنوب غرب (اوغوز) تورکیسی -

آذربایجان، تورک (تورکیه تورکجه سی)،
تورکمن ادبی دیللری.

عموم تورک ادبی دیلی (تورکی)، بورایا قدر
دنیلنلردن ده گؤروندویو کیمی، تورک سیستمی
ادبی دیللر ایچریسینده تاریخی موقعینه
(اهمیتینه) گؤره هنج بیر ایله مقایسه یه گلیمیر -
آسیانین شرقیندن اوروپانین غربینه قدر مختلف
مدنیت مرکزلینده ایشله نن، مختلف خاراكترلی،
اوسلو یلو یازیلی آبیده لرده تظاهور ائدن بۇ دیل
اورتا عصرلر تورک تفکورونون اساس ایقاده
فورماسی کیمی گئنیش یایلمیش، دونیانین بیرسیرا
مکمل ادبی دیللرینه میدان اؤخوموشدور.

تورکی قدیم تورک ادبی (انپوس - حماسه)
دیلی اساسیندا تشکول تاپمیش، خصوصیله ۲ -
جی مین ایللیگین بیرینجی یاریسیندا زنگین بیر
تکامل تاریخی کتچیرمیش، همین مین ایللیگین
ایکینجی یاریسیندا ایسه معاصر تورک دیللری نین
فورمالاشماسی اوچون نمونه و نرمکله اوز تاریخی
- مدنی میسیاسینی (مأموریتینی) باشا
چاتدیرمیشدیر.

۱۹۹۸ - ۱۹۹۷

● تېرىزلى على كىمدىر؟

على تېرىزلى يازىچى، شاعىر، تدقىقاتچى،
مدرىك، حاضىر - جاواب و قورخماز شىخىتىلى
بىر مبارزىدى.

اۇندا اۇلان بىراوزلولوك، باجارىق و دۇنمزلىك
يالنيز اونا خاص ايدى.

على، ائلىنه و دىلىنه قىزغىن و برىك مەختله
باغلى ايدى. ائله بىر اىگىدى جامعه لر آناسى هر دن
بىر دۇغار و خوشا اۇ جامعه و اۇ قومون حالينا كى
ائله اىگىدى بىنجره بىله و سۇنرا همان ده بىرلى
شىخىس ده دۇنوب ائلى بىنجره.

تېرىزلى على ۱۳۰۸ - جى ايلده تېرىزىن منجم
مەخلەسىندە دۇغولوب، ابتدائى تحمىلدىن سۇنرا ۱۵
ياشىندا اىكەن تەهرانا گىلىب تەهراندا اۇز
خلقى نىن، ائلى نىن اساس دۇغما دىلى نىن مدافعه
بايراغىنى ائىنه آلبر، آرايىر، آختارىر خلقى نىن
مظلوملوق باغىر تىسىنى ائللەرىن و خىلقلىرىن،
خىرسىز انسانلارنىن قۇلاغىنا نىنچە چاتدىر اىچاغىنا
بىر يول آختارىب، شەرى تاپىر و شەرى يازماغا
باشلايىر:

بۇراخمارام گىندە باشىمدان بۇ آنا دىلىمى
كىمىن جىسارتى واردىر منىم دانا دىلىمى
دئەن شاعىر باباسى نىمى كىمى اۇز هدف و
نظرلىرىنى شەرى مصراعلارنى تۇكەرك دۇغما
دىلى نىن تاپدالانماسى و انكار ائدىلمەسىنى و
دۇغما ائلىنه اۇلان ظولملرى و كىسگىن دفاع
نظرلىرىنى اۇز شەرىلىندە عكس ائتدىرىر:

گوناهىمىز نەدىر اى عالمە عدالت ائىدىن
سالىدىلار نە زاماندى زىنداندا دىلىمى
ائله بۇ سىرادا اىلكىن كتابى «على تېرىزى نىن

● ح.م. ساوالان

غزللری، آدیندا شعر کتابی داها دؤغروسو شعر دیوانینی یارادیر. بۇ دیوان چاپ اولوب یاییلیر. مرحوم علی نین گنججه - گوندوز قورخمادان و یورولمادان چالیشماسی نتیجه سینده فولکلور و موزدان اصلی - کرم کتابینی یازیر. یعنی قیساییر موضوعو نثرلی، نظملی اوزوندن یازیب - آرتیریر، بیر کتاب حالینا گتیریر، چاپ اندیب یاییر. سونرا شاه اسماعیل کتابینی ایکسی جلدده یازیر. بۇ کتابلارین دا بیر آزینی عاشیقلار آغزیندان ائشیدیب تۇپلاییر و ۹۵ فایزدان چوخونو نظم و نثر شکلینده اوزو یازیر. اساسدا کیچیک بیر فولکلوریک موضوعو بشجهریب، جانلانديریب، اوز مسلی دوشونجه لرله ایکسی جیلد نفیس، اوخومالی کتاب یازیب، چاپ اندیر و یاییر. اما گنججه لی - گوندوزلو انلی نین و دؤغما دیلی نین سیخیتیلی وضعیتی اؤنو بۇراخمیر:

تا صبحه دک دونن گنججه نی من یاتانمادیم
عالم دؤلاندی باشیما غمدن یاتانمادیم
ایلدن زیاده گلدی منه صبحه دک گنججه م
اؤلدوم جهانی فیکریله اولچسن یاتانمادیم
عومروم کیمی قارالدی گنججه م - گوندوزوم منیم
دونیانی ظولمت ایچره گؤره رکن یاتانمادیم
دردیم چوخالدی ننی کیمی گلدیکجه خلقدن
فریاد و آه و ناله و شیون یاتانمادیم
ای دوست مذمت انیله مه تیریزی یم غمه
دوشسن بۇ دؤغردور کی گؤره رسن یاتانمادیم
بورا کیمی تک باشینا و یالنیز جاسینا
چالیشیب. بۇندان سونرا یعنی ۱۳۳۴ - جو ایلدن
مجیدزاده ساوالان لا ایش بیرلیگی اندیر. بئله کی
ساوالان آذربایجان شاعیری علی آقا واحدین
داهاؤنجه لاتین ایقباسیلا چیخمیش کتابینی
ایقبامیزا (عرب ایقباسینا) کؤچورور. مرحوم

تبریزی علی همان کتابا یاخشی بیر مقدمه یازیر. ایکسی هر یثری آراییب آختاریلار. چوخ چتینلیکلردن سونرا مرحوم علی بیر یثر تاپیر. بۇ کتابی «کلیات واحد» آدیله ۱۳۳۸ - جی ایلدده چاپ اندیب یاییرلار. سونرا ساوالان او تاییلی بۇ تاییلی آذربایجان ماهنیلارینی یثنی و فولکلوریک خلق ماهنیلارینی و فولکلوریک بایاتیلارینی اوز شعرلری و بایاتیلارله بیرلیکده تۇپلاییب ایکسی جیلده گتیریب مرحوم تبریزی علی یه وثریر او دا همان کتابلارا یاخشی، ده یرلی اما قورخولو مقدمه یازیر، چاپ اندیب یاییرلار. یئنه ساوالانلا بیرلیکده کوراوغلو کتابینی ساوالان ایفدن یئیه یعنی اولدن آخیرا قدهر اوزه ریسنده ایشله ییب املاسینی دوزه لدیر، بعضی بئدلرینی ده ده بیشیب، اصلاح اندیر وثریر مرحوم تبریزی علی یه. او دا اؤنون اوزه رینه یاخشی بیر مسلی موضوع و خاراکتر داشیبان شعر قویوب چاپ اندیر، یاییر. سونرا تبریزی علی کلاسیکلریمیزدن قمری، ماراغالی دخیل و بیر چوخ بۇ کیمی شاعرلرین کتابلارینی چاپ اندیب، یاییر. البته بوغونتولو شاه دؤرونده بۇ ایش چوخ چتین بیر ایش ایدی. هر چاپخانانین تورکجه (حتا اهمیتسیز اولسا بئله) کتاب چاپ ائتمه سی، چاپخانا جوازی نین باطل اولوب منحوس ساواکین ایشکنجه و دوستاغینا دوچار اولماسی، بئله ده ایشکنجه لر آلتیندا حیاتی نی ایتیرمه سی قیمتینه ایدی. بئله بیر سیخیتیلی، چتین بیر وضعیتده او کتابلاری قیزغین مبارزه معنالاری داشیبان مقدمه لرله چاپ اندیب یا یماق تبریزی علی دن باشقا کیمسه نین ایشی دئییلدی. معبشتین چتین لیگینی، الین بۇشلوغونو و چاپ اولموش کتابلارین آغیر بورجونو تک باشینا چکدیگی حالدا ساواک مأمورلاری گلیب بوتون تورک

دوچار اۆلدوغونا باخماياريق آلاھ اۆنو قۇرخماز
 و دۇنمز ياراتميشدى. اصلا خلاف التمه ييب حق
 يۇلدان قايتمادى، روحو شاد اۇلسون، قبرى نورلا
 دۇلسون ■

«زوقا» كىتاب يايىنلارى طرفىندىن نىشر ائىدىلەجىك
 كىتابلار:

- ۱- اساطير آذربايجان، نگاهی به اسطوره ملك محمد
 مينو اميرقاسمی
- ۲- تاريخ آذربايجان
 محمود اسماعيل / ترجمه رضا حاجی حسنى اصل
- ۳- از آسوی پنجره، يکى نگاهی (مجموعه شعر)
 مهرداد جاور
- ۴- لالائىهاى مـاداران ايـرانى
 (آذربايجان، کردستان، خراسان و...)
 حميد شهانقى
- ۵- درامدى بر زبان اكدى
 ريچارد كاپيس / ترجمه: حميدرضا دالوند
- ۶- مونس روزهاى زندگى (خطراتى در مورد ميرزا
 جليل محمدقليزاده)
- حميده محمدقليزاده / ترجمه: دلير ابراهيم پور
- ۷- نگاره، دخترک چشمه
 مينو اميرقاسمی

حميد شهانقى نين مديريتى ايله چاليشان
 «زوقا» نىشر ياتينا سرمايه لى شريك اولماق ايسته ينلر
 آشاغيداكى آدرسله علاقه ساخلايا بيلرلر:
 آدرس: تهران - پۇست قۇتوسو: ۷۳۱-۱۳۱۸۵
 تلفون: ۵۴۸۶۴۶

ديلىنده اولان كىتابلارى ييغيب تيريزلى على نى ده
 كىتابلارلا بيرگه آپايرير. على نين بۇيوك اۇغلو
 افراسياب (ايندى ۴۸ ياشىندا دىر) ۱۵ ياشلى
 مکتبلى ايكن ساوالانين يالينا گلير «عمى آنامى
 آپاردىلار» - دئير. ساوالان دا بىرك قۇرخموش
 اوشاغا اورەك - دىرك و ترەرك دئير: «اۆزونو، اۆز
 روحيه وى اله آل بىرك، مؤحكىم اۆل هنىچ نەدن
 قۇرخما، آتان بۇيوك بىر ايگيد و دەيرلى كيشى
 دىر. ايگيد و دەيرلى انسانلارى دا هر دن بىر
 آپارلار دانىشديرىب بۇراخلار. آما اۆزون بۇ
 گوندىن بىر كيشى اۆلدون. يعنى انوين، عائله نين
 كيشىسى سن.» مخلص بىر مدت على نى دوستا قدا
 ساخلايىرلار. البته بۇ ايكنجى دوستاغا دوشمەسى
 ايدى. آلتى آيدان آرتىق ساخلا دىلار. ائله كى
 دوستاقدان قۇرتولدو يشته همان ايش و همان
 مبارزه ده اۇلماقلا بىر تور كچه - فارسجا لغت
 كىتابى «خود آموز» آديندا يازىپ چاپ ائدىپ،
 يايدي. بونلاردان علاوه «گۆز ياشلارى» و «ديلى و
 ادبيات» آدىلى ايكى كىتابى دا واردىر. بونلاردان «ديلى
 و ادبيات» كىتابى انقلاب عرفه سينده يعنى ۲۰ ايل
 اۆلوموندىن قبايق چاپ اۆلوب يايلىيدىر. آما «گۆز
 ياشلارى» و بىر چوخ شعر و نثر يازىلارى بوگونه
 كىمى چاپ اۆلمايىدور.

مرحوم على نين سنجگين و دەيرلى صفتى بو
 كى، چۇخ هوشلو و ايتى بىر تشخيص حسينه
 ماليك ايدى. هر موضوع ذهنينه دوز گلسه ايدى و
 هر نه يى نئجه تشخيص و ترسه ايدى همان معنا و
 مفهومو هنىچ بىر سانسورچودان قۇرخمادان دئيب
 دانىشاردى و يازاردى، حتا چاپ ائدىپ، باياردى.
 بۇ حال و شرف يالنىز اونا ياراشاردى و اۆنون
 ايسندن گلردى. گۆردويو ايشلر و دانىشديغى
 سۆزلرى اوسته اوچ يۆل زىندان و ايشكنجه لرە

علماء و فضیله زنون و تداوم سنت مُدرسی در میان آنان (۱)

از مدرسه‌ها و سیدها و مردان حکیم
گنج حکمت داشتی از فیلسوفان ای زنون
«محمد ابراهیم صفائی زنونزی»^(۱)

از روزگاری که نخستین طالب علم از اهالی
زونوز در عتبات عالیات مجلس درس ملااحمد
مقدس اردبیلی را درک نموده با کوله‌باری از علم و
دانش به دیار خود بازگشت قرن‌ها گذشته
است. لیکن ضرب‌المثل نشأت گرفته از آن روزگار
هنوز هم ورد زبان مردم زنونز اصم از کوچک و
بزرگ می‌باشد که: «هر از خویان اردبیل لی ملااحمد
اؤلمازا» یعنی هر درس خوانده‌ای ملااحمد اردبیلی
نمی‌شود!

ضرب‌المثل فوق‌الذکر در آبادی‌ها و مناطق
دیگر آذربایجان بجای ملااحمد با نام کسان
دیگری از قبیل «ملاپناه» در آنسوی ارس، «ملا
خداوردی» در گرگر - علمدار و
بالاخص «ملانصرالدین» در تبریز و توابع آن همراه
است که تحقیق در بارهٔ چگونگی این تغییر و
تبدیل نام‌ها را به فرصت دیگری می‌گذاریم.

اما غرض از نوشتن این مقاله چنانکه از عنوان
آن پیداست پرداختن به شمه‌ای از ترجمه حال
علماء و فضیله زنونز و اشاره‌ای به تداوم سنت
مدرسی در نزد آنان می‌باشد که در تحصیل علم و
تعلیم آن بر دیگران آنچنان بر یکدیگر پیشی
گرفتند که خود ضرب‌المثل شدند.

و اما داستان ملااحمد اردبیلی چنین است که

● بهرام حق پرست

۱- صمد سرداری‌نیا، میرزا محمد حسن زنونزی فانی،
مجله وارلیق، شماره ۲ - ۸۹ تابستان ۱۳۷۲، ص ۱۳۸.

روزی از مدرسه گریخته و در کوه و بیابان سیر می‌کرده است که در این اثنا باران سختی می‌گیرد. ملا احمد برای اینکه خیس نشود در خمیده‌گی صخره‌ای پناه گرفته تا بند آمدن باران به نظاره می‌ایستد. در این نظاره متوجه قطعه سنگی می‌شود که قسمتی از آن در طی ازمنه و سالیان بر اثر چکه‌های مداوم باران گود یا سوراخ شده است. با دیدن این صحنه بارقهای در ذهن او خطور می‌کند که: مغز من سخت‌تر از این سنگ و کلمات درس سست‌تر از قطرات باران نیست. چرا باید از درس و مدرسه گریزان باشم؟ و از آنجا راه مدرسه را در پیش می‌گیرد و در اثر سعی و کوشش در تحصیل علم بجایی می‌رسد که ضرب‌المثل خاص و عام و شهرة آفاق می‌گردد.

اما، اینکه گفته می‌شد هر طالب علم یا درس خوانده‌ای ملا احمد اردبیلی نمی‌شود به خاطر این است که طالبان علم را حلم و تقوی نیز لازم است که سبب عامل بودن به علم و منتهی به فضیلت می‌گردد. با اینهمه تذکار فوق آنچنان نیست که راه طلب علم را مسدود نموده و طالبان آن را به یکباره طرد نماید. زیرا که طلب علم صرف‌نظر از جنبه عملی آن فریضه می‌باشد و هر کس باید به قدر وسعت خویش در پی آن برود. و از همین جاست که بعد از آن طلبه گمنام فرضی طلاب دیگر، نیز از زنوز به عتبات و سایر بلاد روانه شده و بعد از خوشه‌چینی از خرمن علما و فضلالی آنجا به دیار خود بازگشتند و به نوبه خود تلامیذ بسیاری تربیت نمودند که آنان نیز این سنت پسندیده را ادامه داده و هر یک مورث شاخه‌ای از فرهنگ امروزی شدند.

میرزا محمد حسن زنوزی صاحب

ریاض الجنة متخلص به (فانی)

از جمله کسانی که بعد از آموختن مقدمات راهی عتبات شده و بعدها به علم و فضل مشهور گردیدند، میرزا محمد حسن زنوزی (فانی) است که اشهر علما و فضلالی زنوز بلکه یکی از شخصیت‌های گرانقدر جهان اسلام بخصوص جهان تشیع می‌باشد. مرحوم محمدعلی تربیت مؤلف کتاب دانشمندان آذربایجان به نقل از «لجة الاخبار» می‌نویسد:

«میرزا محمد حسن زنوزی خلف الصدق میرزا عبدالرسول زنوزی از سادات حسینی است در علوم عقلیه و ریاضیه بهره تمام داشته و در سنه ۱۱۷۲ در بلدة خوی متولد شده است. در اوائل سن در تبریز نزد مولانا محمد شفیع دهخوارقانی تربیت یافته بعد از آن سال‌ها در خدمت مولانا عبدالنسی طسوجی پسر شرف‌الدین محمد علم ادبیه خواند و در سنه ۱۱۹۵ روانه عتبات شده در آنجا در خدمت آقا محمد بهبهانی و میرزا مهدی شهرستانی و آقا سیدعلی تحصیل علوم کرده در سنه ۱۲۰۳ به مشهد مقدس رفته دو سال در آنجا مانده به خوی مراجعت کرده در آنجا حسب الامر حسینقلی خان دنبلی کتاب بحر العلوم و ریاض الجنة را تصنیف کرده است.»^(۱) تربیت می‌افزاید که: «این دو کتاب به منزله دایرة المعارف آن عهد محسوب

۱- محمدعلی تربیت، دانشمندان آذربایجان، ص ۱۹۳ - ۱۹۲ نام و نشان بدر میرزا محمد حسن زنوزی (فانی)، به صورت درست تر «حاجی میر عبدالرسول زنوزی» می‌باشد و «عبارت میرزا عبدالرسول زنوزی» بیشتر در باره یکی از پسران فانی که (فتا) نخلص داشته است صدق می‌کند.

می‌شود. بحرالعلوم را در تاریخ ۱۲۰۹ در هفت بحر و ریاض‌الجنه را در سنه ۱۲۱۶ مشتمل بر یک مقدمه و هشت روضه و یک خاتمه تألیف ساخته. روضهٔ رابع و خامس و سادس و سابع آن مشتمل بر تراجم احوال علما و حکما و شعرا و وزرا و تألیف و آثار و افکار و اشعار آنهاست و زبدهٔ الاعمال و وسیلهٔ النجاة در ادعیه و اوراد نیز از تألیفات اوست.^(۱) علاوه بر اینها باید گفت که دیوان شعری نیز به زبانهای ترکی و فارسی و عربی داشته‌است.^(۲)

میرزا محمد حسن زَنُوزی ضمن اشتغال به تألیف آثار گرانقدر خویش آموختن به دیگران را نیز بر خود فریضه دانسته و در مواقع مقتضی به این مهم پرداخته است. چنانکه خود در بارهٔ و اواقِ خویی^(۳) از شاعران سدهٔ سیزدهم هجری چنین می‌نویسد:

« جوانی است به زیور کمال آراسته و به زینت فهم و فضل پیراسته. در اوائل تحصیل پیش این حقیر به استفاده مشغول بعد از چندی به مشاهد عراق عرب مشرف و چند سال در آن امکانه شریف متوقف و در نزد فضلالی آنجا تحصیل علم نموده و در اکثر فنون خط وافر به هم رسانید و به بلدهٔ خوی مراجعت کرد...»^(۴)

بعد از وفات میرزا محمد حسن زَنُوزی^(۵) وظیفهٔ معلمی او را اثر گرانقدرش ریاض‌الجنه معنأ به عهده گرفت که به کرات مورد استفادهٔ محققین و مؤلفین بعدی بوده است.^(۶) این کتاب تا این اواخر به زیور طبع آراسته نشده است. اما خوشبختانه قرار است از طرف کتابخانهٔ مرحوم آیت‌الله‌العظمی مرعشی‌نجفی به مرور چاپ شده و در دسترس علاقه‌مندان قرار گیرد. و جلد اول از روضهٔ چهارم این اثر معظم، تحت عنوان القسم الاول

من الروضة الرابعة به تحقیق علی رفیعی... در ۶۲۸ صفحه، در سال ۱۳۷۰ در قم منتشر گردیده است.^(۷)

در مورد چاپ سایر آثار مشارالیه باید گفت که آقای محمدرضا اسدی بنا به اظهار خویش: «تدوین و چاپ دیوان صاحب ترجمه را تحت عنوان «دیوان فانی» در برنامهٔ علمی تحقیقی خویش قرار داده»^(۸) اند که امیدواریم در این کار توفیق یابند.

ما نیز به نوبهٔ خود در تألیفی آتی که عنوان احتمالی آن «کشف‌الرموز فی تذکرة الشعراء زَنُوزی» خواهد بود بیش از این در بارهٔ میرزا محمد حسن زَنُوزی متخلص به (فانی) و آثار آن بزرگوار سخن خواهیم گفت.

۱- همانجا

۲- صمد سرداری‌نیا - پیشین، ص ۱۲۳.

۳- دکتر محمدامین ریاحی، در تاریخ خوی (ص ۲۴۵) از او بعنوان «زنوزی خویی» نام برده است.

۴- عزیز دولت‌آبادی، سخنوران آذربایجان، ج ۲، ص ۸۹۶ - ۸۹۵.

۵- دکتر محمدامین ریاحی، در تاریخ خوی (ص ۲۵۴) با استناد به میرزا جعفر سلطان‌القرائی سال ۱۲۲۵ هـ ق را صحیح دانسته، در حالیکه دیگران با توجه به مصرع «فانی بوصال دوست پیوست» ۱۲۱۸ هـ ق را سال وفات فانی ذکر کرده‌اند.

۶- طرفه اینکه ضمن استنساخ این مقاله به نکته‌ای از مولوی دربارهٔ مثنوی برخوردیم که می‌گفته: «بعد از ما مثنوی شیخی کند و مرشد طالبان گردد»! (ارک: دکتر محمدعلی موحّد، نکته‌های چند در تصحیح مثنوی، مجلهٔ جهان کتاب، سال دوم، شمارهٔ پنجم و ششم (۳۰ - ۲۹) بهمن ماه ۱۳۷۵، ص ۱۰.

۷- صمد سرداری‌نیا - پیشین - ص ۱۴۲.

۸- محمدرضا اسدی، معرفی سید محمد حسن ریاضی زَنُوزی، کتاب تبریز (گانه‌نامه) شماره اول، سال ۱۳۷۲، ص ۱۵۰.

ملا عبدالله مدرس زنوزی

گفتنی است که ملا عبدالله زنوزی پسر دیگری نیز بنام «حسن زنوزی که عالم ریاضی و هیأت [بوده]»^(۴) داشته است.

همچنین گفته اند که: «میرزا ابوالقاسم نوری معروف به کلاتر مقرر درس شیخ مرتضی انصاری مؤلف مطارح الانظار از شاگردان ملا عبدالله زنوزی بوده [است]»^(۵) و مطارح الانظار غیر از مطرح الانظار میرزا عبدالحسین خان فیلسوف الدوله است که مرحوم حاج ملاعلی واعظ خیابانی ضمن استفاده از این یکی نامش را با آن یکی مطابق آورده است.^(۶)

عنوان کامل کتاب مرحوم فیلسوف الدوله همراه با سایر مؤلفاتش در ترجمه خود او خواهد آمد.

میرزا عبدالرسول زنوزی (فنا)

۱- عبدالرفیع حقیقت (رفیع)، تاریخ علوم و فلسفه ایرانی، ص ۸۲۳ - محمدعلی تربیت، پیشین، ص ۱۱، عزیز دولت آبادی، پیشین، صص ۱۰۳۵ - ۱۰۳۲ - انوار جلیه، چاپ دوم، صص ۳۹ - ۳۸ و ۴۰.
۲- منتخبات خاقانی

۳- محمدعلی مدرس تبریزی، ریحانة الادب (ج ۴) ص ۳۹۱

۴- عبدالرفیع حقیقت (رفیع)، پیشین، ص ۴۱۵. در منبع دیگری که مشخصات آن اکنون در یادم نیست نام او حسین ذکر شده که درست تر بنظر می رسد. زیرا نام پسر آقاعلی نیز حسن و ملقب به شرف الملک بوده مگر اینکه قبول کنیم آقاعلی نام برادر مقدم بر خویش را بعد از وفات او بر فرزند خویش نهاده است.

۵- عبدالرفیع حقیقت (رفیع)، پیشین، ص ۸۲۳

۶- حاج ملاعلی خیابانی، کتاب علمای معاصرین، ص ۴۱۸، ۱۲۷، ۱۲۰

بعد از میرزا محمدحسن زنوزی (فانی) نخستین کسی که نامش با علم و فضل و علی الخصوص با لقب مدرس همراه است، ابوالفلاسه زنوز بلکه نخستین فیلسوف «مکتب تهران»^(۱) آقا عبدالله مدرس زنوزی می باشد که دارای تألیفات گرانقدری در حکمت و فلسفه بوده است.

آقا عبدالله مدرس زنوزی بعد از آموزش مقدماتی در زادگاهش زنوز راهی خوی شد و در آنجا در مدت قلیلی آنچنان بر علم نحو مسلط شد که به ملا عبدالله نحوی معروف گردید. سپس به عتبات رفت و بعد از آن به اصفهان آمده در نزد ملاعلی نوری به تکمیل معلومات پرداخته به مقامی رسید که ملاعلی نوری او را به جای خویش برای تدریس حکمت و فلسفه در مدرسه خان مروی که در زمان فتحعلیشاه تأسیس شده به تهران روانه کرد.

ملا عبدالله زنوزی شاگردان بسیاری را تربیت نمود که از جمله آنان فرزند خلفش آقاعلی زنوزی معروف به استادالاساتید می باشد و در جای خود راجع به او هم سخن خواهیم گفت.

آثار معروف صاحب ترجمه سه کتاب لمعات الهیه، انوار جلیه و منتخبات خاقانی می باشد که اولی و دومی به اهتمام سیدجلال الدین آشتیانی و سومی توسط نجیب مایل هروی تصحیح و در تهران به زیور طبع آراسته شده است.^(۲)

«ملا عبدالله زنوزی در سال هزار و دوست و پنجاه و هفت هجری قمری به رحمت ایزدی نائل آمد [و] در تاریخ آن گفته اند: روح عبدالله همی روحانیان را پیشوا = ۱۲۵۷»^(۳)

ملا مهر علی زنوزی بیشتر عمر هشتاد ساله اش را در تعلم تعلیم گذرانده و نادر میرزا مؤلف «تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز» را از شاگردان او دانسته اند.

اولاد فدوی زنوزی در تبریز بوده و شهرت فضلی را بر خود دارند که منسوب به فرزند او فضلعلی می باشد.^(۳)

آقا علی مدرس زنوزی معروف به استاد الاساتید

آقا علی مدرس زنوزی ولد مبارک ملا عبدالله مدرس زنوزی در سال یک هزار و صد و نود و دو هـ ش در اصفهان قدم به عرصه وجود نهاد. در بدایت سن به تحصیل مقدمات علمیه پرداخت و پس از آن به درس والد علامه حاضر شد و سپس در نجف اشرف از علمای عصر و در اصفهان و قزوین

۱- دکتر محمد امین ریاحی، پیشین، صص ۲۵۸ - ۲۵۷.

۲- همانجا

۳- رک: محمد علی تبریت، پیشین، صص ۲۹۵، عزیز

دولت آبادی، پیشین، (ج ۲) صص ۱۰۲۷ - ۱۰۲۵

میرزا عبدالرسول زنوزی متخلص به (فنا) از اولاد بلا فصل میرزا محمد حسن زنوزی (فانی) می باشد که همانند پدر بزرگوارش در طلب علم ریاضت ها کشید و قسم اعظم عمر شریفش در سیر انفس و آفاق گذشت. در سفر روم (استانبول) با میرزا سنگلاخ طرح دوستی ریخت. از آنجا به مصر رفت و تا موسم حج فرا برسد، یک سالی در آنجا توقف نمود و در آن مدت کتابهای ابن عربی را که از متون مشکله عرفانی به عربی می باشد تدریس نمود.^(۱)

(فنا) صاحب دیوانی مراثی، ساقینامه و اشعاری مرکب از ترکی و فارسی و تألیفات دیگر می باشد. دکتر محمد امین ریاحی با استناد به یادداشت های بعضی از اولاد فنا آثار منثور او را که همه به عربی بوده است در دوازده عنوان ذکر کرده است.^(۲)

ملا مهر علی زنوزی متخلص به (فدوی)

یکی دیگر از علما و فضیای زنوز، شاعر ذواللسانین و ادیب اریب ملا مهر علی زنوزی خوبی متخلص به فدوی است.

فدوی زنوزی در سرودن شعر به زبانهای ثلاثه عربی، فارسی و ترکی، بخصوص قصیده ماهر بوده است.

از اشعار مشهور او قصیده ای با مطلع:

«هاعلی بشر کیف بشر

ربه فیه تجلی و ظهر»

در مدح حضرت علی (ع) است که نسخه

نفیسی از آن به خط میرزا شفیع خوشنویس تبریزی در دانشکده معقول و منقول (الهیات) تهران موجود است.

از میرزا حسن بن ملاعلی نوری و ملاآقای فزوین کسب کمال نموده، به مقامات شامخه و مدارج عالیّه نائل آمد.

آقاعلی نایب‌های بود در علوم عقلیه و نقلیه که علاوه بر سالها تدریس در مدرسه قاسم‌خان مروی، در مدرسه سپهسالار قدیم نیز در هر دو رشته از روی تحقیق و استدلال تدریس می‌کرده و به همین جهت به مدرس شهرت یافت.

معظم‌له علاوه بر مراتب علمیه در صفای باطن و تهذیب اخلاق نیز ممتاز و طاق بود، چنانکه سالها در مدرسه سپهسالار انزواگزید و در اثر همین ریاضت، اخلاق ستوده و ملکات پسندیده بهم رسانید، بلکه ذاتاً درویش‌صفت و فقیر دوست و عارف پیشه و وارسته و بی‌تعیین بود.

حکیم بزرگ الهی، استادالاساتید، آقاعلی مدرس زنوزی، در سال یکهزار و دویت و شصت و هشت در تهران ندای حق را لیک گفت و به سرای باقی شتافت. آثار او بدین قرار است:

رساله در اینکه منطق از علوم حکمیه است، رساله‌ای در اثبات معاد جسمانی مسمأ به سبیل الرشاد، حواشی و تعلیقات بر اسفار مرحوم صدرالمتألهین، رساله‌ای در اقسام حمل معروف به رساله حملیه و کتاب بدایع‌الحکم پاریسی که این یکی عبارت از مسائلی است که نواب بدیع‌الملک میرزا سؤال فرموده و استاد جواب داده‌اند.^(۱)

تعدادی از آثار آقاعلی حکیم در تهران چاپ شده و تعدادی نیز در دست چاپ می‌باشند.

لازم به یادآوری است که آقاعلی زنوزی پسری داشته به نام حسن که به شرف‌الملک معروف بوده است^(۲). همچنین نصرالله فلسفی استاد برجسته دانشگاه تهران و مؤلف کتاب «زندگانی شاه‌عباس بزرگ» و بسیاری تألیفات

دیگر از نوادگان دختری او می‌باشد.^(۳)

ناگفته نماند که چند سال پیش از این در یکصدمین سال وفات این حکیم الهی و فیلسوف بزرگ، مجلس بزرگداشتی با حضور فضلا و اساتیدی چون دکتر جواد طباطبایی در تهران برگزار گردیده و بانویی از نوادگان آن مرحوم بیانات تشکرآمیز خود را به سمع حضار رساند.^(۴) و اخیراً (سال ۱۳۷۵ ه.ش) یکی از خیابانهای جدید الاحداث زنوز «خیابان مدرس زنوزی» نامگذاری شده است که قابل تقدیر می‌باشد. گفتنی است که نام دو خیابان دیگر «خیابان نماز» و «خیابان حکیم باشی» می‌باشد.^(۵)

میرعلی زنوزی (مسکین)

میرعلی زنوزی مستخلص به (مسکین) یکی دیگر از فضلا و ادبای زنوز است که در اواخر قرن سیزدهم هجری قمری میزیسته است.^(۶)

استاد عزیز دولت‌آبادی مؤلف سخنوران آذربایجان به نقل از مرحوم میرزا جعفر سلطان‌القرائنی مصحح روضات‌الجنان می‌نویسند: «میرعلی زنوزی که در شعر مسکین تخلص می‌کرده است مردی فاضل و در فنون ادبیه استاد و بسیار ماهر بود، به کار معلمی اشتغال داشت و با تدریس و تعلیم اطفال خاندان

- ۱- رساله حملیه، دیباجه ناشر - محمدعلی تربیت، پیشین، ص ۱۲.
- ۲- لمعات الهیه، چاپ دوم، ص ۳.
- ۳- رک: گوته، سرگذشت ورتنر، ترجمه نصرالله فلسفی، چاپ پنجم.
- ۴- از افادات آقای دکتر جواد طباطبایی.
- ۵- روزنامه مهد آزادی، چهارشنبه ۲۱ آذر ۱۳۷۵، ص ۶.
- ۶- عزیز دولت‌آبادی، پیشین، ص ۱۰۳۵.

حاج میرزا رفیع نظام‌العلما و بعضی دیگر از خانواده‌های تبریز امرار معیشت می‌نمود، دیوان شعر او را در پیش یکی از وراثش دیدم، قصاید محکم به زبان فارسی و عربی دارد... سیدحسین زنوزی پسر میرعلی‌بابا که در سرای در عباسی به کار مکتب‌داری می‌پرداخت خواهرزاده اوست. در بساب شرح حال سیدحسین، احوال و آثار خوشنویسان تألیف دکتر مهدی بیانی ج ۱، ص ۱۵۰ - ۱۴۹ دیده شود.^(۱)*

لازم به ذکر است که رئیس خوشنویسان تبریز نیز سیدحسین زنوزی نام دارد که خلف اسلاف بوده و در کارگاه خویش به تعلیم فن خوشنویسی اشتغال دارد و استاد این فن به‌شمار می‌رود. سیدحسین اخیر پسر میرحمید، نوه میرتقی و متولد تبریز می‌باشد.

میریحیی زنوزی (مضط)

از شعراء و نویسندگان اواخر قرن سیزدهم و اوائل قرن چهاردهم هجری قمری است که به قول خودش زنوزی‌الاصل و تبریزی‌المسکن بوده^(۲) و دو اثر بنام‌های «گلزار بهار» و «مشوق الصبیان»^(۳) از او به یادگار مانده است.

گلزار بهار در تبریز به طبع رسیده و حاوی یک مقدمه و پنج منظر به قرار زیر است:

منظر اول: درنصایح ادبیه انسانی، منظر دوم: در فرامین و ارقام و عرایض دیوانیه، منظر سوم: در مکاتبات تسمکات و نوشنجات تجاریه و شرعیه، منظر چهارم: در مکاتبات و مراسلات عرفیه و منظر پنجم: در بعضی قواعد و فوائد علم هندسه و حسابیه که در حواشی صفحات آن اشعار ترکی و فارسی مؤلف اعم از قصاید و غزلیات و مرثی و

غیره درج گردیده است.^(۴)

پیش از برخورد با نام و یاد حاج میریحیی ادیب‌العلماء زنوزی در تاریخ فرهنگ آذربایجان تألیف حسین امید (ص ۱۴) در باره صاحب ترجمه و آثارش، چنین جمله‌ای نوشته بودیم: «در اینکه مضطرزنوزی مستقیماً به کار تعلیم و تربیت پرداخته باشد اطلاع چندانی نداریم. لیکن نام و محتوای دو اثر مزبور رساننده ذوق تعلیم و تربیت در مشارالیه می‌باشد و بنا بگفته آقای شیدا کتاب گلزار بهار همراه با بعضی از تألیفات مرحوم میرزا حسن رشديه مدتها کتاب درسی بوده است.» خوشبختانه در منبع فوق‌الذکر به مطلبی برخوردیم که مؤید حدس ما در حق صاحب ترجمه می‌باشد. و با توجه به قرائن زمانی و مکانی گمان نمی‌رود که تخلص (مضطر) و لقب «ادیب‌العلماء» متعلق به دو شخص جداگانه باشد. در آنجا ضمن اشاره به مکتب‌داران سال‌های ۱۳۰۰ هـ ق آمده است:

«دیگر از صاحبان مکتبخانه‌ها ملا قاسم لنگ - آخوند ملا کاظم - حاج میریحیی ادیب‌العلماء زنوزی بودند. شخص آخری مکتبی فوق‌العاده منظم داشته و عده شاگردانش از صد نفر بیشتر

۱- همانجا، ص ۱۰۳۶.

۲- در تاریخ فرهنگ آذربایجان (ص ۱۳) دربارهٔ مژمی الیه چنین می‌خوانیم: «مرحوم سیدحسین زنوزی (امین‌الادبا) که در حدود ۱۳۰۴ قمری مکتبخانه‌ای در بازار سرای در عباسی داشت، مردی بلندنظر و مکتبش از هر حیث منظم بود. خطش خوب و تا سال ۱۳۳۲ قمری مکتبش دایر بود و قریب ۱۰۰ نفر شاگرد داشت.

۳- گلزار بهار، چاپ سنگی، تبریز ۱۳۰۰ هـ ق.

۴- محمدعلی تربیت، پیشین، ص ۳۴۸.

۴- گلزار بهار پیشین.

بوده است. البته ذکر نام این چند نفر به منظور یادآوری از ایشانست که اینان نیز با وجود نبودن هیچگونه وسائل تعلیم در آن زمان عمری برای تعلیم اطفال صرف نموده‌اند.^(۱)

گفتنی است که بعضی از اولاد مضطر زنوزی در سرای مظفریه به تجارت فرش مشغول بوده و بعضی دیگر به تهران نقل مکان نموده‌اند.^(۲)

حاج میرزا محمد حسن مجتهد زنوزی

«پدر فیلسوف الدولة آتی ترجمه، زنوزی الاصل، تبریزی المسکن، از علمای امامیه اوائل قرن حاضر چهاردهم هجرت^۳ از تلامذه شیخ مرتضی انصاری و فاضل ابروانی و دیگر اکابر وقت می‌باشد. کتاب المأین فی الامه علی نمط الالفین تألیف او بوده و رساله‌های متفرقه در فقه و اصول و کلام و غیره نیز دارد، در بیست و ششم شهر شوال هزار و سیصد و دهم هجرت در تبریز وفات یافت و جنازه‌اش را به نجف اشرف نقل دادند.^(۳)»

مرحوم میرزا فضلعلی آقا مولوی متخلص به (صففا) فرزند حاج میرزا عبدالکریم ملاحسینی از تبریز است.^(۴)

ملاحسنعلی زنوزی و برادرش ملاحسینعلی

ملاحسنعلی و برادرش ملاحسینعلی زنوزی هر دو اهل علم و فضل بوده‌اند و یکی از این دو برادر مدتی تعلیم و تربیت فرزندان سردار ماکو را عهده‌دار بوده و تألیفی بنام «محرقة القلوب» یا «محرق القلوب» داشته است

که در بارهٔ ۱۷ تن از شهدای کربلا بوده و از یادداشتی که در حاشیهٔ کتابش نوشته چنین برمی‌آید که سفری هم به کشور عثمانی داشته است.^(۵) کتاب فوق‌الذکر به فارسی بوده و در میان مطالب ابیاتی نیز با مرکب قرمز در آن مندرج بوده است.^۶ ناگفته نماند که هم‌اکنون عده‌ای از نوادگان دو فاضل مزبور به کار تعلیم و تدریس مشغول بوده و سمت آموزگاری دارند و یکی از آنان دارای ذوق ادبی و قریحهٔ شاعری می‌باشد.^(۶)

حاج سید حسین زنوزی معروف به (برنجی)

از علما و فضلاء قرن سیزدهم هجری قمری بوده است و اشخاصی چون میرزا علیخان

- ۱- تاریخ و فرهنگ آذربایجان.
- ۲- از افادات آقای غفاری از معلمین اسبق نگارنده
- ۳- منظور زمان تألیف ریحانة الادب میباشد که مأخذ نگارنده بوده است.
- ۳- محمدعلی مدرس، پیشین، (ج ۲) ص ۳۹۱.
- ۴- رک: کریم صادری، محافل ادبی تبریز (سلسله مقالات)، هفته‌نامه احرار، شماره ۳۶ سال ۱۳۷۲، ص ۴.
- ۵- ابسکه در تاریخ فرهنگ آذربایجان (ص ۳۷۷) می‌خوانیم سردار ماکو «از قفقاز معلم استخدام نموده بود». شاید اشاره به این دو برادر باشد که لااقل یکی از آنان بطوریکه گفتیم بعنوان معلم در دستگاه سردار مرپور خدمت می‌کرده - در مراجعت از قفقاز از طریق عثمانی وارد ماکو شده‌اند.
- ۶- گفتنی است که علامه مجلسی نیز کتابی بنام «محرق القلوب» داشته است.
- ۶- ترجمهٔ حال ملاحسنعلی زنوزی و برادرش ملاحسینعلی با استفاده از گفته‌های نوادگان آن دو مرحوم (برادران دانایی زنوز) قلمی شده است.

ادیب خلوت (۱۲۸۵ - ۱۳۳۷ ه ق) متخلص به آشوب که یکی از ادبای محل و شعرای با ذوق روزگار خویش بوده بنا به اظهار خودش از محضر این فاضل کامل فواید زیادی برده است.^(۱) ظاهراً صاحب ترجمه غیر از سیدحسین زنوزی مکتبدار است که پیش از این در ترجمه حال مسکین زنوزی به او اشاره شده است.

میرزا عبادالله زنوزی (مظهری)

از علمای سادات و فضیای طراز اول زنوز محسوب گردیده و در اوائل قرن چهاردهم هجری قمری در قید حیات بوده است. مراتب فضل و دانش میرزا عبادالله را با مقام و منزلت حاج سیدمحسن آقا مجتهد فقیه زنوز^(۲) مقایسه کرده و گفته اند هر که پیش آندو بزرگوار تلمذ می کرده دارای هر گونه علمی می شده است. حاج سیدمحسن آقا بیشتر به طب و علوم جدیده آشنا و میرزا عبادالله سخنوری ماهر در عربی و فارسی بوده است. از شاگردان او مرحومین حاج میراسماعیل و میرزا کاظم ریاضی اولین آموزگار مدرسه زنوز را نام برده اند.^(۳)

از آثار قلمی میرزا عبادالله شعری به عربی و یک دوبیتی به فارسی در دست است که اولی در ماده تاریخ وفات مرحوم حاج شیخ زین العابدین زنوزی و دومی نیز در تاریخ وفات شیخ لیواری که نزیل زنوز بوده و بنابه درخواست حاج شیخ زنوزی در جوار هم دفن شده اند، می باشد و مدفن آن دو به مقبره شیخ معروف و از بقاع متبرکه زنوز است.

میرزا عبادالله متخلص به مظهر دیوانی نیز داشته است که مدتی نژد واعظ

مرحوم سیدعلی اصغر ریاضی معروف به میرزا آقا جان بوده^(۴) و بعد از وفات مشارالیه از سرنوشت آن اطلاعی در دست نیست. گفتنی است که مرحوم میرزا عبادالله دارای دو پسر بنام های میرزا علی اشرف و میرزا علی اکبر بوده که دومی در جوانی در گذشته و اولی که معلم بازنشسته بود در بین سالهای ۵۰ - ۱۳۴۰ شمسی از دنیا رفته است. در اینجا دو شعر فوق الذکر از مظهر زنوزی را درج می نمایم:

[در ماده تاریخ وفات مرحوم حاج شیخ زین العابدین زنوزی]

شیخنا قد کان اتقی الناس فخرالمومنین
طاعة الرحمن کانت همه فی کل حین
کان فینا رحمة ما أهتم الا بالتقی
صار حبراً ما جدأ ما جدأ الا بالیقین
زاهد فی الدین و التقوی نقضی عمره
إذ دعاء الله آیاه باخلاص المؤمن

- ۱- کریم صادری، پیشین، شماره ۳۷، ص ۴.
- ۲- ایندو بزرگوار قبلاً در زنوز مدفون بوده اند که بعدها بنا به وصیت بقایای اجسادشان به عتبات مثل و در آنجا بخاک سپرده شده اند.
- ۳- بد نیست در اینجا از دو پیشکسوت دیگر مرحومین حاج سیدابراهیم بهنژاد فرزند حاج سیدمحسن آقا و آقا بدالله وطن دوست نیز یاد کنیم که اولی نماینده معارف در اسکو و دومی نماینده معارف در مرند بوده اند و فرد اخیر مدتی نیز مدیریت مدرسه آریا را که در سال ۱۳۲۶ شمسی در حوالی ایستگاه راه آهن تبریز تأسیس شده بود بر عهده داشته است.
- ۴- این نکته را آقا میرتاج الدین ولانی که زنوزی الاصل و صاحب ذوق و قلم می باشند یادآور شدند. برای آشنائی با احوال و آثار ایشان رک: یحیی شیدا، ادبیات اوجاخی، (ج ۲) صص ۲۵۳ - ۲۵۰

لا تظنوا أنه اضحى دقينا في الثرى
عند ذى عرش الاله الحق في العقبى مكين
قلت لمان ان اجلت الفكر في تاريخه
فاز في الجنات نور الدهر زين العابدين^(۱)
(هجری قمری - ۱۳۰۶)

[در ماده تاریخ وفات مرحوم شیخ لیواری]
چو شیخ اجل زاهد پاکدل
روان شد ز دنیا به دارالخیلود
بـتاریخ او فکر کردم شعی
جواب آمد از حق غفور و دود^(۲)
(هجری قمری - ۱۳۰۶)

میرزا عبدالحسین خان فیلسوف الدوله

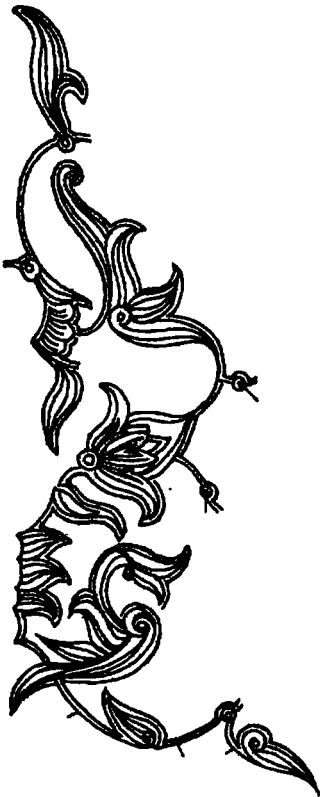
«میرزا همدان‌الحسین خان - ابن
حاج میرزا محمد حسن زنوزی سالف‌الترجمه ابن
میرزا محمد کریم ابن آقا غلامعلی، زنوزی الاصل،
تبریزی الاقامه، که نخست لقب رکن‌الحکما
داشت، و اخیراً به فیلسوف‌الدوله شهرت یافت، از
مهره طبای نامی عصر حاضر ما می‌باشد، از آقای
آسیدعلی سیدالحکمای سالف‌الترجمه
[رک: ریحانه‌ادب. م] و چندی از اطبای نامی وقت
هر دو قسمت علمی و عملی طب را تکمیل نمود،
سالها در تبریز به وظایف مداوا و معالجه اشتغال
داشت و در آن اثنا به تألیف بعضی کتب علمیه نیز
پرداخته است:

۱ - تاریخ تبریز ۲ - الجدریه ۳ - الجذامیه در
سبب جذام و معالجه آن ۴ - حاشیه تحریر اقلیدس
۵ - مطرح‌الانظار فی تراجم اطباء الاعصار که به
ترتیب حروف در سه مجلد بوده و جلد اولش که
از حرف الف تا ذال نقطه‌دار است و در تبریز

چاپ شده است.^(۳) ۶ - معرفه‌السوموم که نیز در
تبریز چاپ شده است. ۷ - مفتاح‌الادویه و غیر
اینها.

صاحب ترجمه در اواخر از تبریز قطع علاقه
کرده و به قم رفت و چند سال نیز در آنجا مقیم و
مدیر مریضخانه بوده و عاقبت به مشهد مقدس
رضوی مهاجرت نمود و به سال هزار و سیصد و
شصتم هجرت در آن ارض اقدس وفات یافت.^(۴)
■ بقیه در شماره آینده

- ۱- به نقل از یادداشتهای حاج میرزا جبار ریاضی
بازنسنسته آموزش و پرورش.
- ۲- منقول از آقای حاج سیدجلال ریاضی برادر
حاج میرزا جبار مذکور فوق.
- ۳- شفیع جوادی، تبریز و پیرامون، ص ۲۶۱
- ۴- محمدعلی مدرس، پیشین، (ج ۱)

فضولی ارثی نین مکمل نشری

آذربایجان آنسیکلوپئدیاسی نین چیخاردیغی

ایکی جیلدلیک فضولی اثرلری

بدیمی نوهلرین چنشیندیلیگی، سۆزون «مضمون دایره سی» (آ. رستم) حقینده و نردیگی بیلگی لر شاعیرین سۆز صنعتی حقینده دۆلغون تصور یارادیر. آ. رستمین فضولی بدین لیگی نین ایدی قاینقلاری، محبت و گۆزه للیک مقوله حقینده کی ملاحظه لری فضولی شناسلیقدا عنعنه وی لشمیش و عاداتاً، بیر طرفلی اولان مناسبتدن اساسلی شکیلده فرقله نیر.

تانیمنیش عالیم ا. میرحمیدوفون گیریشینده فضولی نین بدیمی ارثی منبع شناسلیق باخیمیندان نسطردن کسچیریلیر. شاعیرین «دیوان» نین الیازمالاری، اونلارین ترتیب پرنسیپلری و قورولوشو، یازیا آئیندیغی جوغرافی بۆلگه، بۇ بدیمی ارثین نشری، تدقیقی و تبلیغی ساحه سینده گۆرولن ایشلر حقینده و نریلن معلوماتلار اولدوقجا دهیرلی دیر. اؤنون فضولی شناسلیغین یارانماسی و انکشاف اتدیریلمه سینده خصوصی خدمتلی اولان عالیملر حقینده و نردیگی بیلگی لرده، داها چوخ اونلارین اؤزون مدتلی گرگین امگی و ورغولانماقلا یاناشی، همین تانیمنیش عالیملرین شخصییتی حقینده ده تصور یارادیلیمیشدیر. همومیتله، بۇ گیریش، قورولوشو، یازیلیش طرزی، فضولی شناسلاری تقدیم اوصولو باخیمیندان اوریزینال دیر. مؤلیف فضولی شناسلیق تارخیغینده امگی اولان هر بیر آراشدیریجی،

آذربایجان - تورک شعرین گۆرکملی شاعری محمد فضولی نین بدیمی ارثی نین هر بیر نشری حقینده یازیلان هر بیر آراشدیرما ایشی بۇ گونون اؤخوجوسو ایله داھی صنعتکارین فیکیر دنیاسی آراسیندا علاقه یاراتماق مقصدینی ایزله ییر. اگر نشر مکمل دیرسه، اوندان شاعیرین فیکیر عالمی نین درکی و سۆز صنعتی نین سنویلمه سی بۆلونداکسی مسانعلر ده آرادان قالدیریلیمیش اولور. بۇ باخیمدان داھی سۆز اوستاسی نین ۵۰۰ ایسلیک یوبیلئتی ایله علاقه دار «آذربایجان آنسیکلوپئدیاسی» نشریات پولیقرافیا بیرلیگی نین چاپ اتتدیردیگی ایکی جلدلیک فضولی اثرلری نین تۆپلوسو آیريجا اهمیت کسب اتدیر.

آذربایجانین تانیمنیش فضولی شناس عالیمی آزاده خانیم رستم (آ. رستم) و تجربه لی منبع شناس عالیم عزیز میرحمیدوفون رئاكتورو اولدوقلاری بۇ ایکی جلدلیک ایکی گننیش مقدمه ایله باشلا ییر. آزاده رستمین یازدیغی گیریش ده فضولی یارادیلیمیش نین باشلیجا ایدیا - بدیمی بۆنومو حقینده قیسا، لاکین دۆلغون و علمی خلاصه و نریلیر. بۇ گیریشده و نریلن دهیرلی معلوماتلار جیلد - جیلد کتابلاردان الده اتدیله بیله جک بیلیکلری عوض انده بیلمه سی باخیمیندان اهمیتلی دیر. مؤلیفین فضولی نین فیکیر دنیاسی نین پؤنتیک (غنائی) اساسی، اوز تۆتدوغو

ترتیب چی و ترجمه چینی یاد اتمیش و اونلارین خدمت لرینی یئریندن آسیلی اۇلاراق آیری - آیریلیقدا و عمومی لشدیریلیمیش شکیلده قید اتمیشدیر. نهایت، هر ایکی گیریشده یازیلاجاق نئچه - نئچه تدقیقاتین موضوع و تئزیس لرینی جمع لشدیگی ده آیریجا قید ائدیلمه لیدیر.

ایکی جیلدلیکده شاعیرین اثر لرینی اوزونه قدهرکی چاپ واریانتلاری و الیازمالاری ایله توتوشدورولاراق تکمیل لشدیریلیمه سی و مجموعه لره داخل ائدیلمیش اثر لره علمی ایضاح و شرح لرین علاوه ائدیلمه سی بۇ تۇپلونو ایندییه قدهرکی نشر لرین ان مکملی آدلاندیرماق اوچون تام اساس وئریر.

ایکی جیلدلیگین بیرینجی جیلدی فضولی نین تورکجه دیوانینی احاطه ائدیر (ترتیب چیلر: فیض الله یثوا، ت. کریملی). شاعیرین «دیوان» ینا ترتیب چیلرین علاوه ائدیگی ایضاحلار فضولی شعر ی نین شرح چیلگی عنعنه سی ایله بیر سیرا مشترک و فرقلی جهت لره مالیکدیر.

فضولی شعر ی شرح چیلگی، اساساً، آذربایجان و تورکیه ده یارانیب انکشاف اتمیشدیر و بۇ شرح چیلدیکده ایکی یونوم مشاهدیه اۇلونور: شاعیرین غزل لر ی نین بیت - بیت گنیش تحلیلله جلب ائدیلمه سی و «سطری ترجمه» خارا کترلی ایضاحلار. ان. ترلان (تورکیه) و ص. علیزاده (آذربایجان) شرح لر ی بیرینجی، ح. مازی اوغلو (تورکیه) و ع. صفرلی (آذربایجان) ایضاحلاری ایسه ایکینجی استفانده اوزنک اۇلاراق گؤستر یله بیلر. ایکی جیلدلیکده فضولی «دیوانی» نا یازیلان ایضاحلار داها چوخ ایکینجی یونومون اوغورلو داوامی دیر. بۇ سبکده شرح لره داها چوخ شاعیرین اوز فیکیر دونیاسینا

یاخیندان بلدلیک طلب اۇلونور و بئله ایضاحلار یوزوما یؤل اچماماسی یاخیمیندان دا اهمیت کسب ائدیر. گؤرونور، محض بۇ جهت لر ی نظره آلدیق لاری اوچون اوزون ایللر فضولی ارنی نین اؤیر نیلمه سی ساحه سینده چالیشان فضولی نین فیکیر دونیاسینا دریندن بلد اۇلان، چئشیدلی علمی - تدقیقی اثر لرین مؤلفی فضولی شناس عالیم و. فیض الله یثوا انلجه ده تجربه لی منبع شناس عالیم ت. کریملی شاعیرین «دیوان» ینا علاوه ائدیلمیش ایضاحلاردا ایکینجی استفانده اوستونلوک وئر میشلر.

معلوم دور کی، فضولی نین بیر چوخ بیت لرینده زنگین بدیمی و فلسفی فیکیر لر چوخ قاتلی طبقه لر شکلینده یئر لشدیر یلمیشدیر. و عادی گؤزله بۇ سؤز - فیکیر «عمارتی» نین یالنیز ظاهیری طرف لر ی گؤرونور. شاعیر استفانده ائدیگی هر بیر سؤزون هم ده چوخ آنلاملیغینی نظرده توتدوغو اوچون همین بیت لر ی ساده لشدیره رک، «سطری ترجمه» شکلینده و نره ن شرح چی دن یالنیز ظاهیری معنا قاتینی دنیل، هم ده آلت معنا قاتلارینی احاطه اتمک طلب اۇلونور. چونکی ایضاحلاردا فضولی شعر ی نین یالنیز اوست معنا قاتینا اساسلانماسی همین اثر لرین مضمونون تحریفیندن باشقا بیر شئی اۇلماسا دی. ترتیب چیلرین وئر دیگی ایضاحلاردا بۇ جهت لرین نظره آلینماسی آشکار گؤرونور. شاعیرین استفانده ائدیگی سؤز لرین تکجه ظاهیری آنلامدا دنیل، باطنی آنلامدا دا فیکری - منطقی علاقه سینه دقت یتتیر یلمه سی فضولی «دیوان» ینا یاز یلمیش بۇ ایضاحلارین ده یرنی داها دا آرتیر میشدیر.

عمومیتله و. فیض الله یثوا و ت. کریملی نین و نردیگی ایضاحلاردا مؤلف لرین هر هانسی بیر

صنئى يارادىلىغىش سېستىمىن اسارتىنە دوشمەدىگى گۇرۇنور. بىشلە كى، شىرحىچىلەر تام غىزلىن، ياخۇد آيىرى - آيىرى بىتىلرەن گۇتورۇلمە سىندە آردىبىللىق گۇزلەمە مېش، دقتى داھا چوخ اىضاحا احتىياجى اولان بىت و غىزلەر اوزە رىندە جىمەلشدىر مېشلەر. شىرحىچىلەر بۇ سىر بىستلىگى اىضاحلارەن اىفادە و تىقدىم اوصولوندا دا اوزە چىخىر. بىشلە كى، و. فىض اللە يثوا و ت. كىرىملى نىن شىرحلرەندە چوخ يۇنلۇلۇك مەشەيدە اۇلونور. يالنىز بىتلەر سادەلشدىر بىلمەر، آيىرى - آيىرى دىنىم و اىفادەلەر دە شىرحلەر و ئىرلىر، بەمۇسا ايسە شاعرەن سۇز سىنەتكارلىغىنا دا مەنسەبەت بىلدىر بىلەر. بۇ سىبكىلى تەھلىل ج. مازى اوغۇنون شىرح ائىمە اوصولونو يادا سالىسا دا، حەقىندە سۇز اچىلان «دىوان» نىن سون نىشى نىن شىرحىچىلەر داھا چوخ تۈرك آراشدىر بىجىسى نىن دقت يىتتەر مەدىگى اۇرنىكلەر اىضاح يازمىشلار و مەھسۇس بۇ جەھەتتى فەزۇلى شىرحىچىلەر نىن زىنگىنلشدىر بىلمەسى كىمى دە بىرلندىر مەك لازىم دىر.

اىندىدەك فەزۇلى نىن تۈركچە «دىوان» نىن يازىلان شىرحلەردە، عادەتتە، شاعرەن ائىرلىرى نىن تەصورو و ياخۇد دىنىوى مەھسۇس داھا قەبارىق و ئىرىلمەشدىر. اىكى جىلدلىگە داخىل اولان تۈركچە «دىوان» نىن اىضاحلارەندە ايسە، بىرىندەن آسىلى اۇلاراق، بۇ اىكى سىتەمەن بىر - بىرىندەن تەجىرەندە ائىدىلە بىرەك علاقەلى شىكىلدە و ئىرىلمەسى مەشەيدە اۇلونور. تەھلىل و شىرح ائىمە اوصولوندا سەنئەت نىن اوغۇرلۇ جەھەتلرەندە فاىدەلەن سالىسا دا، مۇلىقلەر، اساساً، اۇز گىرگىن آختارمىشلار نىن نىتجەلرەن تىقدىم ائىمەشلىر.

اىكى جىلدلىگىن اىكىنچى جىلد نىن

مەندىر جەسى داھا احاطەلى دىر: «لىلى و مەجنۇن»، «رەند و زاھەد»، «سەھبەت الاىمار»، «بىنگ و بادە» و س. (تەرتىبچى لىرەج. آراسلى، اى. قاسىم اوا). بۇ مەھسۇس ژانر باخىمىندەن فەزۇلى نىن ائىرلەر آرا - سىرا مەشەيدە ائىدىلەر اىكى دىللىلىك و اوچ دىللىلىك مەھسۇس اۇخۇسۇنۇن قارىشىنا بىر سىرا چىتىن لىكلەر چىخار بىر. اىكىنچى جىلدە اىضاحلار يازان آراسلى نىن شىرح دىللىرىنە، آيىرىچە اۇلاراق، فارس دىللىنە مەكەل بىلدىلگى اونون بۇ چىتىن لىگى نە اىنكى اۇزۇ اوچۇن، ائىلجە دە چاغداش اۇخۇجو و آراشدىر بىجى اوچۇن دە رەف ائىدىلمە سىنە شراىط ياراتمىشىدۇر. مۇلىق نىن سىستەمەن تۈرك ادبىياتى «مۇنۇقرا فىاسى نىن حاضىرلانما سىندە اللە ائىتىدىگى بىلىكلەر ايسە فەزۇلى ائىرلەر نىن يازدىغى شىرحلەر نىن مەكەللىگىنە يازدىم ائىمەشلىدۇر. بۇ جەھەت بىر سىرا اىضاحلاردا اچىق آشكار نەظرە چارىرەج. آراسلى اىضاحلاردا كىشى شىرحلەرە مەل ائىمە مېش، باشلىچە دقتى فەزۇلى نىن چىتىن ائىلاشىلان بىت و مەھسۇس ائىرلەر نىن مەھسۇس تۈركچە دە داھا ائىلاشقىلى و ئىرىلمە سىنە يۇنلۇمەشلىدۇر. اونون آيىرى - آيىرى شىرحلەر پارچالار نىن اىفادەلەر و ئىردىگى اىضاحلار ايسە بىرىنچى جىلد نىن شىرحلەر اىلە بىرلىكدە بۇ نىشى يالنىز فەزۇلى شىناسلىق اوچۇن دىئىل، بۇتۇرۇلۇكدە اورتا سەھىرلەر ادبىياتى نىن اۇسۇرەنەلە سىندە سىستەمەن ائىدىلە بىلەر بىر تەسۈلۇيا چىنۇر مەشلىدۇر. اىكى جىلدلىگىن سەھىر، تەكنىكى، پولىقرا فىك سۈيە دە حاضىرلانما سىندە نىشىراتىن باش دىر نىكتۇرۇر. اولى بىفەن و نىشىرات رەندەكتۇرۇر اى. خىلوفون خەدمەت نىن ائىلمەشلىدۇر. سىنۇندىر بىجى خالدىر كى، اىكى جىلدلىك لائىن قرا فىكاسى اىلە چاپ اۇلۇنۇمۇشلىدۇر. بۇ دا نىشىر نىن مەھسۇس سىياسى -

اجتماعی، دولتچیلیک باخیمیندان زامانلا سسله شمه سینه گۆزله اؤرنک دیر. عمومیتله، فضولی اثرلری نین بۇ تکمیل لشدیریلیمیش نثری نین گنیش اوچرکلری، علمی - تنقیدی متنی و ایضاحلاری ایله بیرلیکده گله جک آراشدیرما، ترتیب و ایضاحلار اوچون اؤرنک و اساس اولاراق گۆتوروله جیی شبهه دوغور مور.

فضولی اثرلری بوتون شرق اولکهلرینده اولدوغو کیمی شاعرین اؤز وطنینده ده دفعه لرله چاپ اولونموش «لیلی و مجنون» منظومه سینى، انسله جه ده فضولی نین لیریک (غنائى) و انپیک (حماسى) اثرلریندن سئچیلیمیش نمونه لری احاطه ائدن مختلیف نثرلر میدانا چیخیمیش و داهی صنعتکارین کلیاتی نین بئش جلددن عبارت تنقیدی متنی یارادیلیمیشدیر. آنجاق بوتون بونلارا باخما یارق اولمز شاعرین چوخ جهتلی زنگین یارادیجیلیغی حقیقده دها آیدین تصور یارادان و فضولی صنعتی نین اعجازلاری ایله اؤخوجونو یاخیندان تانیش ائدن نثرلره اولان احتیاج هله ده اؤزونو قاربایق گؤستمکده دیر. بۇ باخیمدان «آذربایجان آنسیکلوپئدیاسی» نشریات - پولیگرافیا بیرلیگی نین بوراخدیغی ایکی جلدلیک (باکی ۱۹۹۸) نسخه سیله ماراقلی دیر.

شاعرین تورک و فارس دیللرینده یازدیغی لیریک، انپیک و نثر اثرلرینی احاطه ائدن بۇ نثر هر شئیدن اول هر ایکی جلدین مندرجه سی نین احاطه لیلیگی، اوریزئتال ترتیبی ایله یاناشی متن شناسلیغین علمی پرنسیپلرینه اساسلانماسی و اؤزونه قده رکی نثرلرده گئندن خطالارین تصحیحی ایله دقتی جلب ائدیر.

بیرینجی جیلده فضولی نین آنادیلینده یازدیغی غزل، قصیده، ترجیع بند، ماسدس،

مربع، قطعه و روباعیلریندن سئچمه لر و شاعرین فارس «دیوان» یندان گتیریلن نمونه لرین ترجمه لری داخل ائدیلمیشدیر. جلدین ترتیبچیلری فیلولوژی علملری نامزدلری وجیهه فیض الله یئوا و تیمور کریملی شاعرین میشلیسز اوستالیغینی آیدین گؤستره ن سجه وه ی نمونه لر سئچمیش، اؤخوجولارا فضولی نین فارس دیلینده یازدیغی لیریک شعرلرین ان اوغورلو ترجمه لرینی تقدیم ائتمیشلر. جلدی باشقا نثرلردن فرقلندیرن مهم مزیتلردن بیری ده ایلك دفعه اولاراق ترتیبچیلرین شاعرین معاصر اؤخوجو طرفیندن آنلاشیلماسی چتین اولان بسیر چوخ بیتلرینه ایضاحلار و نرهمه سی دیر. کتابدا فضولی نین ایکی یوزدن آرتیق بیتینه و ثریلن شرحلر اؤز دولفونلوغو ایله دقتی جلب ائدیر. فضولی صنعتی نین اؤزونه قده رکی علمی - فلسفی گؤروشلرله باغلیلیغی حقیقده ده آیدین تصور و ثریر. بوندان علاوه بئشه شرحلر فضولی شناسلیقدا مباحثه دوغوران بسیر چوخ مسئله لره آیدینلیق گتیره رک بعضی ایفاده لرین دقت لشدیریلمه سی باخیمیندان دا چوخ اهمیتلی دیر.

ایکینجی جلد ایسه (ترتیبچیلر: فیلولوژی علملری نامزدی: ا. قاسیمووا فضولی نین «لیلی و مجنون» اثری، شاعرین آللتقوریک منظومه لری «بئنگ و بساده»، «صحبت الاثمار» و فارسجا یازیلیمیش «یئئددی جام» اثری نین پوئتیک ترجمه سی، همچنین «شکایتنامه»، «حدیث اربعمین» اثرلرینی و «حدیقه السعداء» دان بیر پارچانی احاطه ائدیر. فضولی نین فارس دیلینده قلمه آلدیغی «رند و زاهد»، «صحت و مرض» مئثور اثرلری نین ترجمه سی ده بۇ جیلده داخل ائدیلمیشدیر.

اؤز مندرجه سی نین رنگارنگلیگی ایله سئچیلن

ایکینجی جلد فضولی اثری نین معاصر اوخوجو طرفیندن چستین آنلاشیلان بیر چوخ مرکب لیکلری نین ایضاحینا حصر اندیلن «ایضاحلار و قیدلر» باشلیق گئیش بؤلمه ایله باشا چاتیر.

ایکی جلدلیگین سون جلدینده ده اولکی کیمی فضولی شناسلیق علمی نین سون نائلیتلری ایله یاناشی شاعیرین اثرلری نین متلرینده کی هله ده دقیق لشدیریلمه میش سوز و ایفاده لری مختلف الیازما نسخهلری ایله مقایسه اندیلرک معین لشدیریلمیش، ترجمهلر اوریزیناللا یوخلانیلاراق تصحیح اولونموش، بیر چوخ اوسلوب خطلاری آرادان قالدیریلمیشدیر.

«ایضاحلار و قیدلر» بؤلمه سینده شاعیرین عرب و فارس ترکیبلری ایله زنگین دیلی و غلیظ اوسلوبو ایله سجه له نن نثر اثرلری ایلك دفعه اولاراق معاصر دیلمیزین قانونلارینا او یغون آنلاشیقلی طرزده ساده لشدیریلمیشدیر. شاعیرین اثرلرینده نثر - نثر قارشیللاشدیغیمیز قدیم تورک سوزلری، فارس، عرب ایفاده لری ایضاح اندیلمیش، عرب و فارس دیللرینده یازیلان مصراع و بیتلرین ترجمه سینه گئیش یئر وئر یلمیشدیر.

بؤلمه ده فضولی نین کلاسیک پوئیکاسی نین (شعریتی نین) مرکبلیگی و اورنا عصرلرین علمی - فلسفی گوروشلری ایله باغلی تاریخی - افسانه وی آدلار سجه وی اصطلاحلار و اونلارلا باغلی تاریخی - افسانه وی روایتلر حقیقده ده اوخوجودا آیدین تصور یارادان معلوماتلار اوز عکسینی تاپماقدادیر.

گوروندویو کیمی، متن شناسلیق علمیمیزین اساس پرنسیپلری و فضولی شناسلیغین اوزونه

قده رکی نائلیت لرینه اساسلانا بۇ ایکی جلدلیک دونیا فضولی شناسلیق علمی نین تجربه لریندن ده فایدا لانیمیش و بیر سیرا اوغورلو یئنی لیکلریله سنجیلمیشدیر کی، بونلارین ایچری سینده اولده ده قید اندیلدیگی کیمی فضولی یارادیجیلیغی نین درین معنا توتومو علمی لیگی و شاعیرین صنعتی نین بیر چوخ سحرلی مقاملاری، پوئیک مرکب لیگی نین ساده، آیدین آنلاشیلان بیر طرزده ایضاحی کیمی فایدالی بیر جهت خصوصی آنیلمالی دیر.

بنله ایضاحلار هر ایکی جیلده فضولی صنعتی نین بیر چوخ اینجه لیکلری، شاعیرین بدیعی سوزون معنا چالارلاریندان بهره لئمک هنری، انله جه ده کلاسیک پوئیکانین مرکب قایدا - قانونلاری نین فضولی صنعتینده کی اوریزینال عکسی ایله ده اوخوجونو تانیش اندیر.

هر ایکی جیلده تجربه لی رندا کتورلارین (آکادئمیک ع. میراحمدوف و فیلولوژی علملری دوکتورو پروفور ر. آزاده نین، امکدار اینجه صنعت خادیمی ا. خلیلوفون، خصوصاً نشرین بوتون ساحه لرینی اوز اوزه رینه گوتورموش فیلولوژی علملری نامزدی ا. ولی یفین) زحمتی دقتی جلب اندیر. بیرینجی جلدده وئر یلن «محمد فضولی» و «فضولی ارثی نین طالعی» آدلی اون سوزلرینده شاعیرین یارادیجیلیغی نین شرق شعرینده عوض سیز یئر، فضولی صنعتی نین قدرتی، انله جه ده بسو زنگین ارثین دونیا مقیاسیندا تدقیقی، آذربایجان فضولی شناسلیق علمی نین کئچدیگی مرحله لر، شاعیرین آذربایجان تدقیقاتچیلاری نین اوغورلاری و قارشیداکی ضروری پروبلملر آیدینلاشدیریلیر. نشرین لاتین قرافی کاسی ایله چاپی دا دقته لایق حادته

تفكور ايشيغيندا اؤيسره نيلمه سي اوچون
فايدالى اولان بؤ نشرين هم ده داهى
صنعتكاريميزين ۵۰۰ ايللىك يويلىينه انديلن
تحفهلر ايچريسينده ده اؤز لايقلى يئرى اولدوغونو
بیر داها تصدیق اندیر ■

وارلیق

اؤلوب، بۇگونون مدنى، سياسى - اجتماعى طلباتينا
جاواب وئرن عاميل كيچى قيمتلنديريلمه لى دير.
ايكى جيلدلىك نشریات پوليفرافىك سلیقه سی
ایله ده اؤخوجولاری راخسى سالیر. بوتون بونلار
فضولی ارئى نین گئئیش خىلق کوتله سینه
چاتدیريلماسى و شاهیرین ياراديجيلىغى نین يئنى

بیلدیریش (۱)

سئوگيلى اوخوجولارا

زنگین آناديليميزى يابانجى سؤز و اصطلاحلارين يئرسيز هجوموندان قۇروماق و سيزين
تلفون و مکتوب واسطه سيله آنلاتدییغينيز ايستکلری يئرینه يئتيرمک اوچون، وارلیق درگيسی
گله جک سايندان اعتباراً «تورکجه ميوزى قۇروياق» باشلىقلى يئنى بير بؤلوم آچيب، سيزين آليئما
سؤزلره قارشىلىق (معاذل) اولاراق دوزه لتديگينيز و يا درله ديگينيز اصطلاحلارى، تکليف
کيچى، اؤز آدينيزلا چاپ ائتمک قرارينا گلמידير. طبيعى دير کى، يارانماسيني آرزولاديغيميز
علمى مرکزله (ديل آکادمياسى و...) گله جکده بونلاردان يارارلانيب، اؤيغون کلمه لرى سئچيب
ايشله ده جکلر.

ايشين علمى شكيلده آپاريلماسى و سوره کلى (داواملى) اولماسى اوچون آشاغيداکى قيدلره
دقت يئتيرمه يينيز خواهيش اولونور.

۱- منشأ ييندن آسيلي اولما ياراق، عموم خلق کوتله سى طرفيندن آنلاشيلان و ايشله ديلن هر
بير سؤز تورکجه دير (آللاه، دفتر، ايستیکان، تلفون و... کيچى).

۲- سئچيلن قارشىلىق، مطلق ديلىمميزين قايدالارينا تابع، بوگونکو ديلىمميزه ياخين و تلفوظو
ساده و گؤزه ل اولمالى دير.

۳- قارشىلىقلارى سئچمکده، ديلىمميزين اسكى قايناقلارى (دده قورقود، قۇتادقويبلىک، ديوان
لغات التړک، محاکمه اللغتین، کلاسيک شعر ديوانلارى، اسكى و يئنى سؤزلوکله و...) هيئى زاماندا
آذربايجان تورکجه سى و باشقا تورک لهجه لرینه (ايلک نوبه ده اوغوز قروبو لهجه لرى) مراجعت
ائتمه يينيز فايدالى دير.

۴- بيزه گؤندره جه يينيز قارشىلىقلارين هانسى کؤکدن توره ديگينى (دوزه لتميشسه نيزسه) و يا
هانسى بؤلگه ده ايشله نديگينى (درله ميشسه نيزسه) قيد ائتمه يينيز گره کلى دير.

۵- بو ساحه ده، بو ايشله اؤغراشان مختلف علمى مرکزله رين / او جمله دن فارس ديلى
آکادمياسى نين / تجربه لریندن استفاده ائتمه يينيز توصيه اولونور.

آذربایجان

تورکجه سی

سۆزلویو

لغت و قراماتیکا (گرامر) یازماق فیلولوژیک علملرین ان چتین ایشی سایلیر. لغتی و قراماتیکاسی یازیلما میش دیل سیویل دونیا دیل لری نین جرگه سینده دایانا ییلمز.

آذربایجان ترجمه سی نین بؤ ساحه ده بختی گتیر میشدیر. اورتاق تورک قراماتیکا و لغت لری نین باشقا میرزه کاظم بیگدن باشلایان قراماتیکا و ی. وزیراوف، او. حاجی بیگلی نین آدلاری ایله باغلی لغت مکتبی وار کی، بؤ مکتب نین خصوصی لغت چیلیکله باغلی اوغورلارینی تورکولوژی آسپنکتده قیسا شکیلده خاطر لانتماق ایستردیک.

لغت دیلین زنگین لیگی نین گؤستر بیجی سیدیر. عرب منشالی «لغت» سۆزونون دیل معناسیندا اولماسی دا بؤ دهیری عکس ائتدیرن عامل دیر. ایستر دانیشیق دیلینده، ایستر سه ده یازیدا، ایستر بدیعی اولوب، ایستر سه ده علمی اجتماعی - سیاسی و رسمی - ایشگزارلیق اولوب، ایستر ایشله ن سۆزلرین قیده آلینماسی، سیستم لشدیر یلمه سی چوخ آغیر و بؤ یوک زحمت طلب ائدن پروسس (جریان) دیر. سۆزلرین اساس و مجازی معنالاری نین معین لشدیر یلمه سی، اؤرنک لرله معنا نوع لری نین دوروست لشمه سی خصوصی دیلچیلیک استعدادی، ساواد، بیلیک و تجربه طلب ائدیر.

م. کاشغرلی نین ۱۱ - جی یوز ایلیکده قلمه آلینان «دیوان لغت تورک»، ۱۹۱۹ - لری یالنیز تورک لغت چی لیگی نین دنییل، تورک خلقلری حقیقنده اثر لری ن باشیندا گلیر. بورادا لغت سۆزو فیلولوژیک

● پروفیسور کامیل ولی نریمان اوغلو
دهه قورقود آنسیکلوپئدیسی باشقانی

و آنسىكلوپېدىك آنلاملارى احاطه اتميش بىر سوپه ده دىر.

۱۲ - جى يوز ايللىكده الزمخشرى طرفىندىن ترتيب ائىلىمىش «مقدمه الادب» ادلى چوخ دىللى لىقىدە فارس، تورك، مونقول (موغول) دىللىرى مقايىسەلى شكىلدە وئىرىلمىشىدۇر.

لغت چىلىك تارىخى مېزىن گۇزەل نمونەسى ابىن مېھنانىن «كىتاب مېجموعە تىرجىمان توركى، فارسى و مغولى» اثرى دىر. ۱۲ - جى يوز ايللىكده قلمە آلىنىمىش بۇ اثر چوخ دىللى تىرجىمە لغتلىرىنىن كلاسىك اۇرۇنگى دىر.

۱۵ - جى يوز ايللىكده تورك دونىياسىنىن بۇيوك شاعىرى ع. نوائى «محاكمة الغتین» ادلى اثرىندە تورك و فارس دىلىنى قارشىلىقلى مقايىسە يە جلب ائىدەرك اونلارچا سۇزون معنا اىتجەلىكلىرىنى آچىقلادى. بۇ اثر تورك دىلىنىن گوجونو، قدرتىنى گۇسترن بۇيوك بىر علمى مخزن دىر. ۱۶ - ۱۵ - جى عصرلردە حاضىرلانان لغتلىر چوخ خدور، آنجاق اونلارنىن سوپەسى ادلارى چكىلن كلاسىك لغتلىرىن سوپەسىنى كىچمە مىشىدۇر.

آذربايجان، روسىيە و ايران محاربه سىندىن سۇنرا (۱۸۲۸ - ۱۸۱۳) پارچالاندىقدان سونرا مىسىونر فعالىتدە بولونان روس عالىملىرى لغتچىلىك ساھەسىندە فعالىتلىرىنى گىتىشىلندىر مىشلىر. ۱۸۶۴ - جو ایلدە ل. م. لازارىف «تورک - تاتار - روس لغتى» ادلى اثرى نشر ائىلىمىشىدۇر.

تورک دىلىنە هايد قىسا قىراماتىك لغتى دە احاطه ائىدن بۇ لغت ۱۰۰۰۰ سۇزو احتوا ائىدۇر. سۇزلىرىن توركچە دن روسجايا تىرجمەسى ايله وئىرىلن لغتدە آذربايجان توركچەسى داھا

چوخ اۇز عكسىنى تاپمىشىدۇر.

۱۸۷۱ - ۱۸۶۹ - جى ایللردە باسىلان «تورک - تاتار لهجهلىرىنىن مقايىسەلى لغتى» ادلى اثر ۱۲۰۰۰ سۇزو احاطه ائىدن و تورک لهجهلىرىنىن ماترىياللارنى مقايىسە يە جلب ائىدن جدى بىر لغت دىر.

۱۸۸۷ - جى ایلدە بمبىنى دە محمد حسين تىرىزلىنىن «بىرھان قاطع» ادلى لغتى نشر اولونوب، ايكى جلدلىك لغت فارس و تورک لىكسىكوگرافىياسى (لغت يازما بىلگىسى) اوچون چوخ اۇنملى دىر.

گۇرکىملى توركولوق و رادولوفون دوققوز كىتابدان عبارت «تورک لهجهلىرىنىن لغت تىجرىبەسى» / ۱۹۱۱ - ۱۸۹۳ / كىتابى ۷۰ مىندىن آرتىق سۇزو احاطه ائىدن قىمتلى اثر دىر.

۲۰ - جى يوز ايللىكده معارفچى لىگىن گىتىش يايىلماسى، تېلىغات امكانلارى بوتون ساھەلردە اولدوغو كىمى دىلچىلىك اثرلىرىندە او جوملە دن لغتچىلىك دە حس اولونماغا باشلايدۇر.

۱۹۰۲ - جى ایلدن س. م. غنى زاده نىن حاضىر لادىغى «لغت روسى و مىسلمانى» اثرى ۲۰۰۰ - ە ياخىن سۇزو احاطه ائىدۇر. ۱۹۰۷ - جى ایلدە ع. حاجى بىگ اوفون «توركى - روسى و روسى - توركى لغتى» نشر ائىدىلىپ بىرىنچى ۱۰۰۰، ايكىنچى حىصە ايسە ۶۰۰ - ە ياخىن سۇزو بىرلىشىدۇر.

۱۹۱۲ - جى ایلدە قارابىگىن «توركچە دن روسجايا لغت» ى چاپ اولونوب.

سونت رۇسىيە دۇرونده لغتچىلىكده گۇرولن ايشلىر مقصدىندىن آسىلى اولماي اراق مىشبت، نايدالى فعالىت كىمى دىرلندىر بىلە بىلەر. سياستلە بىر باشا باغلى اولمايان

۱۹۶۶، ۱۹۸۵ - جى ايللرده چاپ
 اولونموش «عرب - فارس سۆزلىرى
 لغتى» نى، ۱۹۸۱ - جى ايلده نشر انديلميش آوروپا
 ديللريندن گلن سۆزلرين لغتىنى، انلهجه چاپى
 ۱۹۲۶ - جى ايلده باشلاسا دا، ۱۹۶۴ - جو ايلده
 چاپ اولونغان «ديئالكتولوژى
 لغتى» نى، آمونيم (متشابه)، سينونيم (مترادف)، آنتونيم
 (متضاد) لغت لرینی (ح. حسن او، ای. ممد او، ف.)،
 فرازنولوژى لغتى و ساى ۵۰ - نى آشان
 نترمينولوژى لغتلىرى گؤستمک اولار.

آذربايجان تورکجهسى نين اىضاحلى لغتى ديل
 مدنیتی اوچون، چاغداش انکشاف سويهسى
 اوچون چوخ بۇيوک اهمیت داشييبير. ايکى دفعه
 ا. اوروج جوف بۇ لغتى نظرى اساسلارلا علمى
 شکیلده ايشله ميشدير. ۶۰ مينه ياخين سۆزو احاطه
 ائدن «آذربايجان دىلى نين اىضاحلى لغتى» آدلى
 دؤرد جلدلىک کتاب ۱۹۸۰ - ۱۹۶۶ - جى ايللرده
 باسيلميشدير.

بیر سیرا اکسیک لیکلری اولسا دا، بۇ لغتین
 تارىخی اهمیتی انکار اتمک
 اولماز. ک. یوداخى نين «قیرغیزجا - روسجا
 لغتى» نى، پشکارسکی نين «ياکوت دىلى
 لغتى»، قازاخ، قیرغیز، باشغیرد، اوزبک... ديللری نين
 چوخ دىللى - اىضاحلى و ايکى دىللى لغتلىرى
 تورکيه تورکجهسى نين اىضاحلى، اىضاحلى -
 تارىخی ديئالکتولوژى لغتلىرى تورک
 لئکسیکوقرافياسی نين منظره سینی ان يوکسک
 سويهده عکس ائتديرن اثرلردير.

سیف الدین آتایلی نين تورکجهده ۱۹۹۴ - جو
 ایلده باسیلان «آذربايجان تورکجهسى
 سۆزلویو» آدلى ايکى جلدلىک کتابى اىضاحلى
 لغت چى ليگى ميزین یئنى اوزورو کیمی

بۇ فعالیت گونئی آذربايجان دا ديل
 فعالیت سيزليگى، مدنیت بوشلوقو ايله مقایسه ده
 داها آيدین گؤرونور.

س. م. غنى زاده ۱۹۲۲ - جى ايلده چاپدان
 چيخميش «روسجا - تورکجه لغت» ی بۇ ساحه ده
 جدی بیر آدم دیر. ۱۹۲۶ - جى ایل بیرینجی
 تورکولوژی قورولتای دیلچى ليگین بوتون
 ساحلری نين انکشافینا تکان وئردی.

۲۹ - ۱۹۲۸ - جو ایللرده ر. آخوندوفون
 رئاکته سی ايله کوللئکتیو (توپلو) طرفیندن «روسجا
 - تورکجه لغت» چاپدان چيخدی. ۶۰ مينه قده ر
 سۆزو احاطه ائدن بۇ لغت ایلک سیستملى
 احاطه لی لغت کیمی قیمت لندیريلمه لی دیر.

۴۶ - ۱۹۴۰ - جى ایللرده ح. حسین اوفون
 رئاکته سی ايله دؤرد جلدلىک «روسجا -
 آذربايجانجا لغت» نشر اندیلیر. یوز مينه ياخين
 سۆزو احاطه ائدن بۇ لغت علمى شرحى ايله
 سنجیلیر.

۵۹ - ۱۹۵۶ - جو ایللرده ا. ح. اوروجوف،
 س. آ. ملیکوف و آ. آ. افندی یفین رئاکته سی ايله
 چيخميش و سؤنرادان دفعه لرله مختلف جلدلرده
 نشر اولونموش و لغت مکمل ليگى ايله دقتی جلب
 ائدير.

۱۹۳۹، ۱۹۴۱، ۱۹۶۵، ۱۹۹۷ - جى ایللرده چاپ
 اولونموش آذربايجانجا - روسجا لغتلىر
 لئکسیکوقرافيامیز (لغت ییلمیز) اوچون نائلیت
 ساییلیر.

بیر دىللى لغتلىر ایچریسینده
 ۱۹۲۹، ۱۹۴۰، ۱۹۵۷، ۱۹۷۵ - جى ایللرده چاپ
 اولونان اورفوقرافیا (دوزگون یازیلیش
 فورماسی) لغتینی، ۱۹۷۵ - جى ایلده چيخان
 اورفونپیا (دوزگون تلفظ) سۆزلویونو، ۱۹۶۰،

قیمت‌لندیریله بیلر.

باخیمدان اۆلدوغو کیمی، تجربی - عملی
باخیمدان دا بۆیوک نائلیت دیر.

دوغولوب بۆیودویو دۇغو آنادولو دیل
محیطی، فردی یارادیجیلیق استعدادی، زنگین سۆز
فولکلورونو بلاواسیطه باغلیغی، قوزنی و گونئی
آذربایجانا دفسمه لرله اوزون مدتلی
سفرلری، یارادیجیلیق اعزامیت لری زامانی
توپلانان زنگین دیل فاکتارلی س. آلتایلی یا امکان
وئریمشدر کی، اؤ یۇجسارتلی آدیمی آتسین و
یالئیز تورکیه ده دنیل، بوتون تورک دونیاسیندا بۇ
ساحه ده اولان بۇشلوغو دۆلدوزسون. اونون قوزنی
آذربایجاندا اونلار جاسۆز
اوستتاسی، یازیچی، ژورنالیست، عالیمله
امکد اشلیغی، ایش بیرلیگی، گونئی آذربایجانیندا
جواد هیئت، حمید نطقی، فرزانه، ساوالان... کیمی
مدنیت خادم لری ایله دایم یارادیجیلیغی و تجربه
مبادله سی، الله جه ده تورک دیل قورومو باشقانی
پروفسور احمد بیجان ارجیلاسیون کیمی بۆیوک
دیبل عالیمی، تورکولوق ایله
مصلحت لشمه سی، بلاواسیطه اونون رهبرلیگی ایله
بۇ آغیر و مرکب ایشه فایدا گؤسترمیش و مثبت
نتیجه نین گئچرک لشمه سینده حل اندیچی رول
اوینامیشدیر.

س. آلتایلی لغتی نین مثبت جهتلری اوزه رینده
چوخ دایانماق اولار. بیز بونلارین اساسلارینی قید
اتتمه یی اوزوموزه بورج بیلیریک.

۱ - س. آلتایلی آذربایجان تورک
لغتچی لیگینده کی وارثلیک، عنعنه پرنسیپ لریندن
یترینجه یارارلانیش، لغتچی لیک ساحه سینده الده
اؤلونموش اوغورلاردان گره بینجه بهره لنمیشدیر.

۲ - گونئی آذربایجاندا دۇغو آنادولودا/
ایغدییر، قارص بۆلگه لرینده، انسه جه ده تورکیه نین

اصلاً آذربایجان تورکو اولان سیف الدین
آلتایلی ایغدییرده دوغولوب، اؤ محیطده
بۆیویوب، ایلیک تحصیلینی اؤزادا آلمیشدیر. گنج
معلیم کیمی اؤ بۆلگه لرده معلیم لیک ائندن
س. آلتایلی ایغدییر لهجه لرینی دریندن اؤیرنمیش و
«۱۹۸۰ - جی ایسلده استانبول اونیورسیتیه سینیی
یتیرندن سؤنرا اؤز کسندینه دؤنموش بنش اییل
اکینچیلیکده ایشله میش، دایما خلق آراسیندا
اۆلموشدور.

۱۹۸۵ - جی ایلدن TRT- نین «تورکیه نین
سس» رادیوسو آذربایجان تورکجه سی بۆلومونه
ایشه گیرمیش و ۸ آی سؤنرا بۆلومون مدیری
اۆلموشدور. ایندی ده بۇ وظیفه ده چالیشان
س. آلتایلی ۶ کتاب مؤلیفی دیر.

اولا اونو قید انده ک کی، یوخاریدا آدینی
چکدیگیمیز لغتلر س. آلتایلی اوچون مهم نظری و
تجربیی بازار (تمل) رولونو اوینامیشدیر؛ دؤرد
جلدلیک «آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی» ایسه
باشلیجا تمل اۆلموشدور. مؤلیف اؤن سۆزده بونو
آیریجا قید ائدیر. آذربایجان جوغرافیاسینی یالئیز
قوزنی آذربایجانلا حدودلاندرمایان مؤلیف
آذربایجان تورکجه سی نین گونئی آذربایجانینی
آنادولودا یاشایان و اورانی اؤزلری اوچون دوغما
وطن شچن آذربایجان تورکلری نین لهجه لرینی ده
داخیل اتمیش و سۆز خزینه مزین زنگین لیگینی
بیر داها نومایش ائتدیرمیشدیر. ۴۰ میلیونا یاخین
آذربایجان تورکونون دیل زنگین لیگی نین نئچه -
نئچه بئله کتابلارین، لغتلرین پرندمتتی (ماده سی)
اۆلماسینی ضروری لشدیرن ایندیکی زاماندا لاتین
الیفباسی ایله بئله بیر لغتین حاضیرلانماسی علمی

هر یئرینده یاشایان آذربایجان تورکلری نین
نطقینده / یاشایان، یازییا قیسماً گلن، داها چوخ
فولکلور دیلینده دیسلنکت فؤوقو فاکتورلار، اؤرنکلر
کیمی یاشایان یوزلرجه سؤزلری لغته جلب
انده ییلمیشدیر.

۳ - «آذربایجان دیلی نین ایضاحلی لغتی» نده
عکسینی تاپان و تاریخاً سبیلی اولان چوخلو
روس و آوروپا سؤزلرینی لغت فاکتی کیمی قیده
آلمامیشدیر. عینی پرنسپ ارخاییک لشمیش
(اسکی لشمیش) و چاغداش آذربایجان
تورکجه سینده ایشله نمه یین سؤزلر ده شامل
اندیلیمیشدیر.

۴ - ایضاح و شرحلری ماکسیموم
یغجاملاشدیران مؤلیف لغتین عملی استفاده سینه
یاردیم اتمیشدیر.

۵ - لاتین اساسلی ایفبامیز اوچون داها
اویغون اوصولدان استفاده انده رک دیاکرایتیک
اشاره لرله چاغداش تورک ایفباسی نین اورتاقلیغی
اوچون مهم آددیم اتمیشدیر. ایفبا علمی مسئله
اولماقدان داها چوخ سیاسی پروبلئم اولدوغو
اوچون معاصر علمی - تنخنیکی
واسیطه لری، خصوصیه بیلگی سایار امکاناتلارینی
نظره آماقلا دیاکرایتیک اشاره لی ۲۹ حرفلی لاتین
ایفباسی تورک دونیاسی اوچون
کئچرلی، آدنکوات ایفبا سایلایلر. فرقلمه لر لاتین
ایفباسینی کیریل ایفباسیندان دا آغیر وضعیته
گتیره ییلر. سس فرقلمه لری، فوننتیک اؤزه لیکلرین
ایفبا انمکاسی همین اشاره لرله ایفاده
اؤلونماییلر. کلاسیک مستلرین
ترانسکرپسیا، ترانسلیتراسییا ایفبالاری ایله
وئرلمه سی مومکوندور. بۇ مقامدا دیل داخیلی
عامللری خصوصیه اجتماعی - سیاسی فاکتور و

نظره آماق واجب دیر.

۶ - س. آلتایلی نین لغتی حتا ایده آل باخیمدان
یئرینه یئتمه سه ده، آذربایجانین تارخی
جوغرافیاسی و آذربایجان تورکجه سینی احاطه
دایره سینی احتوا ائتمک باخیمیندان ده یئرلی
تشبوت کیمی قیمتلی دیر. و بۇ بؤیوک ایشین
مختلف استقامتده داوامی اوچون اهمیتلی دیر.

آذربایجان دیلچی لری نین بۇ یؤنده
آراشدیرمالار آپارماسی و محض ۴۰ میلیونلوق
آذربایجان تورکو اوچون بدیعی ادبیات، علمی
ادبیات، خصوصیه قراماتیک و لغت اثرلری
یازیلماسی گونون، زامانین طلبی دیر.

بوتؤو آذربایجان دیل و ادبی پروبلئمی داها
چوخ علم و مدنیت خادملری نین گؤره جه یی
ایشلرله باریش، امن - آمانلیق یؤلویله
بارانمالیدیر.

آرتیق آذربایجان خالچاسی یالنیز قوزنی
آذربایجان خالچالارینی دنسیل، آذربایجان
فولکلورو و میفولوجیاسی (اساطیر بیلگیسی) یالنیز
قوزنی آذربایجانین فاکتورلارینی دنسیل، هر ایکی
آذربایجان احاطه ائتمه لی دیر.
موسیقی ده، معمارلیقدا، همین صنعتلری اؤیره نن
علملر اوچون ده بۇ یگانه یؤلدور.

شبهه سیز بوتون لغتلر کیمی بولغت حقیقته ده
کفایت قدهر تنقیدی سؤز دنمک مومکوندور.
اولاً اونا گؤره کی، مقصد اؤ قدهر احاطه لی و
گئنیش دیر کی، همین مقصدی حیاتا کئچیرمک ده
بیر قدهر چتین دیر.

باشقا بیر طرفدن آذربایجان تورکجه سی نین
سؤز احتیاطی او قدهر زنگین دیر کی، اونو ایدنال
سویه ده احاطه ائتمک پراکتیک جهندن مومکون
دنسیل.

بونونلا بئله، بيزه انله گلير كي، بۇ جور قيمتلى لغتده بديعى ادبيات، فولكلور، جانلى دانىشيق دىلى اۇرنىكلرى نىن وئىرلىمەسى ضرورى دىر.

لغتنىن گىنىش دايىرەدە ستفادهسى اوچون اورنىكلر اونا گۇرە ضرورى دىر كي، ايندى آذربايجانلىلار يىالننىز قىوزنى آذربايجاندا، ايراندا، توركيهده دئيبىل، آمريكا، اوروپا، استراليا - دا داخبل اولماقلا دونانين هر يئرئنده ياشاير / عيرقى ارمنستاندان باشقا / بۇ احتياجى قارشىلاماق اوچون بۇ تىپلى لغتلر مکتب، تحصيل و مطبوعات ايشينده جدى رول اويناير.

دۇغرو دور، اۇرنىكلرىن وئىرلىمەسى كىتابين حجىمىنى ان آزى ايكى دفعه آرتيرير و معلوم چىتىنلىكلر اۇرتايا چىخير. بىتونون بونلارا باخماي اراق بوتۇو، مكممل ابضاحلى لغت اوچون اۇرنىكلره ابضاح و شرح حل انديجى اهميت كىسب اندير.

لغته قىسا قراماتىك اوچىركىن (تارىخى حكايه) وئىرلىمەسى ده فايدالى اولاردى.

شيوه سۇزو، آغىز سۇزو آدى وئىرلىن كلمهلىرى جىسارتله لغتلره گتىرمه گىن واختى دىر. ادبيات بۇ سۇزلردن يىالننىز فايدا گۇرە بىلر، زنگىن لىك، رنگ، چالار قازانا بىلر.

دىلىن تىمىزلىگى اونون زنگىن لىگى نىن قارشى سىنى آلمامالى دىر. زنگىن لىك و گوج دىلىن دولته، بۇيوكلويه گندن يۇلونو شرطلندىرن عامىل كىمى قيمتلى دىر.

بىيزىم تارىخاً آلدىغىمىز سۇزلر «دهه قورقود» كىمى داستانلاريمىزدا، نىسمى ده، ختائى ده، واقفده، حتا صابرده كفايت قدهر وارسا، بورادا اوزولمەلى بىر شى بوخودور. تكرار انديرىك: دىل

يادداشى ايله گوجلودور.

بىز س. آلتايلى يا دا مصلحت گۇرەردىك كي، توركلرىن گلجه يىنه بۇ گونون گۇرو ايله دىبىل، صاباحىن گۇزو ايله باخسىن. چاغداش توركيه توركيه توركيه سىنه، انله جه ده توركىمن، قاقاوز، اۇزبىك، تاتار، قازاخ... توركيه لرىنده كى سۇزلره اوز سۇزوموز كىمى ياناشاق، ياتمىش يادداشى اويتاماق بىزىم بورجوموز دور.

لغت بۇ يۇلدا بىر بىلدجى، قىلاوز اولمالى دىر. جىفاتاي اوسلو يوندا يازان اوغوز شاعىرلىرى، اوغوزجا يازان جىفاتاي شاعىرلىرى بۇيوك تجربه، مکتب قۇبوب گندىلر. حنىفكى، بۇ مکتبى آز اۇيرەنيرىك و يا اۇيرەنمكدە گنجىكىرىك.

لغتنىن بىغىم شرىفتلىرىنى و تخنىكى ترتىباتىنى داها گۇزەل گورمك اىستردىك.

بۇ لغتنىن شكىللى وارىانتىنى دا حاضىرلاماق اولار.

بىز اىنانىرىق كى، سىف الدىن آلتايلى «آذربايجان توركيهسى سۇزولويو» ندىن نظرى اساسلارىنى دىلچىلىك تىلمىنى آراشدىران تىدقىقات ايشىنى دو قىتورلوق دىسترتاسىياسى (تنزىسى) كىمى مدافعه انده جىكدىر. بونا اونون هر جور امكانى و تام حقى واردى.

بىزى گلمىشكن بىز چوخ جىلدلى «تورك دىللىرى نىن ابضاحلى لغتى» نىن يارادىلماسى لايحهسى نىن مذاكرهسى نىن واختى نىن چاتدىغىنى بىلدىرىرىك. بىر نىچه اىل اۇنجه تىكا و تورك دىل قورومو بۇ تشبوئده اولدو و همىن استقامتده لغت حاضىرلىنى سۇنا چاتماق دادىر. پروفىسور احمد بىيجان ارجىلاسونون باشچىلىغى ايله حاضىرلاتان

ضروری اولان یوکسک سویه‌لی لغت یارادیلماسی دیر.

آرتیق دؤرد ایلدیر کی، مکتب، اونیورسیتته، مطبوعات تجربه‌سینده س. آلتایلی نین «آذربایجان تورکجه‌سی سؤزلویو» اؤغورلا سیناقدان چیخمیشدیر. بیز اینانیریق کی، لغتین یثنی نشری احتیاجی داها اوپتیمال اؤده‌یه‌جکدیر.

بیز بؤ چتین و شرفلی ایشده قلم دوستوموز، عمل - عقیده قارداشیمیز سیف‌الدین آلتایلی یا اؤغورلار آرزولاییریق ■

لغتین جدی اثر اؤلجاغینا ذره قدر ده شبهه یوخدور. آنجاق بیزیم سؤیله‌دیگیمیز لغت اوکسفورد لغت تجربه‌سینه، دونیانین قاباقجیل لئکسیکوقرافیا مکتبینه سؤیکه‌نن الله بیر لغت اؤلمالی دیر کی، اؤ لغت تورک دیسلرینی دیاخرونیک و سینخرونیک استقامتده احاطه ائتسین، تورک دیسلرینی آسیده‌لرده کی، فولکلورداکی سؤز وارلیغینی ماکسیموم احتوا ائتسین. بؤ لغتین نظری اساسلارینا آیریجا علمی کنفرانس حصر اولونمالی، بوتون تورک خلقلرینی احاطه ائدن لغت قروبو یارادیلمالی و چوخ

بیلدیریش (۲)

سئوگیلی اوخوجولارا!

بیلدیگینیز کیمی، گؤزله تورکجه‌میزین مختلف لهجه و آغیزلارینی آراشدیران علمی بیر مرکز، آکادیمی و قوروما مالک اولمادیغیمیز اوزوندن، بو گونه کیمی، بو ساحده علمی، سیستملی و هر طرفلی شکیلده ایش گؤرولمه‌میش، اونلارین اؤزه‌لیکلری تام دقتله اؤیره‌نیلمه‌میش و اورادا ایشلنن، آنجاق یازیا آکینمادینی اوچون نسیلدن نسیله اؤنودولماقدا اولان کلمه و ایفاده‌لریمیز توپلانیلما میشدیر.

وارلیق درگیسی، بو نقصانین هنج اولمازسا، بیر قیسمینی آرادان قالدیرماق اوچون، سیزین یاردیمینیزلا، آذربایجان تورکجه‌سی (خوراسان، قاشقای، اراک، همدان و... ده داخل) لهجه‌لرینی تدقیق ائتمک نیتینده دیر. ایشین چتینلیگی عینی حالدا دیر و اؤنمینی خاطیرلاداراق، لهجه‌لریمیزین توپلانیلماسیندا وارلیق درگیسینه یاردیم ائتمک ایسته‌ین عزیز وطنداشلاریمیزدان خواهیش اولونور آدرس، تلفون، تحصیلات و باشقا خصوصیتلرینی عینی زاماندا هانسی بؤلگه‌ده چالیشاقلارینی آدرسیمیزه گؤندرسینلر. طبیعی دیر کی، ایشین علمی شکیلده آپاریلماسی اوچون گره‌کن معلومات یازیلی شکیلده امکدداشلاریمیزا وئرله‌جک و اونلارین توپلادیقلاری ماتریاللار، متخصصلر طرفیندن اینجه‌له‌نیب، حاضیرلانمادیقدان سونرا کتاب شکیلینده باسیلاجاقدیر.

تاریخ، یاخیندان و اۇزاقدان

باکی سفیرلینده، هر دفعه اۇلدوغو کیمی، بۇ سۇن دفعه ده، یعنی دده قورقود سمبوزیومونون گنجیریلدیگی گونلرده، آذربایجان جمهوریتی مؤلفلری طرفیندن قوناقلارا کتابلار باغیشلاندى. ایلك صحیفه لرینده مؤلفلرین دۇغمالیق، قایغی، ایستی قانلیلق و آلقاق کؤنوللؤلوک یازیلاری ایله سوسله ن (بزه ن) بۇ دگرلی هدیهلرده انسان، معنوی - مدنی محبت و ایلگی نین درینلیگینی دۇیور و شیرینلیگینی تسمسینر. مننه باغیشلانان کتابلار اۇنومده دیر. بۇنلارین بیر چۇخو آذربایجانین ملی استقلال و آزادلیغینی الهه ائتدیگی، بایراقلار ایچینده بایراغی و ملتلر آراسیندا عنوانی اۇلدوغو و توتالتاریسم سلطه سیندن یاخا قۇرتاردیغی ایللرده یازیلیمش دیر. هامیسینی بیردن اۇخوماق، قۇرتوم - قۇرتوم اۇدماق ایسته ییرم. هامیسینی نین ایچینده اوزمک و مرجانلار چیخارماق ایسته ییرم. هامیسینی بیرجه - بیرجه تسانماق و تسانتیدیرماق ایسته ییرم. لاکین گؤزلریم!... کتابلارین بیر چۇخو هله ده کیریل الفباسی ایله چاپ اندیلیر. ایللردن بری بۇ ایقبایا آلیشدیغیم حالدا، ان چۇخو ایگیرمی دقیقه، اۇنو دا گوج - بلا ایله اۇخویا بیلیرم. دوقتور آردیجیل اۇخوماغی یاساق اتمیش، ان چۇخو هر گون بیر ساعات...

گؤزلریمی بومورام، الیمی اوزادیرام، هانسی کتاب ایلك دفعه الیمه توخونسا اۇنو اۇخویا جاغام. قالین کتابلاردان بیری الیمه گنجیر. گؤزلریمی آچیرام: یاشار قاریف، تاریخ: یاخیندان و اۇزاقدان. یئئدی یوز

● دوقتورم. ع. فرزانه

صحیفه‌لیک بیر کتاب. لاکین، اؤغورلار اؤلسون کی، اؤلدوقجا تمیز، اؤخوناقلی و یاراشیقلی بیچیمده چیخمیشدیر. کتایین اوست قایبغینی آچیرام. جیلدین آستاری اوزه رینده بۇ سۆزلر وار: «هم یاخیلاریمین، هم اوزاقلاریمین ان مهربانی، عزیزلی، اعتبارلیسی... فرزانه معلمین کتابخاناسینا کیچیک هدیه».

یئرینه نقطه تاخدیغیم سۆزلرین کرامتی منی اؤتاندیریر. مؤلیف همیشه و هر یترده اؤلدوغو کیمی یتنه ده منی قاباقلامیش، اؤ، اؤزونون بۇیونا بیچیلیمیش و شائینه یارار سۆزلری تام کرامت و تواضعله منیم حقیقده ایشله دیر. ائله اؤساندیغیمین سببی ده همین بو.

پروفور یاشار قاریفله اوز - اوزه گۆروشمه دن اول، اؤنون بدیمی - تنقیدی یازیلاری و فلسفی - اجتماعی گۆروشلری ایله مطبوعات صحیفه لریندن و هامیدان چۆخ الیمه چاتان «ادی پروسنس» مجموعه سی نین تک - بیر سایلاریندا تانیس اؤلموشدوم. ج. م. قلیزاده، م. جعفر، ک. طالب زاده، ق. قاسیم زاده، ع. میراحمدوف و یاشار قاریف کیمی تانیس ادیب، متفکیر و تنقیدچیلرین مدیریتی و امکداشلیغی ایله اؤلدوقجا دؤلغون مندرجه و یوکسک اوسلوبلا چیخان بۇ مجموعه لرده یاشار قاریفین اؤن سۆز عنوانی ایله یازدیغی علمی - تنقیدی باش مقاله لری منه بیلیمه دیکلریمی اؤیرتمکده بؤیوک یاردیم ائتمیشدیر.

یتری گلمیشکن دئییم کی، من آذربایجان علملر آکادمیاسی آدیله ایلر بوندان اول، داها دؤغروسو ۴۶ - ۱۹۴۵ - جی ایللردن تانیشام. بۇ آدی و اؤنون نه آنلام داشیدیغینی دا اؤ واختلار پروفور جعفر خندان دان ائتمیشم. اؤ ایللرده ایران

یازچی لاری نین بیرینجی قورولتایینا گلن نماینده لردن بیرری ده آکادمیک محمدعارف داداش زاده ایسدی. اؤ قسایدیشدا سوونت نماینده لری ایله بیرلیکده تبریزه گلمیشدی. من بۇ گلیشی ائشیده نده جعفر خندان دان رجاء ائتدیم مومکون اؤلورسا منی اؤنونلا گۆروشدورسون و بۇ گۆروش باش تۇتدو. داورانیشی، وقاری و عینی حالدا ساده لیگی انساندا حؤرمت دؤغورون معلمدن من دیله، ادبیاتا، ملی وارلیغا و مدنیه عاید آردی - آراسی کسلیمز سؤزغولار سؤروشدوم. اؤنون کؤنوللو و آنسی آچیقلیقلا و تردیگی ییغجام لاکین درین جاوابلارین چۆخو هله ده ذهن آرشویمده یاشاییر. ایلر سؤنرا اؤنون اثرلری نین اوچ جلدلیک تۆپلوسونو ائده ائتدیم و بۇ مجموعه هله ده بیر مرجع اثر کیمی یتری گلینجه منی فایدا لاندیریر.

منیم داها سؤنراکی ایللرده علملر آکادمیاسی نین خصوصیه نظامی آدینا ادبیات انستیتوتونون نشر ائتدیگی کتابلار و نشریه لردن آرا - بیر ائله ائتدیگیمه باخما یارق، بۇ علم و مدنیت مرکزی ایله ایسک عیانی گۆروشوم داها سؤنرالار، یعنی ایسک دفعه ۱۹۹۲ - جی ایلده اؤلدو.

باکییا ایسک سفریمده زیارت ائتدیگیم علم و مدنیت اؤجاقلاریندان بیرینجیسی آکادمی ایدی و اؤرادا داها یاخیندان تانیس اؤلدوغوم و قایناییب قاریشدیغیم عالیملردن بیرری بلکه ده بیرینجیسی یاشار قاریف ایدی. من ایسک سفریمده و داها سؤنراکی سفرلیمده قاریفین معنوی - مدنی شخصیتی ایله داها یاخیندان و عیانی حالدا تانیس اؤلدوم. اؤنون گئنیس ساحه لی علمی - آنالیتیک یارادیجیلیق قدرتی، اؤرتایا چیخاردیغی سانباللی

نتیجی اثرلر و هامیدان اول بۇ بۇیوک عالیم و نظریه‌چیده اۆلان ادب - ارکان، کمال، تواضعکارلیق، ایش‌بیلرلیک و سس‌سیز چالیشقانلیق منی حئیرتلندیردی.

باکیا سۇن سفریمیزده بیر یشکونلاشدیرما اجلاسیندا آکادمیک بکیر نبی‌یف، یاشار قاریفدن دانیشارکن اۇنون چالیشقانلیغینی و وظیفه‌لرده یورولمازلیغینی تسائیتیران بئله بیر سؤز سؤیله‌دی: او دئدی: منیم یاشار قاریفله بیرگه، بیر چۇخ مدنی سفرلریمیز اۇلور. بۇ سفرلرده من پروقرامین رسمی حیصه‌سینی یتیردیکدن سۇنرا اۆزومسو آزاد حس اندیریم. لاکین یاشارین چالیشمالاری رسمی پروقرامین قورنارماسی ایله باشلار. اۇ رسمی حیصه‌دن یاخا قورنارینجا تلفونلار ایشه دوشر، گۆروشلر و دانیشیق‌لار باشلار و کتابلار بیر - بیر اوسته یتیلار.

یاشار قاریفین چۇخ ساحه‌لی بدیعی ادبیاتین انستتیک - نظری مسئله‌لرینه یاناشما و آراشدیرما اوسلوبو، هر شنیدن اۇنجه، بیر تاریخی - فلسفی یاناشما و آراشدیرما اوسلوبودور. اۇ بۇ یاناشما و آراشدیرمالاریندا ان زنگین و یتگین دیل و سؤز باجاریغیندان فایدالانماقلا بدیعی لیگین تاریخی - فلسفی یۇنلرینی رنالیزم قانونا اویغونلوقلاری ایسله اۆلچسوب یشکونلاشدیرماقدا بۇیوک مهارتله چیشیش اندیر. یاشار قاریفین اۇنلارلا یازدیغی بدیعی - تحلیلی اثرلر، داشیددیغی علمی - مدنی مدیرتیلر و مسؤلیتلر بیر طرفده دوسون، اۇنون سۇن بۇیوک تحلیلی اثری تاریخ: یاخیندان و اۇزاقدان آنلام دولغونلوغو، موضوع گئتیشلیگی، ملی - مدنی پوتانسیتل، دوشونجه استقامتی و بونلارلا بیرلیکده تحلیلی (آنالییتیک) متودا اساسلانیدیغی

اوجون، حتی اۇلا بیلسین اۇندا بعضی مباحثه‌لی یشلر اۇلورسا دا، بؤکک آکادمیک بیر اثر دیر. کتاب ادبیات تاریخمیزه یشنی بیر آنلام دوقتورینی قازاندیریر.

مؤلیف اثرین باشلانیشیندا زامان و مکانین فلسفی - تاریخی آنلامینی و نرملکله، بۇ آنلامین اجستماعی تفکور و بدیعی یارادیجیلیق فنونلرینی و یا باشقا جور دنسک دوتنکی و بۇ گونکو ادبیاتیمیزین آیری - آیری مرحله‌لرینده شخصیتلرین، دوشونجه‌لرین و حتی اوسلوبلارین یارانماسیندان تونموش تا دراماتورگیانین، شعرین، نثرین زامان و مکانلا قیریلماز فیکری - بدیعی رابطه‌ده اۇلدوغونو مهارتله گۆستریر.

تسدیقاتچی تهران علیشان اوغلونون، قاریفین آنتمیش ایبللیگینه حصر اتندیگی علمی برسورودا بۇ کتاب (تاریخ: یاخیندان و اۇزاقدان) حقیقنده دئییلیر:

«تصادفی دئییل کی، عالیم سانکی آنتمیش ایبللیک عۇمرونون یارادیجیلیق حساباتی تأثیرینی باغیشلایان سۇن اثرینده - «تاریخ: یاخیندان و اۇزاقدان» (۱۹۹۵) ادلی سانباللی کتابیندا همین کونسپسیونو (عقیده - نظر - ف) «یادداشتدا فیرلانان تاریخ» کیمی تصور و تقدیم اندیر. اصلینده آذربایجان مدنیتی و ادبیاتی نین تاریخی آنلامتا اوسلوبو واحد دیر. هر یشنی یاناشما اۇنا مناسبتده یانلیشلاری آرادان قالدیرماغا، تصحیح‌لر آپارماغا سبب اۇلور. عالیم، یارادیجیلیغی بۇیو نظری شکیلده معین لشدیردیگی ملی ادبیات تاریخی نین کنزیسی (یارانیش اوصولو - ف) و تکامول پرنسیپلرینی ساخلاماقلا، بۇ تاریخین بیر سیرا صحیفه‌لرینه یشنی تفکور ایشینیندا باخیر. اۇنون عموم تورک و شرق کونتکتسینی (زمینه‌سینی) -

ف) برپا اندیر. (واحد اثنتیک محورده: «اؤرتاق شرق - اسلام انتباهی - نظامی گنجوی»، «تورک اسلام انتباهی نین زیروه سی - فضولی» فضیلملری). تدقیقاتچی آذربایجان مدنیتی نین عموم تورک سجه سینى ادبیات تاریخی نین سؤنراکی مرحله لرینده ده نظر دن قاچیر میر. اما اولکی دؤرلرده تورک خلقلری آراسیندا ژئنتیک یادداش اؤرتاقلیق یارادیر، ساینی و چاغداش دؤرلرده بونا تاریخی - مدنی علاقلر ده علاوه اولونور... (تهران علیشان، یاشار قارایف: شخصیتی و عؤمور یولو، باکی، ص ۲۳ - ۲۲).

مطلبی قیسالداراق کتایین اوسلوبو ایله باخیندان و عیانی تانیشلیق اوچون آیری - آیری بؤلمه لریندن بیر «تورک - اسلام انتباهی نین زیروه سی فضولی» و ایکینجی سی «پؤنزیانین آراز آغریسی و یادداشی - شهریار» دان نمونه لر گتیرمک یئرلی اؤلاجاق:

آذربایجان (بو تۆنلۆکده تورک) پؤنزیاسینی فضولی دن اولکی و سؤنراکی دؤرلره آیرماق اؤلار. همین دؤرلر آراسیندا کی فرق ملی - معنوی و بدیی - فلسفی فیکرین تاریخینده فضولی نین شاعیر - متفکیر خدمتیندن یارانمیشدیر. محض فضولی دن سؤنرا شعرین و بدیی - فلسفی فیکرین تاریخینده چؤخ «چستینلر آسانا چسوریلیمیشدیر». شاعیر اؤنلاری دقیق معین اتمیش، چؤزه له مایی (آیدینلاشدیرماغی) قارشیا مقصد قۇیموش، هر دفعه ده بۇ یولدا اؤزونون بؤیوک اینامینی عینی حرارتله تکرار اتمیشدیر. «منده توفیق اؤلسا بۇ دشواری آسان ائیلرم!».

«لیلی و مجنون» ون مناجاتیندا شاعر «دشواری آسان»، «یوخو وار» ائتمه یی تانری خصلتی حساب

اندیر و یازیر: «ای واری یوخ ائیلین، یوخو وار» بس فضولی هانسی «واری یوخ، یوخو وار» ائیله ییب؟ آسانی «دشووار»، «دشواری» آسان ائیله ییب؟ آخی محض بۇ خدمتلر دن شرقده تورک - اسلام او یانیشی نین تاریخی مرحله سی باش وئریب.

چتینی آسان ائتمکده فضولی هنری نین ان محتمشی شاعیرین تورک دیلی قارشیسیندا خدمتلری دیر.

پؤنزیادا و نئرده تورکجه نی ده شرقده حاکیم عمومی مشترک دیل سویه سینه قالدیرماق! فضولی نین شعورلو - نظری شکیلده قارشیا قۇیدوغو و علمی شکیلده سؤنا قدهر چؤزه له دییی دانت، شکسپر، پوشکین ایشی، ملی ادبی - تاریخی وظیفه بۇ اولموشدور: «ای فیض رسان عرب و تورک و عجم اقسیلدین عربی افصح خلق عالم. ائندین فصحای عجمی عیسی دم، من تورک زبانان التفات ائیله مه کم».

ملی دیلین تاریخینده و طالعینده شاعیرین رولونو و وظیفه سینى هله هنج کس بۇ قدهر دریندن باشا دوشمه میشدی. اؤ، حتا تعزیه دارلیغا دیلین منافعى و طالعی موقعیندن یاناشیر، «حدیقه السعداء» نی اؤنا گؤره قلمه آلیر کی حتا تعزیه مراسیملری ده تورکجه اجرا اولونسون: «من ارنلرین همتی ایله بئله دوشونورم کی، کتابی تورکجه بیتیره جه یم».

حتا مولانانی دؤغما آنادیلینه فضولی چئویریر. «حدیث اربعه» نی تورکجه یه ترجمه اندیر^(۱). نهایت، ان یاخشی اثرینی ان دؤغما

۱- اوستادین مولانادان مقصدی مولانا عبدالرحمن جامی اؤلمالی دیر. یوخسا فضولی مولوی نین هنج بیر اثرینی آنادیلیمیزه ترجمه ائتمه میشدیر. ج. هبشت

دېلده، آنا دېلېندە، توركجە يازير. - «لېلى و مجنون» و عرب تۇرپاغىندا عرب سۆزىتىنى تورك دېلېندە قلمە آليرابۇ ايكى قات، اوج قات دېل هنرى ايدى. آخى بۇ وقته قدەر مجنون انله محض بغداددا، انله محض عربجه دېل آچمىشدى. حتا گنجهده ده بيزىملە فارسجا دانىشمىشدى. ايندى ايسه عرب دېللى مجنون، اوزو ده عربستانين لاپ گۆبه يينده بيزىملە توركجە دانىشيدى!.. بۇرادا آرتىق نظامى ايله فضولى آراسىندا اويارلىق يۇخ... فرق باشلاير؛ نظامى دۇغما يۇرددا باشقا دېلده، فضولى باشقا مكاندا دۇغما دېلده يازير؛ البته، دۇغما لىق و يادلىق يالنىز مكانلا باغلى آنلايش دئيىل. او، عىنى سويده زامانلا دا باغلى بير آنلايشدىر. صنعتكار هم تۇرپاق، هم ده زامان آدىلى ايكى مكاندا عىنى وقتده، مشترك «بىتير» و ياشاير. ۱۲ - جى يوزايلده پۇنزيادا فارس دېل مكانى حاكيم ايدى. ۱۶ - جى عصرده ايسه بوتون ياخين و اورتا شرفده هم شفاھى، هم ده يازىلى بدىعى عنعنەده عمومى، واحد بير «تورك دېل مكانى» «فورمالاشير. بۇ مكانين بۇيوك «مؤلفى» فضولى دير... (ياشار قارايف، تاريخ: ياخيندان و اوزاقدان، باكى ۱۹۹۶ ص ۱۷۸-۱۷۷).

شهریار محبوس اولمامیش، سۆزون حرفى معناسىندا زىنداندا سالىنمىشىدیر. لاکين او خلقى کیمی، اونون دا روحونا معنوی زنجیردن شیریم و چات دو شמוש، قلبی یوز زده دن سین ینره پارچالانمیشدیر. یارالاری نه قدەر ایچه. درینه ایشله سه ده، دردی نه قدەر یاندىر سا دا - یاخسا دا شاعیر - قهرمانین عصیانى داها آمانسىزدیر. ظولمه غضبى، کینى عرشه یوکسلمیشدیر. چرخلری

چۆنده رن، «فلکی شوشه کیمی قیریب تۆکن» شاعیر اهی ان اوزاق ووران، ان قدرتلی سیلاحدان داها گوجلودور. تۇپلارین، گوللله لرین فیزیکی و اهمه سی عصیان یارادا بېلمز. شهریار «آهی نین فیرتاناسی ايسه بوتون بیر خلقی حق یولوندا دؤیوشه سفیرر ائده بیلر. دنمه لی، شهریار عرفانیلیگی نین بیر بؤیو دا عصیانکارلیق دیر. بۇ عصیان چاغیریشینی انشیتمزلیگه ووروب، شهریاردا یالنىز ترک دونیالیق. یالنىز حُجره چیلیک، درویشلیک آختار سایدیق، گوناها باتمیش اولاردیق...

شهریار عرفانیلیگینده بیزیم عنعنەوی - مىللى بدیعی فلسفه نین، رومانىک رنگلره بویانمیش تصوفون گئنىش یئر توتماسى دا مهم ادبى - تاریخی قانونا اویغونلوق، بدیعی - انستىتیک ضرورت وارئی (ژنولوژی) ینکون سجه سینده دیر. «فلک چۆنسه ده، چرخى چۆنمه یین، سۆنمه یین» شهریار - ایناملى، ایمانلى شاعیر دیر. تانری درگاهینا اوز توتان فیلسوف دور، فقط فاناتیک دنسیل: «اهل مذهب دیر»، فقط موهومات اهلی دنسیل، رندانه دیر، زاهد دنسیل، صوفی دیر، واعظ دنسیل. رندانه لیک پیاله سینده شاعیرین نوش ائتدیگی مقدس منى محض ایلاهی یه (تانری یه) قسوو شماق اوچون ایچیلن معنوی دیریلیک سؤیودور. بۇ آب کوثر هر کسه قیسمت اولماز. آنجاق رندانه لیک - ایلاهی کامیللیک مقامینا چاتان آلاھ بنده لرینه بۇ خوشبختلیک میسر اولما بیلر. محض بۇ معنادا حافظین، نظامى نین، فضولى نین ایچدیگی وحدت شرایینی شهریارین دا ایچمه یه معنوی - وجدانی و ایلاهی - اخلاقی حقی واردیر. بۇ حقی اونا

ھەمفېكرلىرى نىن احاطە سېندە گۇرونور: دردە دوشنە
غىمخوار اۇلور، مەسئەت چەكەن نىن ھارايىنا
يەتتەر، يۇلدان آزانا يۇل گۇستىرەر، چىراغى سۈننە
شەم ياندېرەر... (يەننە اۇرادان، ص ۴۳۹ - ۴۳۷)

ھارافانەلىك كامىللىكى، شەھىر - مەتەفكىر
پاكلىغى، مۇدرىكلىكى، مەقسەتلىكى و اۇلۇلۇغۇ
وئىرەر. ئىللە بۇنا گۇرەدېر كى، رومانىك بىر اىلغىم
آخارىندا گۇرونوب يۇخ اۇلمور، ھەمىشە اۇز
ھەمۇنلرى نىن، ھەمدەرلى نىن، ھەمئەسلىرى نىن،

گۇز

گۇز وورور گۇز گۇزلىرىن گۇز، بىلەمىر نە وار اۇلدورور مەنى
سالدى گۇزلىرىن گۇزدن ھالىمى، گۇزلىرىن باخار اۇلدورور مەنى
گۇزلىرىن قاداسىن اىم گۇز، گۇزلەرم يولون گۇزلەر فەدا
گۇزلەرم گىلە گۇزلىرىن گۇرە، دردە انتتار اۇلدورور مەنى
گۇز - گۇز ئىلە بىر گۇزلىرىن مەنە، مەرم اولما بىر سۇزلىرىن مەنە
گۇزلىرىن بو قىلىم ياراسىنا، باخەمادى نىگار اۇلدورور مەنى
ھەر گۇز گۇز و گۇزدن آتەمىشام، گۇزلىرىن خىيالە ياتەمىشام
بىر خۇمار گۇزە جان اۇدوزموشام، ئىلە بىم قۇمار اۇلدورور مەنى
گۇز وئىرىب تەبىئەت مەنە بىلى، تا گۇرەم قارا گۇزلىرى ولى
قورخورام دىنەم اوچو گۇزلىرىن، ئىلە بىب شىكار اۇلدورور مەنى
تا گۇزومدن اولدون اوزاق گۇز، گۇز وورار گۇزىن اۇزگە گۇزلەر
اۇزگە گۇزلەر گۇز ووراندە سەن، قەلب داخدار اۇلدورور مەنى
دوشدو تا رەقىبە گۇز گۇزون، سالدى گۇزلەر گۇز قارا گۇزون
گۇزلىرىن رەقىبە وئىرىب قىرار، گۇز نە بىقار اۇلدورور مەنى
قارا گۇز گۇزون ھەسرتىندە بىم، گۇزلىرىم چەكىر يول گۇزون گىلە
فەرقىندە اى ھەر گۇزە گۇز، گۇزلىرىن باخار اۇلدورور مەنى
گۇزلىرىن صفاسىن گۇز گۇزە، نەقش قىلمىشام گۇز گۇزون دۇزە
قويسا ساخلام گۇزە گۇزلىرىن، گەرچە روزگار اۇلدورور مەنى
گۇزە مە گۇزوم قارا گۇزلىرى، دوشموسىن گۇزوندىن گۇزون گۇتور
اغلان گۇزلىرىم سۇيلە اى گۇز، دردىن آشكار اۇلدورور مەنى
قارا گۇز گۇز بىر دىقە دۇز، سۇيلە مە گۇزومدىن گۇزون گۇتور
سئىر ئىللە گۇزون گۇز گۇلدە گۇز، گۇزە گۇز نە وار اۇلدورور مەنى
«آرزو» گۇز گۇز نە گۇز وورار، گۇز ووراندە گۇزلىرى گۇزە وورار
گۇزلىرى آلار گۇزدن اختىار، گۇزلىرىم باخار اۇلدورور مەنى

● ھىسەن آرزو
باھار ۱۳۶۴

«سنگلاخ» سۆزلۈيۈ حقينده

۱۳۷۴ - جو ايلده جناب روشن خياوى نين سارسيلماز ارادهسى و ۱۷ ايللىك چكديكى زحمت نتيجه سينده، تورك دىلى سۆزلۈكچولۈگ و دىلچىلىكى نين اۆلمز اثرلرندن بىرى اولان «سنگلاخ» سۆزلۈيۈ ايشىق اوزو گۆردۈ. بۇيۈك شاعىر، يازىچى و دولت آدمى امير عليشير نوايسى نين ادبى دىل و دولت دىلى حالينا گتيردىكى جىغاتاي و يا شرق توركجهسى ۱۹ - جو يوزايلىن اورتالارينا قدهر شرق توركلرى نين اورتاق يازى و ادبيات دىلى اۆلموش، قازاندىن دهلى يه قدهر بۇيۈك بىر ساحه ده يايلىمىش و وارلىغىنى بۇ گونكو اۆزبىك توركجه سينده سوردورورك داوام اتمىشدير. جىغاتاي لهجه سىله يازىپ ياراتماق هند و توركوستانا مخصوص اۆلمايىب ايران و عثمانلى شاعىرلىرى ده بۇ لهجه بىله اۆزلىرىنى سىناملار. سنگلاخ سۆزلۈيۈ ايسه اساماً شرق توركجهسى نين ايرانلىلار طرفىندن داها راحت اۆخونوب آنلاشيلماسى اوچون تىرىب ائدىلمىشدير. فارس، تورك، هند و عرب دىللىرى و مختلىف لهجه لرىنى چوخ ياخشى بىلن ميرزا مهديخان استرآبادى نين اثرى، ۳ حىصه دن عبارتدير. بىرىنچى بۆلۈم تورك دىلى نين قرامىرىنه، ايكىنچى بۆلۈم سۆز خىزىنه سىنه و اوچونجو بۆلۈم ايسه نوايسى نين ۱۲ منظوم اثرى نين عرب و فارس سۆزلىرىنه حىصه اۆلۈنموشدور. خياوى جىنابلارى بايتلادىنى بۇ كىتابدا ايكىنچى بۆلۈمون فعل چكىملىرىنى چىخارىپ، اعراب و حركلر يثرىنه لاتىن چنورى

● تقى سلامزاده

یازی (ترانسکرپسیون) علامت‌های قویوب کتابین بیر حیصه‌سینی نشر ائتمیشلر. آلتی مینه یاخین سؤزو ایچینه آلان الیمیزده کی اثرده یالنیز شرق تورکجه‌سی دنییل ایران و عثمانلی تورکجه‌لرینه مخصوص سؤزلر ده قیده آلینمیشدیر. بؤ آرادا دقتله یاناشمامیز گره کن خصوص «ترکی رومی» اصطلاحیدیر. جناب خیای مقدمه‌ده بؤ باره‌ده بئله دئمکده‌دیر:

...در متن سنگلاخ هر جا که واژه «رومی» یا «ترکی رومی» به کار رفته، منظور استرآبادی همان ترکی عثمانی است که امروزه به ترکی استانبولی معروف و در واقع زبان مردم ترکیه است.

بؤ قناعت ایلك باخیشدا دوغرو نظره گلسه ده کتایی ورق‌له‌دیکده بونون عکسی ایله قارشیشیریق. کتابی تارادیغیمیزدا، رومی آدلانان بعضی سؤزلرین بؤگونکو آذربایجان و تورکیه تورکجه‌لرینه عینی معنادا ایشلندیکلری نین یانیندا، بعضی سؤزلر ده راستلادیق کی آنادیلینده بیر صحیفه بئله اوخومايان ایران تورکو اوچون آنلاشیقلی اما بیر ساوادلی تورکیه‌لی اوچون آنلاشیقسیزدیر. او جومله‌دن بارداق (به ترکی رومی کوزه و ابریق بود) بؤ سؤز بؤگون ایراندا ساخسی و تورکیه‌ده لیوان دئمکدیر. ایلیش ایل (به ترکی رومی به معنی پیرارسال باشد) اینیش ایل، خارال (به ترکی رومی جوالهای بزرگ بود که از پلاس دوزند)، جارچار (به ترکی رومی چرخى است مدور که به اطراف آن آهن تمبیه کرده، خرمن را بدان می‌کوبند)، چؤمچه بالیق (به ترکی رومی یک نوع ماهی است که آنرا به فارسی کفچلیز گویند)، دینمک / تینماق (... و به ترکی رومی به معنی سخن گفتن و حرف زدن باشد)، دیندیرمک / تیندورماق (... و به ترکی رومی یعنی به سخن در

آوردن)، شنج / چه (به ترکی رومی شبنم و ترشح نرم باشد) تورکیه تورکجه‌سینده اونودولموش حالا گلیب بؤگون آذربایجان تورکجه‌سینده یایغین اولان اؤنلارجا سؤز سنگلاخ‌دا موجوددور. دیگر طرفدن یوز ایللر دیر مختلف یئرلرده و دولتلر ترکیبینه یاشایان ایران و تورکیه تورکلری نین دیلینده جانلی اؤلاراق عینی معنالاردا ایشلنن یوزلرجه کلمه‌ده سنگلاخ‌دا «رومی» دئییه آدلانماقدادیر. او جومله‌دن چوبان آلدان (قوش آدی)، سوتلکن (بیتکی آدی)، تولومبا (وسيله آدی)، چرچی (پنشه بیلدیرن کلمه)، ساوماق (به ترکی رومی رفع کردن)، بیج (به ترکی رومی نطفه‌ای بود که از حرام منعقد شده باشد)، چیری (به ترکی رومی هیمه ریزه باشد)، چالماق (به ترکی رومی کتایه از ربودن و دزدیدن هم باشد)، پتک، بال قباغی، ایت دیرسه‌یی، بسلمک ... بؤ لیسته یوزلرجه یازی و ادبی دیلمیزه مخصوص سؤزلری ده آرتیرماق اولار. بؤرایا قدهر بؤ نتیجه‌یه وارماق اؤلار کی، تورکی رومی غرب تورکلری و دهاها دوغروسو اوغوزلارین اورنراق یازی دیللی معناسینا گلمیشدیر. بوتون آراشدیر یجیلار طرفیتدن دیللی، مذهبلی و دوشونجه‌لی آذری ساحه‌سیندن سایلان بؤیوک نسیمی و فضولی نین ایسه یازدیقلاری اثرلرین دیلی نین رومی آدلانمیشدیر یلماسی بؤ قناعتی تاید ائتمکده‌دیر: «چلب: به ترکی رومی اسم باری تعالی باشد. چنانکه نسیمی رومی گوید: شعر:

چلب سنی نیجه شیرین دوداقلو یاراتمیش
کی سلسییل اوتانور لبلرین زلالیندن
«ص ۱۳۷»

ایرماک (اثرمک): ... یعنی رسیدن و... درمیان

اتراك روم با كاف و قاف مستعمل است. چنانكه فضولى بغدادى معنى لازم آنرا با كاف مذكور ساخته و... ص ۶۰.

جيفاتاييلاردا و بۇ بۇلگهده حۇكم سورهن سلطانلارين حمايهسى آلتيندا گليشىب چيچكلهن شرق توركجهسینه جيفاتاي توركجهسى آدى وئريلديگى كيمي، خوراسان و آذربايجاندا دوغولماسينا رغماً روم ديارينا حاكيم اولان سلطانلار حمايهسى و روم ديارينا گليب يترلهشن يازيچى و شاعرلر سيبيندن روم دياريندا لايىقى سويهده گليشىب چيچكلهن غرب و يا اوغوز توركجهسینه «توركى رومى» آدى وئريلمهسى البته طبيعيدير.

كتابدا لاتين اليقباسيله دوزگون تلفوظ وئرمك، بنزه ايشلردن و آراشديرمالاردان اؤرنك گؤتورولمهسى چوخ اؤنملى بير مسئلهدير. أما بۇ ايش مسئلهنى اؤخوجويا قات - قات چيچكلهنلر مەلديدير. چئورى يازى (ترانسكريپسيون) علامتلىرى نين آراشديريجيلار طرفيندن قبول ائديلن يايغين علامتلردن سئچيلمهسى توجيه ائديله بيلن و واز كئچيله بيلن بير شئيدير. أما دوغرو اؤلمايان و يا قانونا اؤيمايان تلفوظلرين سيخ - سيخ ايشله ديلمهسى حيرت دوغور و جودور. تأسفله كتابدا تلفوظ يانليشلارى ايله بول - بول قارشىلاشيريق. بونلاردان بعضيسيني گؤستمك ايسته يريك:

صاغيرنون، كسافنونى و اوچ نقطهلى «ك» آدلانان اوغوز توركجهسینه مخصوص «ك» حرفى، «ك» و «ياگ» ايله قاريشديريلميشدير: دكلو (دنىلى ص ۱۵۵) دكلو، اوگورغه (اونورغا، ستون فقرات ص ۵۲) اوگورغه و

بو كالماق (بونالكالماق، پريشان اؤلماق ص ۸۹) بو كالماق شكلىنده اؤخونموش. جيفاتاي رسم الخطى ايله «نك» يازيلان «ك، ن» ايسه «kn» شكلىنده وئريلميش: تانك (دان ص ۱۰۸)، بونكار (پينار، چشمه ص ۹۲) و آل يانكاغ (آل ياناق ص ۲۷). ايلك هجadan باشقا كلمه نين هئچ بير هجاسيندا گله بيلمه ديگيني بيلديگيميز «ا = E» حرفى اسكى قايدالار اوزره «ا = E» حرفى نين كسره ايله حرکه لندديگينه گؤره سؤزون اورتاميندا «E» ايله وئريلميش: ايرتماك (ايرتمك) eritmak اؤلمالى ص ۶۰، ايك (پسپيك) ebek دنسيل اؤلمالى ص ۵۶، اكرمچى (اگيرمه چى) ekermçi دنسيل legirmasi اؤلمالى ص ۲۳.

ايلك هجadan باشقا كلمه نين هئچ بير هجاسيندا گله بيلمه ديگيني بيلديگيميز «ا، و، ö، O» حرفلى سؤزون ايکينچى و اوچونجو هجاسيندا «ا، و، ي» يئرته وئريلميش: چپاول çapavol دنسيل çapavul اؤلمالى ص ۱۳۳، چاوش çavuş دنسيل çavus اؤلمالى ص ۱۳۹، آغرق ağroq دنسيل agrug اؤلمالى ص ۲۲ و بؤدور bodor دنسيل bodur اؤلمالى ص ۸۴.

جيفاتاي رسم الخطينده «E» حرفى نين «E» و «ا» حرفى نين «a» سسلىرى اوچون ده ايشلندىكلرينى بيليريك: انركك ايركاك شكلىنده، انرمك ايرماك شكلىنده و سؤيله مك سويلاماك شكلىنده يازيلارميش. تأسفله خياوىيگ بۇ مسئلهنى اونودارق سايى يوزلرى آشان ا - آ و ا - اى يانليشليقلارينا سبب اولموشلار. آرا و آره كيمي كلمه لرده ايسه سانكى فرقلى تلفوظلره صاحبيش و آيرى - آيرى تلفوللر وئريب قانالارى قاريشديرميشدير.

شعر

كوش دۇغور

بېز پېزە

باخ گۈزلىرىم اېچىندە كى كدەر
ئىچە دامجى - دامجى ارىير
ئىچە قارا - دلى كولىگەم
گونشە دوستاق اوليور.
باخ
بوتون وارلىغىم داغىلىر
□ □
بىر اۇد پارچاسى منى اېچىنە آلير
منى زيرويه قالدېرير
منى دوزاقلانير (۱)
باخ
منىم بوتون سام
آخان اولدوزلا دولور
□ □
اۇزاق، اۇزاقلاردان گلدىن من
ايشىقلار، عطىرلر اۆلكە سىندن
ايندى منى بىر لوتكە يە آلېسان
عاج دان، بۇلودان، بلوردان
آپار منى اورە گىمى اوخشا يان اوميد
شەرلر، شورلار (۲) شېرىنە
اۇلدوز دولو بۇلا منى چكىرسن
اۇلدوزلاردان يۇخارىدا اكىرسن
باخ
من اۇلدوزدان ياندىم

نە گۈزەلدېر خوليانىن دالغىن دىزىلرېندە
كۈنلۈنچە يىلكن آچماق...
ساھاتلارى اۇنودوب
سىخىتى نىن دارىسقال كىچىدىنن قورتولوب
بوتون گۈج ايله قاچماق...
باشدا اركىنلىك گىنچلىك
كۈنۈلدە صفا،
دىنچلىك
ستۈنچلرە دۇيماق.
ئىشە ايله قانادلا ئىپ
بولودلار اۇنە سىندە
ماويلېكلرە دالماق
سوزولوب قاناد چالماق...
اۇلومسوز ذوقلرېن
بولاغىنا قاپانماق
اېچىمك، اېچىمك منى اېچىمك
رۇيالارلا اوز - اوزە
دېز - دېزە
يالتىز قالماق...
اۇزگەلرى بۇراخماق
دايم بېز - بېزە اولماق.
■ دوقتور حميد نطقى

خزان

بیر چوخ خزان،
گلیب، کئچدی.
بیر چوخ کروان،
قوتوب، کؤچدو.
بیر خزاندا یتیم قالدیق.
بیر خزاندا آلولاندیق.
ان نهایت،
خولیلارین هاواسیندا
قانادلاندیق...
بیر خزاندا
پارلاق، قیزیل،
گونش دوغدو.
بیر خزاندا
بولود گلیب،
گونو بوغدو!...

آتلا پارکن خزانلاری،
زامان بیزی قووالادی.
گلدی زامان،
کئچدی زامان.
آیری دوشدوک یوردوموزدان.
حسرت قالدیق:
سرین - سرین بۇلاقلارا،
گول - چیچکلی اوتلاقلارا!...
زامان کئچدی...
بیز قورودوق.
سوسوز قالان
آخاجلار نک.
طراوتدن سالدی بیزی
یيلم خربت؟
بوخسا فلک؟...

باخ
من اولدوزدان یاندیم
قیزدیرما اولدوزلاریلا دولدوم
ساده کؤنولو قیزیل بالیقلار تک
اولدوز دهرن اولدوم گنجه کؤلونده

نه اوزاق ایدی بوندان اول یترکوره میز
بو گوم گوی سممیز رفلیرینه
ایندی یتنه قولاخیم چاتیر

سنین سسین
ملکلرین آخ قانادی لین سسی
باخ گور کی من هارایا وارمیشام
کهکشانا، سونسوز لوغا، ابدیلیگه

ایندی کی چاتمیشیق زیروره
منی دالغالار شراییلا یوو
منی اؤپوشلرین ایگینه ساری
منی ایسته اوزون سورهن گنجه لرده

بوراخما داها منی
منی بو اولدوزلاردان آیرما
□ □

باخ کی گنجه نین قاراسی بیزیم یولا
نجه دامجی - دامجی ارییر
گوزلریم قارا پیاله سی
سنین دوغما لایلا یئلا
یوخو شراییله دولور
منیم شعریم بششیک لرینده
باخ
سن چیخیرسان، گونش دوغور.

شعر: فروغ فرخزاد
ترجمه: د. ابراهیم پور

سارا

این سروهای بی‌خاصیت همیشه سبز
این آسمان ویران و نانجیب

این عروسکان کاغذی
اذیتم می‌کند
کجای کاری بانو
این ماهی کوچک
در این تَنگِ تنگ نمی‌رقصدا
□

بعد از تو
اُو قدهر آدینی آغلامیشام
اُو قدهر سن سیزلیگی ناغیل اندیب
اوشاقلارا دنمیشم کی
اُونلارین الیندن کوجه‌میزه گنده‌نمیرم
چرا از یاد کودکان کوجه‌مان نمی‌روی سارا؟
□

ننه‌مین شیرین ناغیلارین اونوتدوم
آنامین آغلار گۆزلرین اونوتدوم
حتی بو گون یازدیغیم شعری
دوئی اونودورام
چرا تو از یادم نمی‌روی سارا؟
□

و من با این زبان زنجیری
هنوز هم که هنوز است
جار می‌زنم
- سارا

دنیزلر گلینی
سنویرم سنی...

● حمید شهانقی

چشم‌هایت
رویای کودکیم بود
و نگاهت

- اریب و خیس
باران لحظه‌های دلتنگیم
دوست دارم

و تو قرنه‌است این را می‌دانی!
نمی‌دانم

گۆزلریندن دانیشیم
التریندن دانیشیم

ستلین اوزونده یانان
تللریندن دانیشیم

نه بیندن دانیشیم؟
چرا از یادم نمی‌روی؟
□

اینگونه تلخ نگاهم مکن
این دستهای خالی

میراث اجدادی من است
و این زمین نفرین شده

که مام میهن من است
و این زبان ناگشوده

میراث اجدادی من است!
من با این زبان ناگشوده

هزار بار داد زده‌ام:
سارا

دنیزلر گلینی
سنویرم سنی.

من راز این زنجیرها را
پنجاه سال است می‌گیرم /
□

بعد از تو

سارى بولبول

يىتە يامان دارىخىرام
سسىن گلسىن يارى بولبول
باشلا حزين سىزىلتىنى
شاعىرىن غمخوارى بولبول

خبرىن وارمى تىرىزدن؟
اوبامىزدان - ائلىمىزدن؟
فلک بىزىم اليمىزدن
آلدى شىرىارى بولبول

وفاسى يوخ روزگارىن
كىمىسە گۆرمەمىش ايلقارىن
يىتتىم قالىب شىرىارىن
شەرىلە، ستارى بولبول

حىدر باباسى آغلايىر
سەندى سىنە داغلايىر

اوشاقلارى گول باغلايىر

بزه سىن مزارى بولبول

□

بىردن ائله گلدى منە:

قوللارىن آچدى خاننە

دندى: - گل قوجوما يىتە

اۇخوياق بىر «سارى بولبول».

□

اۆلكە بوتون دۇندو غمە

سانكى بوروندى ماتمە

ولولە دوشدو عالمە

گىندىب شىرىن، يارى بولبول

□

داردا قالان شىر باغىرىب

قئىدىنى دونيادان قىرىب

آناسى بىردن چاغىرىب

باندىرىب افشارى بولبول

● رضا افشارپور (افشار)

ياندىردىن بىزى

اورە يىمە ووردو يارا بىر خبر
اورە كىدن يانماغى قاندىم آ دوستلار
توركون بخت اولدوزو، دە يىرلى پايى
ائلىمىن اومىدى آغىر غم چاغى
اوغوزلار يوردونون سۇنمز اوجاغى
ياندىرىن «يورتچو» نو، ياخدىن تىرىزى
ووقارلى سىرپ داغىم، يىخىلدى چۇندو
داغىلدى درنە يىم سىندى قىلمىم
ائلىنە، يوردونا جانندان يانانلار
اوتوز مىليون توركون دىلى، نفسى
اۆزگەرلر آيىرىب، يىخىردى بىزى
سىندىردىن قىسقى سالىدىن ولولە

يىننە دە يىتتىشىدى قارا بىر خبر
آلىشىدى اورە يىم، ياندى آ دوستلار
ائلىمىن گونشى، ائلىمىن آيى
ائلىمىن دايساغى، ووقارلى داغى
تىرىزلى... اى توركون، ايسى قوجاغى
سن گىتتىدىن دونيادان، ياندىردىن بىزى
آي، گونش باتدىلار، اولدوزوم سۇندو
يىخىلدى سردارىم، ياتدى علمىم
آغلادى آيدىنلار، ياندى قانانلار
تىرىزلى اى سوسموش ائلىمىن سسى
آذر آدلى قىس، سىخىردى بىزى
ايراندا سن وئردىن، توركو ال - اله

مىرەغنى، بىند امىر، نورا بوياندى
 مىن اوسا روح ونردىن گىلدى نىقى
 امەيى زاي اولوب، ھىچە چاتمىشىدى
 يىاندىردىن باكىنى، ياخدىن تىرىزى
 آغلادى عشق آباد، آغلادى تاشكند
 ياس توتوب آغلادى ائىللر اوزاقتا
 بىزلىرى يىاندىرىپ، يازىق انتىسە دە
 گىزەر تورک ائىللرىن سىنىرلار آشار

● یدالله نصیری (پورتجو)

كىمالى دىكىسىنىپ، ھايا اولىاندى
 نىلىمخان دىرىلدى، گىلدى ھىومە
 بوخسا ايتگىن دوشوب، آدى بانمىشىدى
 تىرىزلى مىن گىتدىن يىاندىردىن بىزى
 آغلادى استانبول، ياس توتدو باشكند
 يازارلار، شاعىرلر، قىرغىز، قازاخدا
 تىرىزلى دونىدان، كۆچوب گىتسە دە
 يۇلو سورە كىلىدىر، دونىا وار ياشار

اۆلمەرم بىلىن

گون رنگىم سارالىپ سۇلورسا سۇلسون
 عىياندان دۇخولموش ستىم وار مىنىم

آچمايىب دىر ھلە حىيات چىچەيىم
 چالماغا بىم ايلە زىلىم وار مىنىم

كۆنلومون كۆيوندىن مىن بلا ياغىر
 يوردومدا چوخ چىلى بىلىم وار مىنىم

بولودلار چكىلىپ گونش يىللەنر
 اورە كىدە تىترەين تىلىم وار مىنىم

خايىن ساتقىنلار مىن قارقىش اولسون
 بسالدىن شىرىن گۈزەل دىلىم وار مىنىم

اۆز دۇخما ائىلىمدن دۇنمەرم بىلىن
 ايدىن دوشونجەلى ائىلىم وار مىنىم

● اوسكولو مەدى عارفى (ايشىق)

خاطىرلر آجسى اولورسا اولسون
 اورەيىم قان ياشلا دۇلورسا دۇلسون

اورەيىمدە وار مىن آرزى دىلەيىم
 سىزلايىر ساز كىمى غملى اورەيىم

ائىل دردى بىزىلرە آغىردىر - آغىر
 ان آغىر گونلردە ارەنلر چاغىر

بىوزلار اريىيسە سۇلار نىللەنر
 باغلار چىچكەلىپ قوشلار دىللەنر

كۆز ياشلارىم آخىب قۇى ياغىش اولسون
 دانىشىدىغىم دىلە مىن آلقىش اولسون

آكولو بىر اۆدام سۇنمەرم بىلىن
 ايشىقام يوردوما، اۆلمەرم بىلىن

يۇرغون آيىدە

ھانسى دۇنيادايدىم من؟
زاماندا ايتىمىشىم.
و كىمىسە منى تانىمىردى
قۇشوم،
آرتىق اۇچموشدو،
و آستا-آستا يايىلان سېسىدە،
يازىق قۇشوم،
قۇناجھى ابدى دىنچ يۇواسىنى ايتىرمىشىدى
باخ
ياشىم بۇيو چېگنىمدە داشىدىغىم،
دىرىلگىن يۇرغون آيىدەسى،
اللرىمدە دوشوب قالمىشىدى
مندە باشقالاشىردى ھر آن،
دۇيغو، خيال، درد!
مندە باشقالاشىردىن سن!
گۈزەللىگىن،
سنىن،
آنامىن،
ابدىتىنى آختارىردىم
نە يازىق كى،
حىيات اۈز سسىنى اۈنوتموشدو.
و دۇيولان بىرىبجىك وارلىق،
سسىن سس سىزلىگى ايدى!
حسرت دۇلو اورەيىملە غرىبەسەمىشىدىم.
آه،
نە يالقىزدىم من،
نە يالقىزدىن سن،
نە يالقىزدى آنام،
نە يالقىزدى جاھان!

اۇشاقلىقىدا

اۇشاقلىقىدا
من اىستردىم اۈزان اۈلام.
بۇى سۇيلەيم،
شعر سۇيلەيم،
بۇياق - بۇياق
قۇرقود دەدەم كىمى.
نىسگىل كۈنول،
ايگىد باخىش،
قۇچاق يىرش،
آلب ائلىمە.
يىلمەم نەدن
قۇجالمامىش
سۇلدو اليم
دوندو سۇزوم
سېندى سازىم.
باخىن!
منم
(اۇشاق جىغاز)
بىر گۇزوم كول
بىر گۇزوم اۈد.
شەحلى - بۇز
تۇرپاق كۇكسوندە
آغىتلار اگىرىم - تۇخورىرام،
دامارلارىم داواتىيلا
آغىتلار
سيزىن اۈنودولموش، سۇلموش آدىنىزا.
دىنلەين بىرا

● سلیمان اۋغلو

● آتېلا مارالانلى
باكى، يانوار ۱۹۹۵

علی تېرىزلى يە

اللىن عزىزى گىتىدى.
تک قويدو بىزى گىتىدى

منىم خوش چاغىم گىتىدى
قاپاقدا داغىم گىتىدى

بۇيوك قارداشىم گىتىدى
منىم سىرداشىم گىتىدى

اۋز مرادىنا يىتىدى
اۋلو توركوم تىك گىتىدى

اللىمىن رنگى سۇلدى
اللىن باغرى قان اۋلدى

بىر يۇلوان ئىلە باخ
باشسىز قالان ئىلە باخ

قان اغلارام سىزلارام
آتروپاتى اىزلەرم.

علی تېرىزلى گىتىدى
اۋلو توركە نە گىلدى

گولشنىم، باغىم گىتىدى
غرىت يىردە تىك قالدىم

قىلم يۇلداشىم گىتىدى
گۆر نە گونه قالمىشام

علی تېرىزلى گىتىدى
خليل رضانى چاغىر

علی تېرىزلى اۋلدى
اۋلو تورك اۋلوموندىن

قارا تۇفان - يىلە باخ
اۋلدى گىتىدى اۋلو تورك

مُجازى يم سىزلارام
علی تېرىزلى گىتىدى

● عبدالعلی مجازى

بىر سۇرغوم وار:
اگر سۇزون يارديمچىسى ساز دا سۇيسا،
يا دا قصداً سۇسدورولسا،
بىر سۇيله يىن:
انسان اۋغلو،
ايچىندەكى ھاراي چىكن دۇيغولارى
نە دىل ابلە دنمەلىدىر؟

«واگنر» بىر گون دنمىشىدى كى،
سۇز بىر زامان عاجىزلەسە، يۇخوللاسا
ساز دىللەنر.
دىل سۇساندا، ساز دانىشار.
چۇخ يىلركن آز دانىشار،
لاكىن،
سۇزون عاجىزلىگىن، يۇخوللوغون
تاماملار.

● كرىم مشروطه چى «سۇنمز»

دوقتور ذاكر زینالوف لا مصاحبه

● مصاحبه نی آبان: محمد رضا هیئت

بیر نچه آی اؤنجه، آذربایجان جمهوریتی ملی مجلسی نین حقوق کومسیونو صدری، ملت وکیلی وقتور ذاكر زینالوف، معالجه مقصدیله تهرانا گلیمش و تهرانین خاتم الانبیا خسته خاناسیندا تداوی اولونارکن، اوزه رینده آنژیوقرافی عملیاتی آپارلمیشدیر. ایران طبی نین گلشیمیندن (انکشافیندان) راضیلیغینی دفعه لرله یلدره ن ذاكر بیگ، عینی زاماندا آذربایجان جمهوریتی ملی مجلسی نین قورولوشو، سنجگی سیستمی، مجلسین اعضاسی، هم ده قاراباغ پروبلیمی و خزر دنیزی استاتوسو (حقوق رژیمی) و... باره ده سؤاللاریمیزا جاواب وئرمیشدیر. بورادا، همین مصاحبه نی اؤخوجولاریمیزین دقتینه چاتدیریریق.

س. حؤرمتملی ذاكر بیگ! خواهیش اتدیریم بیر آز اؤزونوز حقیقنده اؤخوجولاریمیزا ییگی وئره سینیز. ج. ساغ اولون. من شمالی آذربایجانین تووز شهرینده آنادان اولموشام. اورتا مکتبی بیتیردیکن سؤنرا آذربایجان دولت اونیورسیتسی حقوق فاکولته سینده داخل اولموشام. اورانی دا بیتیریکدن سؤنرا اؤزون ایللر بویو پروکورورلوق (مدعی عمومی لیک) اورقانلاریندا (مختلیف شهر و رایونلاردا) اؤ جومله دن جمهوریت پروکورورلوقونون مرکزی آپارتیندا ایشله ییب، بیرسیرا اداره لرین مثلاً عمومی نظارت اداره سی نین، استنطاقا نظارت اداره سی نین پؤلیسه نظارت اداره سی نین رئیس و سومقاییت و گنجه شهرلری نین پروکورورو ایشله میشم. اؤندان اول ده زاقاتالا و صابونچو رایونلاری نین پروکورورو ایدیم. بیر مدت جمهوریت پروکورورونون معاونی کیمی ده چالیشمیشام و سؤن ایکی ایلده یعنی تووز رایونو اهالیسی طرفیندن ملی مجلسیه عضو (ملت وکیلی) سنجیلدیگیمدن بؤ گونه قدهر اؤرادا اؤز فعالیتیمی سوردورورم. حاضریدا ملی مجلسین حقوق سیاستی و دولت قوروجولوغو مسئله لری دائمی کومسیونونون صدری یم. بؤ ایکی ایل عرضینده بوتون فعالیتیم ملی مجلسین ایشی نین تکمیلشدیریلمه سینده و قانونلارین حاضرلانماسی ایشینه صرف اولوبدور. دولت ایشینده اولمادیغیم قیسا بیر دؤر ده وار. ۱۹۶۴ - جو ایلده مۇسکودا س س ری دولت و حقوق انستیتوسونون اسپیرانتوراسینا (دوقتورا) داخل اولوب، ۱۹۶۷ - جی ایلده بیتیریپ سؤنرا بیر ایل علمی فعالیتله مشغول اولموشام. ایشیمی آذربایجان علملر آکادمیاسی نین فلسفه و حقوق انستیتوسوندا و سؤنرا یئنه پروکورورلوقدا داوام اتدیریمش. بیر عالیم کیمی ده مختلیف اثرلرین مؤلفی یم و ایندی ده علمی فعالیتله مشغول اولورام.

س. آذربایجان ملی مجلسی نین نچه عضو وار و بۇنلار هانسی سیستم اساسیندا سنجیلیرلر؟ ج. ملی مجلسین ۱۲۵ نماینده سی وار کی بونلار ایکی سیستم اوزره سنجیلیمیشلر: پرؤپارسینوال (حیصه و

پاڭارتار سىستىمى. پاڭارتار سىستىمى اۆدوركى نمايندهلر پارتيا(حزب) طرفىندىن دىيىل بلاواسىطه اھالى طرفىندىن سىنچىلىرلر. نىجەكى من ھىچ بىر پارتىيىن عضوو دىيىلم و تووز رايونو اھالىسى طرفىندىن ۱۶ نامزدىن ايچىندىن سىنچىلىمىشم. اما پروپارسىونال سىنچىگى سىستىمى اوزرە معين نمايندهلر پارتيا خطىلە سىنچىلىرلر. ھانسى يترە ھانسى پارتيا داھا چوخ سىس قازانىسا اونون نمايندهلرى پارتيا طرفىندىن مىلى مجلسىسە تەقدىم اۆلۈنۈر. بۇ گون مىلى مجلسىسە ۹ پارتيا تەمىل اۆلۈنماقدا دىر. ان چوخ نمايندهسى اولان پارتيا يىنى اذربايجان پارتىياسى دىر. اۆنۈنلا ياناشى خلىق جىھەسى پارتىياسى، مىلى استىقلال، مساوات و باشقا پارتىلار يىن نمايندهلرى ھىمىن سىنچىگى سىستىمى اوزرە سىنچىلىمىشلر. انا وطن پارتىياسى و بعضى پارتىلار دا پروپارسىونال سىستىمى اوزرە اۆز نمايندهلرىنى مىلى مجلسىسە تەقدىم اتمىشلر.

دۆقتور ذاکر زىنالوف آذربايجان جىھووىش مىلت وکىلى

س: مىلى مجلسىن قورلوشو نىجە دىر و اۆرادا نىچە كومىسيونون فعالىتى وار؟
ج: مىلى مجلسىسە ۱۱ كومىسيون فعالىت گۇستىرىر و بىتون نمايندهلر بو ۱۱ كومىسيونون تەركىبىندە ايشلەيىرلر. بۇ كومىسيونلار خلىقنى حىياتىنىن ان مەھم ساحەلرىنى احاطە ائىدىرلر. اورادا بىزىم كومىسيون حىق مىسئەللىرى اوزرە آپارىجى كومىسيون دور. اونون ۱۲ عضوو وار. ۱۲ عضوون بىرى مىلى مجلسىن اسپىكرى (مجلسىن رىئىسى) سىنچىلىدى. بوندا

باشقا انسان حىقلىرى كومىسيونو، اقتصادى سياست، بودجە، پارلامنتلر اراسى علاقلەر، تەحصىل، مدنيت، انكولوژى و... كومىسيونلارى دا فعالىت گۇسترمىكده دىر. اساس قانۇنلار يعنى حىق و دولت قوروجولوغونا عايد مىسئەلر بىزىم كومىسيوندا كىچىر. نىجەكى بۇ ايكى ايل عرضىندە قبول اۆلۈنۈن اناياسا مىكەسى حقىندە قانۇن، مىكەلر حقىندە قانۇن و حىق حىياتىنىن مىختلف ساحەلرىنى احاطە ائىن اونلارچا قانۇن بىزىم كومىسيون طرفىندىن ايشلەنىپ حاضىرلانمىشىدىر.

بونلاردان باشقا مىلى مجلسىن آپاراتى وار. بۇ آپاراتدا فعالىت گۇسترن ۱۱ شەبە مىلى مجلسى كومىسيونلارىنىن ايشىنى تامين و قانۇن لايىھەلرىنى حاضىرلانمىسى ايشىندە كۆمك ائىدىرلر. بۇ شەبەلردە مىختلف ساحەلر اوزرە مىختصلىر وار. اونلار حاضىرلا دىققلارى لايىھەلرى كومىسيونلاردا تەقدىم ائىدىرلر و كومىسيونلار لايىھەلرى گۇزدن كىچىر دىكدن سۇنرا حاضىر دىلارسا مىلى مجلسىسە تەقدىم ائىدىر، حاضىر دىيىللسە اۆنلار يىن اوزەرىندە ايش داوام ائىر يىلىر.

بیزیم آنا یاسامیزا گۆره، قانون و نریجلیک تشبوتو اولان اوچ اؤرقان یعنی، جمهور رئیس، آذربایجانین عالی محکمه سی و نخجوان مختار جمهوریتی عالی مجلسی ده بیزه قانون لایحه سی تقدیم انده بیلرلر.

س: مجلس سئچگیلری هر نئچه ایلدن بیر اولور و ملی مجلسین صدری نه شکیلده سئچیلیر؟

ج: ملی مجلسین نماینده لری هر ۵ ایلدن بیر سئچیلیرلر و بؤ بئش ایلین ایلک اجلاسیندا دا صدرین سئچیلیمه سی مسئله سی حل اولونور. ملی مجلسین صدری نماینده لر طرفیندن سئچیلیر و ایشله دیگی دؤر عرضینده ایشدن چیخماسی حقیقته تشبوت اولماسا اؤز فعالیتینی داوام ائتدیریر. اوندان سؤنرا لازیم ییلنده عریضه و نریب ایشدن چیخیر و اونون یئرینه یئنی نامزدلر ایره لی سورولور. بیر نامزدین ایره لی سورولمه سی اوچون ان آزی ۱۴ نماینده تشبوت گؤسترمه لیدیر. طبیعی دیر کی نامزدلردن هر هانسی داها چوخ سس تۇپلامیش اولارسا، اؤگیزی سس و نرته یولو ایله ملی مجلسین صدری وظیفه سیته سئچیلیر. صدرین ایکی معاوانی نین سئچیلیمه سی ده ایلک ایکی اجلاسدا حل اولونور و اؤنون ۱۲ معاوانی ده آجیق سس و نرته یولو ایله سئچیلیر.

س: ذاکر بیگ! ییلیندیگی کیمی بو گون آذربایجانین ان بؤیوک پروبلمی قاراباغ مسئله سی دیر. آذربایجان دفعه لرله ارمیلرین تجاوزونه معروض قالیب و تورپاقلاری نین % ۲۰- سیندن چوخو او جومله دن قاراباغ هله ده اونلارین اشغالی آلتیندایر. بونونلا بئله آذربایجان دولتی محاربه یه قارشى اولدوغونو هر زامان بیلدیریب و بؤ پروبلمین دانیشیق یولو ایله حل اولونماسینا چالیشیر. سیزجه بو یوللا، اشغال ائدیلمیش تورپاقلاری آزاد ائتمک احتمالی نه قدر گؤجودور؟

ج: بیزیم دولتیمیزین فعالیتینی نین آنا خطی قاراباغ پروبلمینین حل ائتمکدیر. بیلیر سینیز کی قاراباغ پروبلمی چوخ کؤهنه پروبلم دیر. سووتلر دؤرونده دفعه لرله ارمستان قاراباغی اؤزونه بیرلشدیرمک حقیقته مسئله قالدیر میشدیر. لاکین بؤ همیشه مرکزی حاکمیت طرفیندن منفی رئاکسیون (عکس العمل) سبب اولموشدور. اما تأسفلر اولسون کی، ارمیلر اؤز ادعالاریندان ال چکمه میشلر و اؤز ساختا نظریه لرینی دونیا اجتماعیتینه چاتدیر میشلر کی سانکی قاراباغ، ارمینی تورپاغی دیر. نخجوان ارمینی تورپاغی دیر و عمومیتله آز قالا، بوتون آذربایجان قدیم ارمینی تورپاقلاری دیر. مع الاسف اؤزون ایللر بویو بیزیم بونا قارشى رئاکسیونوموز چوخ ضعیف و تلبیغاتیتمیز آز اولموشدور. اونلار بیزیم بؤ ضعفیمزدن فایدالاناراق دونیا آپاریجی دولتینده بئله بیر فیکیر یاراتمیشلار کی گویا عذابکش ارمینی خلقی اؤز اراضیسیندن دؤیولوب چیخاریلمیشدیر. بؤ تورپاقلار اونلارین اؤز تورپاقلاری دیر و اونلار اؤز حقلرینی بورادا حیياتا کئچیره بیلیرلر. سووتلرین داغیلماسی عرفه سینده، او زامان کی، اؤلکه باشقانی قورباچوف ارمینی پرست موقعده دورموشدو و اطرافیندا کی آدمالارین چوخو دا ارمیلردن عبارت ایدی ۳۰۰ مینه قدر آذربایجانلینی ارمینی تورپاقلاریندان کؤچورودولر و مرکزی مطبوعاتدا بؤ حادثه نین ایشیقلا تماشینا یول و نرته دیلر.

آذربایجانلیلار عصرین عرضینده دفعه لرله ارمستاندان کؤچورولوب چیخاریلمیشلار. سؤن دفعه اونلار چوخ بؤیوک عذابلارا قاتلاشاراق آذربایجاندا مسکونلاشماغا باشلادیلار. اونلارین نورمال مسکونلاشماسی اوچون ده هله رئال امکاملار یوخ ایدی و آذربایجان دولتی اونلاری مختلف شهر و کندلرده یئرلشدیریدی. طبیعی دیر کی، ارمیلر اؤز لری اؤز لرینه دؤزولمز شرایط یاراتدیقلاری اوچون آذربایجانلی ترک ائتمک زوروندا قالدی لار. بؤ مسئله ده آذربایجانین نه دولتی و نه خلقی تشبوت گؤستره میشدی. اونلار همین جریانین داومیندا قورباچوفون و موسکوداکی ارمینی پرست قوه لرین حمایه سیله قاراباغدا حرکاتا باشلادیلار. اونلار بئله حساب ائدیردیلر کی آذربایجان خلقی، قاراباغین آنا وطندن آیریلیب، ارمستانا

قووشماسینا راضیلىق وئرەجکدیر. بۇ بئله اۇلمایینجا ارمنی لر سیلاحلى مناقشه یه باشلادیلار و روس اوردوسو دا آچىق شکىلده ارمنی طرفینى ساخلادی. اونلار روسیه نین حمایه سی آلتیندا قاراباغی و اونون اطرافیندا کی سگگیز رایونو اشغال ائتدیلر. حاضریدا دا ارمنستاندا ۳۰ میندن چوخ روس قوشونو وار و اونلار لازیم اولان بوتون آغیر و یونگول سیلاحلارلا ارمنستانى مدافعه ائدیرلر. و ائله بونا گؤره ده آذربایجان (خصوصیله خوجالی نین آلینماسی پرسوسسینده) روس و ارمنی اورتاق قوشونلاری نین قارشیسیندا دایانا بیلمه دی. البته اۇ دۇرده آذربایجان رهبرلیگی نین ضعیفلیگی ده بونا باشقا بیر سبب ایدی. ارمنیلر روس اوردوسونون کۆمگی واسیطه سیله خوجالی شهرینی بیر گنجه نین ایچینده یئر اوزوندن سیلدیلر، بوتون اهالیسینی اوشاق - قوجا، قادین - کیشی دئمەدن محو ائتدیلر. آنجاق دۇنیا اجتماعیتی بونا هنج بیر رناکسیون گۆستمەدی. آذربایجانین او بیرى تۇرپاقلاری دا بۇ شکىلده اشغال اولوندو. آما آذربایجانین یئنی رهبرلیگی چوخ عاغیلى بیر موقع توتدو و بۇ مسئله نین صلح یولو ایله حل اولونماسینا چالیشدی. بیرلشمیش ملت لر تشکیلاتی (ب.م.ت) نین بۇ مسئله اوزره دۇرد قطعنامه سی قبول اولوندو و حاضریدا قاراباغین ارمنیلر طرفیندن قانونسوز اشغال اولونماسی حقیقده دۇرد قطعنامه قوه ده دیر. تأسف کی بونلار هله یئرینه یئتیریللمه میشدیر. آذربایجان دولتی اۇز صلح مراملی فعالیتینی داوام ائتدیرمکده دیر. لیسبوندا اوروپا، کانادا و آمریکا دولت باشچیلاری زیروه توپلانتیسیندا بۇ مسئله مذاکره ماده سینه چتوریلیمشدیر و اوروپا نین ۵۳ اولکە سی (کانادا و آمریکا بیرلشمیش ایالتلری ده داخل) قاراباغ پروبلیمینین صلح یولو ایله حل اولونماسینی ایسته میشلر، بونا یالنیز ارمنستان دولتی قارشى چىخیب و قاراباغین صلح یولو ایله آذربایجانا قايتاریلماسینا راضیلىق وئرەمیشدیر. بونونلا دا ایلک دفعه اولاراق ارمنستان دولتی آذربایجانین آپاردینی دوزگون مقصدیونلو سیاستی نتیجه سینده دۇنیا اجتماعیتی طرفیندن تکلنمیشدیر. بۇ بیرینجی حال ایدی کی، اوروپا، کانادا و آمریکا دولتلری قاراباغ پروبلیمینین صلح یولو ایله و اوچ پرنسیپ اساسیندا حل اولونماسینی و آذربایجانین اشغال اولونموش تۇرپاقلارینی تامامیله آزاد ائدیلمه سینى ایسته ییردیلر. بیرینجی مرحله ده آذربایجانین آلتی رایونو آزاد اولونمالی دیر. ایکینجی مرحله ده شوفا و لاجینین آزاد اولونماسیلا برابر داغلیق قاراباغ یوکسک استاتوسلو مختاریت وئريلمەلى دیر و اوچونجو مرحله ده داغلیق قاراباغ اهالیسی نین تهلكه سیزلیگی (امینتی) تآمین اولونمالی دیر. البته داغلیق قاراباغین بوتون اهالیسی دندیکده اورادا یاشایان یوز مینه یاخین ارمنی ایله یاناشی ۴۰ میندن چوخ آذربایجانلی (تورک) دا نظرده توتولور. بۇ اوچ پرنسیپ اوزره آ.د.ت. (۲) ین مینسک قروبو مقصدیونلو ایش آپاریر و دانیشیقلا داوام ائتدیریلیر. بیزیم جمهور رئیسیمیز حیدرعلیف آمریکا بیرلشمیش ایالتلرینده اولدوغو زامان، اۇنلارلا بیرگه بیانات قبول اولونموش و همین بیاناتدا آچىق شکىلده قید اولونموشدور کی قاراباغ پروبلیمى لیسبون توپلانتیسی سرحدلری اساسیندا نظاما سالینمالی دیر. آ.د.ت. ین مینسک قروبونون هم صدرلری آمریکا، فرانسه و روسیه نین بئله بیر فیکیرده اۇلمالاری و ژاک شیراک ین دا آچىق شکىلده بۇ موقعی مدافعه ائتمه سی گۆستریر کی دۇنیا اجتماعیتی بوتولوکده بیزیم طرفیمیزی ساخلاییر. اونلار حساب ائدیرلر کی قاراباغین اشغالی دۇنیا دا قبول اولونموش نورمالارا، پرنسیپلره ضد دیر. قاراباغ آذربایجانین آیریلماز حیصه سی دیر و همیشه آذربایجانین ترکیبینده قالمالی دیر. فقط قاراباغ اهالیسینه یوکسک استاتوسلو مختاریت وئريلمەلى و اونلارین تهلكه سیزلیگی قورونمالی دیر. قاراباغ مسئله سیله باغلی وئریلن

بیاناتلارین بیرینده ارمنستانین جمهور رئیس لئون تتر پتروسیان^(۱) بیلدیریب کی بۇ پروبلنمین محاربه حلی یۇخدور و بۇ مسئله لرین لیسبون توپلانتیسی پرنسپلری اساسیندا حل اولونماسی رنالیق دیر. بونونلا یاناشی بیز اوروپا شوراسیندان چوخ مهم بیر سند المیشیق. اوروپا شوراسی نین پارلمنت آسامبلیاسی (عمومی توپلانتی) بۇ ایلین آپرئل آی نین ۲۲ - سینده قافقازدا گورجو - آبخاز و داغلیق قاراباغ مناقشه سی حقیقده قطعنامه قبول اندیب و اوردادا آچیق شکیلده بیلدیریب کی، قاراباغ پروبلنمی صلح یولو ایله حل اولونمالیدیر. طبیعی دیر کی، اگر قاراباغ ارمنی لری و ارمنستان دا ساغلام موقعه دایانا بیلسلر و دونیانین طلب انتدیگی سویه ده بۇ ایشه باخسالار، بۇ پروبلنمین حلی مسئله سی چوخ اوزاقدا اولمایاجاق. بونو دا سیز یاخشی بیلیر سینیز کی یاخین کئچمیشده تهراندا اسلام دولتلیری کونفرانسی نین زیروه توپلانتیسی کئچیریلدی و اوردادا بوتون اسلام دولتلیری اعلان اتدیلر کی ارمنستانین موقعی بۇ مسئله ده دنیا طلبلرینه جواب وثرمیر. اولار آذربایجان تورپاقلارینی اشغال ائتمیشلر و بۇ تورپاقلارین صلح یولو ایله آزاد اندیلمه سی یگانه دوزگون یۆلدور.

س: ذاکریگک اسیز قاراباغ یوکسک استاتوسلو مختاریت دئدیگه نه بی نظره آکیر سینیز؟

ج: داغلیق قاراباغ دا سوونت دؤرونده ده مختاریت وارایدی و قاراباغ اهالیسی (هم ارمنی لر هم ده تورکلر) نورمال یاشایردیلار. داغلیق قاراباغین مادی وضعیتی آذربایجانین باشقا یئرلریندن داها یاخشی ایدی. اوردادا ارمنی لر اؤز دیلرینده وئرلیشلر آپاریردیلار، مکتبلری، غزنتلری وارایدی. آنجاق آذربایجانین ترکیبینه ایدیلر. آذربایجان دولتی بۇ فیکری دفعه لرله بیان ائتمیشدیر، دونیانین هاراسیندا ان یوکسک مختاریت وارسا بیز اونو وثرمگه حاضر یق. اما بورادا آنا خط پوزولمامالی، آذربایجانین سرحدلری توخونولماز قالمالی و بۇ مختاریت آذربایجانین ترکیبینه اولمالی دیر.

س: قاراباغ مسئله سی نین حلی یوللاری ایله باغلی آذربایجاندا اقتدارلا مخالفت آراسیندا جدی بیر فیکیر آیریلیغی وارمی؟

ج: پروبلنمین حلینه مناسبتده معین فیکیر آیریلیقلاری اولاییلر. اما بوتولوکده بوتون آذربایجان اهالیسی بیر معنالی شکیلده بئله حساب اندیر کی داغلیق قاراباغ هر زاماندا اولدوغو کیمی آذربایجانین ترکیبینه قالمالی دیر. من ائله بیر آذربایجانلی تانیمیرام کی قاراباغین مستقل دولت اولماسی و یا ارمنستانا وثریلمه سینی ایسته سین.

س: سووتلر بیرلیگی نین چؤکمه سی و مستقل دولتلرین یارانماسیله خزر دنیزی نین بین الخلق اهمیتی آرتدی و اؤنون یثنی استاتوسو (حقوق رژیم) مسئله سی اورتایا چیخدی. بۇ مسئله ده آذربایجانین مناسبتی نتجه دیر؟

ج: منجه خزر دنیزی نین استاتوسو پروبلنم اولمامالی دیر. بۇ اویدورولموش بیر پروبلنم دیر. خزرین استاتوسو اؤزون ایللر دیرکی، اورتا آسیا و آذربایجان زورلا روسیه نین ترکیبینه کئچدیگدن سؤنرا - ایرانلا روسیه آراسیندا معین لشمیشدی. سوونت حاکمیتی نین قورولماسی و آذربایجانین یثنی دن اشغال اندیلمه سیندن سؤنرا حتا آذربایجان دموکراتیک جمهوریتی نین یاشادیقی یکی ایل عرضینده (۲۰ - ۱۹۱۸) ده بئله بیر پروبلنم اولمامیشدیر. خزر دنیزی نین چوخدانلی کی ایرانلا روسیه آراسیندا سرحدلری معین لشمیشدی و هر بیر نین اؤز سنکتورو وارایدی. لاکین سووتلر بیرلیگی داغیلدیقدان سؤنرا خزرین اطرافیندا بشش دولت عمه گلدی. موجود ایران و روسیه ایله یاناشی تورکمستان، قازاغیستان و آذربایجان دولتلیری ده یارانندی و

۱- مصاحبه زمانی هله جمهور باشقانلیقتان آبریلما میشدیر.

اونلاردا اولكى كيمي اوز اراضيلريندن استفاده اتمگه باشلاديلار. چونكى روسيه ايله بۇ دولتلرين آراسيندا كى سرحدلر اۇنجه دن ده معين ايدى. مثلاً آذربايجان ۵۰ ايلدير خزر دنيزيندن (نفت ساحه سينده) استفاده اندير. ۱۹۴۸ - جى ايلده ايلك نفت داشلارى وورولاندىن بىرى آذربايجان، خزر دنيزيندن نورمال شكيلده استفاده اتمكده دير و بۇ هنج بير مناقشه يه سبب اولماميشدير. آذربايجانين سۇلاردا ۲۵۰ كيلومتر استكاداسى وار. بو، صيرف آذربايجان سنكتورو دور. اما ايندى بعضى لرى بئله بير فيكىر ايره لى سورورلر كى، خزر دنيزى بين الخلق سۇ حوزه سى دير و بين الخلق دنيزلرده اولان تجربه بورايا تطبيق انديلمه لى دير. بيزجه، بۇ خزره اويغون گلن قايدا دئييل. خزر قاپالى دولتلر آراسيندا بير سۇ حوزه سى دير و دونيادا بونا بنزهر نمونه لر وار. مثلاً شمال دنيزى بين الخلق سۇلار دئييل، بلكه بۇيوك برىتانيا و نوروز آراسيندا بير سۇ حوزه سى دير. و هم برىتانيا هم ده نوروز اوردان نفت چىخارير. حتا بيز جمهور رئيسى ايله بير ليكده اوردادا اولدوغوموز دا گوردوك كى، حتا بۇيوك برىتانيا اوز نفتينى چىخارماق اوچون نوروز شركتلىرى ايله مقاله باغلاييب و اونلار تاپشيرميشدير؟ بونلار اين آراسيندا هنج بير ضديت يۇخدور. هانسى دولتين قارشيسيندا هانسى سۇ حوزه سى وارسا اونون سنكتورو دور. آذربايجان سنكتورونون عموميتله روسيه و ايرانا عايداسى يۇخدور. چونكى اونلار اوزاقدا يترله شيرلر. آذربايجانين قارشيسينداكى سۇلاردا بير نجه آدا وار. اونلار دا اذربايجان اءالارى دير. اوردادا چوخلو قورغولار ياراداييب و شهرلر سالىنيدير. بوتون بۇ مباحثه لرى اورتايا اتانلار بين الخلق حقوقلا قدهر علاقه سى اولمايان آداملاردير. دونيا سۇلاريندا، اوقيانوس سۇلاريندا اولان رژيمين بورايا تطبيق انديلمه سى امكانسيز دير. حتا بۇ شكيلده اولسا بئله، يئنه ده بۇ آءالار آذربايجانينكى دير. بۇنو نسيه اورتايا آتيرلار من باشا دوشه بيلميرم. بلكه ده آذربايجانين خزرده نفتينه شريك چىخماق ايسته ييرلر. بۇ، اونا بنزهر كى، قورودا اولان نفت ده شريك چىخسینلار و بۇ دا امكانسيز دير.

س. عصر مقاله سى آءلانان آذربايجان نفت مقاله لرينده هانسى دولتلرين اشتراكى و اونلار اين نجه فايذ پايلارى واردير؟

ج. مختلف ياتاقلاردا مختلف فايذلار وار. بيزده نخجوان ياتاغى وار. چيراغ ياتاغى وار... و هر بيرينده كونكرت (مشخص) اۆلكه ايله كونكرت مقاله باغلاييب دير. اؤ جومله دن آمريكا بيرلشميش ايالتلىرى شركتلىرى ايله (خصوصاً اموكو شركتى)، بۇيوك برىتانيا (بريتيش پتروليوم)، نوروز، فرانسه، روسيه (لوك اويل)، توركيه و بير نجه باشقا اۆلكه نين شركتلىرىله مقاله لر باغلاييب دير. بۇ مقاله لر قارشيلقلى اۆلوب و بين الخلق فايدالاردا معين اولونموش استاتوس اساسيندا، هر اۆلكه اوچون الونريشلى شرايط اساسيندا باغلاييب و نفتين استحصالى، داشينماسى و دونيا اۆلكه لرينه چاتديريلماسى مسئله لرى حل اولونويدور. بورادا آذربايجانين كفايت قدهر بۇيوك پايى وار و بۇ يۇلدان الده انديلن گلير آذربايجانين اقتصادينا بۇيوك يارديم اولاجاق و خلقى رفاها چاتديراجاندير. بيز بورادا هنج بير دولته ابرى سنچگيلىك قويموروق. بۇگون آذربايجاندا دونيانين مختلف اۆلكه لريندن ۳۰۰ دن آرتيق شركت بۇ ساحه ده چاليشماقدادير. بيز ايسته ييريك كى، آذربايجان دونيا اۆلكه لريله دوستلوق و قارداشلىق شرايطينده ياشاسين. خصوصاً بيزيمله دىلى و دينى بير اولان چوخ ياخين اولان توركيه و ايرانلا قارداشلىق مناسبتلر يمىز چوخ گوجلو شكيلده انكشاف اتمه سىنى درينلشمه سىنى ايسته ييريك.

دولتلرين حاكميتينه، اونلار اين داخىلى ايشلرينه قارشى ماق شرطيله الونريشلى آنلاشمالار باغلاييب و بوتون دولتلر اوندان خئير گۆره بيلسين. بيز بۇ مسئله يه چوخ دموكراتيك شكيلده ياناشميشيق و دونيا آپاريجى دولتلرى بونا اؤز مثبت مناسبتلرينى بيلديرميشلر.

س: ذاکر ییگ، بعضاً گۆروروک کی ایرانلا آذربایجانین مناسبتلی سۆیوماغا باشلاير و بۇ دا مناسبتلرین تام ثابتلشمه مەسینى گۆستیریر. سیزجه بونون اساس سببى نەدن عارت دیر؟

ج: من بۇرادا ائله بیر سبب گۆروروم، مین ایللر بویو ایران خلقی ایله آذربایجان خلقی یاناشی یاشايلار. عادت - عنعنەلری، دینلری حتا مذهبلىرى بیر دیر. من بورادا اساسلى بیر سبب گۆروروم، من حساب اندیرم کی بۇ مناسبتلر داها دا درینلشمەلى و قارداشلىق مناسبتلرینه چتوریللمەلى دیر. چونكى بیز ایراندا یاشایان قارداشلاریمیزی اوزوموز قدهر ستوریرک. ایراندا باش و نرن زلزله آذربایجاندا بیر فاجعه کیمی قارشیلاندى. من بیر قروپ ملت وکیللى ایله ایران سفیرلیگینه گتتدیم، اۇرادا سفیر بیگدلى جنابلارینا باش ساغلیقى و نردیک و اوز امکانلاریمیزی اونلارا تقدیم اتتدیک. و یا محاربه ده یارالانان آذربایجانلیلاری دوقتور جواد هیئت آراچیلغییلایا ایرانا گتیریب اونلاری پولسوز معالجه اتتدیلر. ایراندا طبین یوکسک سویه ده انکشاف اتتدیگینه گۆره اونلارا اوغورلو معالجهلر آپاریلدى.

بوتون بۇ فاکتورلار گۆستیرکی اساسلى بیر ضدیت یوخدور. کیمسه بۇنلارین آراسیندا ضدیت سالما بیلمز. چونكى بونلار قارداش خلقلر دیرلر و بۇ مسئلهلری نظاما سالان تشکیلاتلار، وظیفه لی شخصلر ساغلام موقعه دورمالی دیرلار.

س: ائتتیددیگیمیزه گۆره، سیزین ایرانا و تهران ایلك گلیشینیز دیر. بۇ سیاحتدن تأثیراتینیز نه اولدو؟

ج: تهران چوخ محتشم شهر دیر. بیرینجی منی حیرته سالان او اولدوکی، تهران چوخ گننش شکیلده انکشاف اتتدیر. بورادا گۆزەل تیکیتی لر تیکیلیب، چوخ معاصر یوللار چکیلیب. اهالی نین رفاه حالی نسبتاً یاخشی دیر. من بۇ ایشده ایران دولتینه و خلقینه اوغورلار دیله بیرم و چوخ ستونیرم کی ایران بئله بیر سویه ده دیر. قونشولاریمیز نه قدهر چوخ چیچکلنسه بیزه ده او قدهر ختیرلی دیر. بیز بونا ستونیریک.

س: بورادا سیزن ان چوخ دقتینیزی چکن شى نه اولدو؟

ج: داها اۇنجه دندیگیم کیمی معاصر شهر تیکیتیسى منی چوخ ماراقلاندیردی. اوندان علاوه یوکسک تمیزلیک، اهالی نین بیر - بیرینه قارشى نجیب رفتاری دا منه خصوصى ذوق و نردی. بۇ گۆستیرکی بورادا اخلاق مسئله سینە، اهالی نین قارشیلیقلى مناسبتى مسئله سینە چوخ اهمیت و نرلیلر.

س: ذاکر ییگ، ایلیرسینیز کی، وارلیق درگیسی ایراندا آنادیلیمیزده چیخان بیر بیجک درگی دیر، بیزیم اۇخوجولاریمیزا سیزین نه سۆزونوز وار؟

ج: من سیزین اۇخوجولارین هامیسینی ستونیرم. اونلارا متندارام کی بۇ درگینی اۇخوبورلار. من جناب خامنه ای نین وارلیقین یارادیجیلارینا یازدیغی مکتوبلا تانیش اولدوم^(۱). اونون دا وارلیق درگیسینی اۇخودوغو بۇ درگی نین اۇخوجولاری ایچریسینده اولدوغو منی چوخ ستونیدردی. وارلیق درگیسی چوخ مقدس بیر ایشله مشغولدور. آذربایجان حیاتینی، آذربایجان ینلیکلرینی اۇخوجولارینا چاتدیریر، اونون پروبلنلرله اوز اۇخوجولارینی تانیش اتدیر. من ایستردیم کی بۇ درگی نین تیراژی چوخالین و شمالی آذربایجاندا چیخان درگیلر و غزنتلرله فیکیر مبادلەسى آپاریلسین. من پروفیسور جواد هیئته، سیزه وارلیقین بوتون امکداشلارینا اوغورلار آرزولاییرام. ساغ اولون ■

۱- حضرت آیت الله خامنه ای (ایران اسلام جمهوریتی رئیسى اولدوغو زمان) طرفیندن دوقتور جواد هیئته «تاریخ زبان و لهجه های ترکی» و «نورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش» و وارلیق درگیسینه گۆنده ریلن ۶۶/۳/۲۵، ۶۵/۱۵۲۱

تاریحلی تشکور و قدر دانلیق مکتوبونا اشاره دیر

نسىمى نىن

«مخزن اسرار» يندان

سئچمەلر

بىر سئچمەلەرنىڭ «مخزن اسرار» كىسىمى بار
«نسىمى»

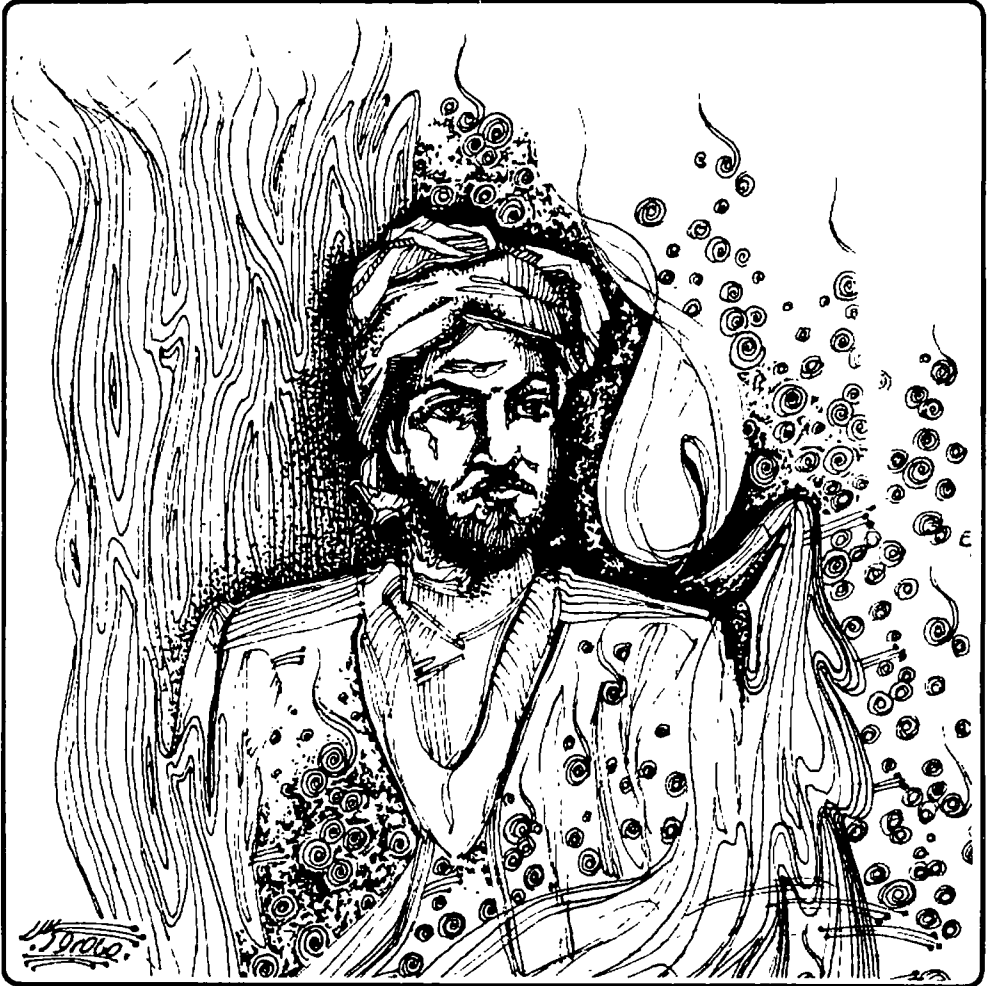
بىز ھەرسىز سۆز اوستاسى سىدەمادالدىن
نسىمى نىن صنعت عالمىنى سىنحرلى اۆرتويە
بوروين، سىرلر خىزىنە سىنە چنويەن باشلىجا بدىيى
واسىيەتە مجاز و رمزلردىر. نسىمى نىن شىعر
صىنتى نىن سىرلر نىنە يىيەلنىمك و درىنلىكلر نىنە نىفوز
اتىمك اوچون تىكجە غىنەنەوى فىلسفى - دىنى
مجاز - اصطلاحلارنى، پوتىك (شاعرانە) دىنىملىرى
يىلىمك كفايت دىيىلدىر. شاعىر اۆز سىرىنى ۲۰ -
جى يوز اىلىن اۆخوجوسونا آسانلىقلا
آچمىر. اۆنون اۆزونون «اۆزگە لسان» (باشقا
دىل)، «قوش دىلى» آدلاندىر دىغى يۇ دىل مجازلار
و رمزلرلە زىنگىن دىر. عموم ايشلىك سۆزلردىن
تىكىل ائدىلمىش تاثيرى باغىشلاسا دا، شاعىر نىن
بىر چوخ سۆزلرى عموم صوفى ادبىياتىدا اۆلدوغو
كىمى، فىلسفى - بدىيى ماھىتىلى «ھىرو قلىف»
(۱. ا. بىر تىلس) و كودلاردان عىبارت دىر. نسىمى
شەرىندەكى يۇ چوخ آنلاملى و چوخ چالارلى
سۆزلر مختلف بدىيى - فىلسفى فىكىر قاتلارنى
يارادىر.

نسىمى شەرى نىن درىن فىلسفى - دىنى فىكىر
قاتلارنى آچىلمازسا، يۇ اثرلر نىن بدىيى تىرىيات و
قورولوشونو دەپىرلندىر مەك، بىر سىرا پوتىك فىقور
و فورمالار نىن فونكسىونونو (ايشىنى) دوزگون
مەىن لىشدىر مەك، ائىلەجە دە مجازلار نىن حىقىقى
بدىيى دەپىرىنى وئىر مەك مومكون دىيىلدىر. بىشلە
كى، محض بۇ دىنى - فىلسفى گۇرۇشلر نسىمى
شەرىندە يىشەر آلان بىر سىرا مجازلار نىن
ايدىيا (دوشونجە) مەنبەى دىر. «حجاب»، «ايكى

● سەادت شىخى يىشا
فىلولوژى علملىرى نامزدى

زنگین فلسفی او برازلار (سیمالار) سیستمی، بیر طرفدن شاعرین یاخیندان باغلی اؤلدوغو اسلام شرقی فلسفی - بدیمی فیکری ایله علاقه‌لی دیرسه، دیگر طرفدن بۇ سیستمده شاعرین

جاهان، «آغیزین یوخلوغو» و بۇ کییمی ایفاده‌لر شاعرین یارادیجیلیغی نین باشلیجا موتولری ایله باغلی اؤلماسی و عینی بیر دوشونجه نین مختلف جهتدن بدیمی شرحینه امکان یاراتماسی ایله دقتی جلب اندیر.

فردی یارادیجیلیغی نین، اؤنون دنیاگۆرو شو و دنیا دویومونون او برازللی ایفاده‌سی اولان آنلایشلار دا چوخلوق تشکیل اندیر. بۇ فلسفی - بدیمی مجازلار سیستمی اؤزون مدتلی آراشدیرما

آیرجا فلسفی - بدیمی سیستمی اؤلان نسیمی تورک دیلی سۆزلری نین معلوم معنا چالارلاریندان استفاده اتمکله یاناشی، بیرسیرا سۆزلرین معنا توتومونو دا گئنیشلندیرمیشدیر. نسیمی شعرینین

طلب اندیر. بۇ مقاله ده ایسه صنعتکارین یارادیجیلیغیندا اوزونه یتر آلان بیرسیرا مجازلاردان بحث اندیله جکدیر. بۇ بدیمی - فلسفی مجازلار نسیمی شعرینده داها چوخ اصطلاحلاشان ایفاده لردیر. همین سوز - صورتین داشیدینی وظیفه، یاراتدینی معنا چالارینی آیدینلاشدیرماق اوچون بعضاً بیته، یاخود غزله نظر سالماق، نهایت، بوتولوکده نسیمی شعرینین عمومی آخاریندان چیخیش اتمک لازیم گلیر.

امام:

قاشین محرابینا عینون امامی
قیلور مین سجده، بالله، روادیر.

چوخ آنلاملی سوزاولان «امام»-ین معنالاریندان بیرى ده عبادت یترلرینده ناماز قیلانلارا باشچیلیق اندهندیر. گوزون ده قارشیدا دورانی، «امام» کیپر یکدیر. گوزله لیدن کیپر یگی او قدر اوزون دور کی، او، گوزلرینی آچیب یومدوقجا کیپر یکلر «قاشین محرابی» نا، یعنی محرابا بنزه قاشلار دگیب قایدیر، سانکی سجده اندیر. کیپر یکلر حرکتی - یعنی اگیلب قالماسی و اؤنده دورماسی ایله ناماز قیلانلارا باشچیلیق اندهن اماما بنزه دیلیر. کیپر یکلرین بۇ سجده سینی شاعیر اونا گوره «روا»، مصلحت بیلیرکی، انساندا اولدوغو اوچون قاشلار داش محراب تاغیتدان داها آرتیق سجده یه لایق دیر و داها گوزله لیدیر. بۇ فیکری شاعیر باشقا بیر شعرینده آشاغیداکی کیمی ایفاده اندیر:

عجب قاشینمی شول یا طاق - محراب

قوزئی آذربایجان، ائله جه ده روس ادبیاتشناسلیغیندا بو کیمی ایفاده لر، عادتاً، اورتا

عصرلرده شاعیرلرین اسلامی ده یسرلره اعتناسیزلیغی نین اؤرننگسی کیمی اؤیره نیلمیشدیر. حالبوکی بۇ سبکلی اینکارچیلیغین قایناغینی تصوفی ملاحظه لرده اختارماق لازم دیر. تورک متصوف شعرینین ان جسامتلی و ان قدر تلی شاعری اولان نسیمی نین بدیمی ارئینده اورتا عصرلر شعرینین بۇ جهتینی آچیقلاماغا اساس وئرن چوخ ساییل بدیمی اؤرنکلره راست گلینیر. او، چوخ زامان دیوارا اوز توتاراق یارادانلا اونسیت یاراتماق ایسته یین زاهد و محراب تاغینا (طاق) دوغرو یؤنه لره ک، عادتاً، اؤز شخصی ایستکلریندن چیخیش ائدن عادی بیر مؤمن بنده ایله عشقینین گوجو ایله یارادانین ایلاهی قدرتینی درک ائیدن عاشیقی قارشیلادیر بیر. اوزونو جانسیز دیوارا توتان زاهد و مؤمن دن فرقلی اولاراق، حق عاشیقی نین کامیللشمه یولونون ایلکین مرحله سی ان گوزله بیچیمینده یارادیلان / «احسن تقدیم» / یارادیلمیشین ان عالیسی و حقیقی مظهری، نهایت، یارادانین دا سئودگی / «حق سئوهر خوبو...» / گوزله انسانین سئویلمه سیندن باشلا ییر. بو، بیر سیرا شرطیلیکلره سیغما یان سنجیلمیشلرین طلبی و مالیک اولدوغو بیر قابلیت دیر.

بورادا عارفلرین عبادته مناسبتی ده یادا دوشور، بئله کی، اونلار عبادتین یالئیز ظاهیری ایله کفایتلنمهی ناقص لیک حساب ائتمیشلر.

کیپر یکلرین سجده ایله علاقه لندیر یلمه سی بئله بیر یوزوما دا بؤل آچیر: سجده زامانی مؤمن ین نظرلری گؤیلره دوغرو یؤنه لیر. بۇ زامان کیپر یکلر قاشا داها چوخ یاخینلاشیر. بئله لیکله، مؤمن ین، گوزلری نین سجده زامانی آلدینی

گۆرگمىن كىپرىكلرىن قاشلار» سجدەسى» فىكىرىنە
يۇنلتمەسىنى دە دوشونمك اولار.

فضولى نىن آشاغىداكى يىنى دە پۇتتىك اساسى
باخىمىندان نىسىمى شەرى ايله ياخىندان سىسلەشیر:

محراب اىمىش قاشىن كىم، آنا قارشى كىپرىگىن
صف - صف گلیر قىامە قىلىپ غمزهنى امام

نىسىمى نىن قاشلارى محرابا بنزه تمەسى
عنەنەوى دىرسە، كىپرىكلرىن قالخىپ ائىنمەسىنى
ناماز قىلانلارنىن حرىكتىنە اوخشاتماسى خىلفى نىن
دە بدىعى فىكىر دونىاسىنا يۇل تاپان فردى
تاپىتتىسى دىر. فضولى يوخارىداكى پۇتتىك
اۇرنىكده عىنى موتىو و اوبرازلارا مراجعت
اندىرەك، سانكى سىلفى نىن فىكىرىنى شرح
انتمىشىدیر. باشقا سۇزله دنسك، خىلفى
ماراقلاندىران و دوشوندورن نىتجه، يعنى
كىپرىكلرىن حرىكى دىئىل، بۇ حرىكى تۇرە دن سبب
دىر. بۇ سبب ايسە فضولى شەرىنە «غمزه» كىمى
ايضاحىنى تاپیر.

فضولى شەرىنە كىپرىكلرىن حرىكتە گلەرک
يوخارىيا دوغرو قالخماسى موتىوى سىلفىن تاثيرى
ايله معلوم اولانا يىنى جىزگىلر علاوه اندىر.

«قىام» سۇزو عربجه «اياغا قالخماق» آنلامىنى
داشیر. بۇ اىفاده دە ناماز مراسىمىنى يادا
سالیر. چوخ سىخ كىپرىكلر «صف - صف» سىرا ايله
دوزوله رك ناماز قىلان جماعاتا، بۇ كىپرىكلرىن
حرىكى نىن سببى اولان «غمزه» ايسە «امام» باشچىيا
بنزه دىلیر.

يوخارىداكى بىتلرده عىنى بىر وارلىغىن
مختىلف يۇندان شاعرلرلر نىن نظرىنى جلب ائتمەسى
مشاهىده اولونور. نىسىمى شەرىنە كىپرىكلرىن

اۇزونلوغو، فضولى بىتىنە كىپرىكلرىن سىخلىغى
مبالغە و بنزه تمە نىن اساسىنى تشكىل اندىر. هر
ايكى شاعىر بۇ بىتلرده اۇز يارادىچىلىق استقامتىنە
صادق قالمىشىدیر. نىسىمى شەرىنە
جمع، تىوۇپلو، چوخلوق حالىندا اولان
وارلىق «كسىپرىك» واحسد كىمى درك
اندىلمىش، فضولى شەرىنە مجرد
اولان «غمزه» كونكرت «امام» كىمى تىقدىم
اندىلمىشىدیر. نىسهايت نىسىمى دە كونكرت
وارلىق، فضولى شەرىنە ايسە مجرد آنلايش عىنى
موقىلى و عىنى مقصدلى اوبرازلارنى
يارادىلماسىندا استفاده اندىلمىشىدیر.

بىلا:

دونىيا و آخىر تده آزاد اىدىم الىف تك،
چكدى منى بىلايه بالاسى نىن بلاسى.

بىتده «بزم ازل» دە كى مكالمة يه اشاره
واردىر: «من سىزىن ربىنىز دىسىلم
مى؟ دىدىلر: «بلى». بىتده جناس يارادان
بىرىنچى «بلا» - «بلا، درد، غم»، اىكىنچىسى
«قد، قامت»، اوچونجوسو ايسە «بزم ازل» دە كى «بلا»
- «بلى» آنلامىندا دىر. بىتىن اساسىندا
«الىف» حرفى نىن مستقل و بىتىشك كىمى يازىلىش
شكىللىرى دورور. اىرىجا يازىلان الىف مستقل
و «آزاد» اۇلدوغو كىمى، انسان جسمىنە داخىل
اندىلن روح جزء دە بزم ازلەك اىرىلىق و هىجران
غمىندن آزاد اىدى. اىلاهىه محبىتىنى ثبوت اىتتىر مك
اىستە نىن روح دىدىگى «بلا» سۇزونده كى
«الىف» كىمى بوخوولانىر، مستقل لىگىنى
اىتىریر. «الىف» و «لام» نىن بۇ شكىلده بىرلشمەسى
روحون جسمده (بدن ده) حبس اندىلمەسىنە
بنزه بىر بىتىن اچىلىشى آشاغىداكى كىمى دىر:-

يالنيز «وجود مطلق» ين موجود اۆلدوغو، ايلاهي
 ايله بيرليكنده اۆلدوغوم زامان «الف» كيمي
 آزاد/بورادا: هم ده قايسيز/ايديم. «بلى»
 /«بلا» دنديم، بالاسى نين - قد - قامتى نين عشقى
 منى بلايا/درد/چكدى. «دونيا و آخرتده» تضادلى
 آنلامى ايله بۇ آنلايشلار ين ايلكىن مرحلده -
 ميثاق گونونده وحدتده اۆلدوغونا، آيريليغين
 سۇنراكى مرحلده بايش وئردىگينه اشاره
 ائدلميشدير.
 جان:

جانيمين جاني غمييندير، بۇ سيبدين، اي نيگار،
 شاد اولور جانيم كي، جاندا داتم اول جان گيزلهدير.

شعر ين بيرينجى مصراعيندا صوفيانه فيكير
 پوئتيك - فلسفى اورتوكده چيخيش
 ائدير. «جان» (روح) اوپرازى نين رمزي قارشيليني
 كيمي «غم» ايفادهسى وئريلميشدير. ايكينجى
 مصراعين سؤز دوزومونده اوچونجو يترده
 دوران «جان» ايفادهسى «غم» ين استعارهلى
 قارشيليني، لفوى توتومونا گؤره
 سينونيمي (مترادف) دير. شاعير بيرينجى
 مصراعدا «جان» ين «غم» اۆلدوغونو
 آيدينلاشديردينى اوچون ايكينجى مصراعدا
 يالنيز «جان» (بورادا، غم) ايفادهسيندن استفاده
 ائتميشدير. ايلاهي نين غمى
 اوندان (ايلاهي دن) آيريلاركن انسانا نصيب اولان و
 انساني ايلاهي يه باغلايان، اونا وعدينى اونوماغا
 امكان وئرمه ين يگانه واسيطهدير. بۇ «غم» «جان» ين
 (روحون) ايلاهي ايله آيريليغيندان چكديكى
 غم، غصه دير. بيتده جانين اوزونده اولان غمين
 وارليغينا شادلانماسى ايله تضاد، لئكسيك توتومونا
 گؤره فرقله نن «جان» سؤزلى ايله جناس

يارادلميشدير. استعاره لهن بنزه تمه نين («غم» -
 «جان») تام استعاره ايله عوض ائدلمهسى
 مجازلارين كنجيدينه بير اؤرتك دير و بوتون
 آيريجا بديعى ده ير كسب ائدن پوئتيك واسيطه
 كيمي اؤيره نيلمه سينه احتياج دويولور.

چين:

بنزه ميش ماه هلاله قاشلارين،
 باشلادى مكر ايله آله قاشلارين،
 عاشيقه اولدى حواله قاشلارين،
 قصد السدر كى، چين آله قاشلارين.

دوردلويون اوچ اولينجى مصراعينداكى
 بنزه تمه لر عتته وى دير. سونونجو مصراعدا ايسه
 نيمي قاشلارى قوشونا اوختادارق، كاميل فردى
 بديعى بنزه تمه اؤرنه يى ياراتميشدير. شعرده
 قاشلارين چيني «آلا»، مغلوب ائده بيله جك قدر تلى
 قوشون كيمي تصور و تصوير ائدلمهسى نين
 اساسيندا اونون دورومونون نظامليلىنى و
 سيخلىنى كيمي طبعى خصوصيت دورور.

نيمي يالنيز بۇ تۇيوغوندا دئييل، ديگر
 شعرلرينده ده چينين /ائله جه ده «چين و
 ماچين»، «ختا...» /فتحيندن سؤز آچير:

اول پرى پىكر كى تاج سلطنت باشيندا دير،
 چين، ماچينى مسخر ائيله مك باشيندا دير.

زولفونوز چكدى چرى، گلدى ختا چين اوستونه،
 خالينيز قويدو حبشدين، روم انلىنى چاپدى.

نيمي نين ياشادىنى ۱۴ - جو يوز ايلين ۲ -
 جى يارىسى و ۱۵ - جى يوزايلين اوللرى بۇيوك
 محاربه لر، قديم و يئنى يارانان ايمپريالارين

توققوشماسى، بۇ و يا ديگر حربى يوروشلر نتيجه سينده چوخ سايلى اولكه و شهرلر ايسنديقى بىر دۇر ايدى. بۇ اولكه و شهرلر ايجريسينده مشهور اولانلار آز دئييلدى. بونا گۇره ده، نسيمي نين نسيه محض چين فتحى و چينه قوشون چككمدن سۇز آچماسى دوشوندور وجودور. بئلكى، چين نين فتحى ايله باغلى موتولر ايستر تورك، ايستر سه ده فارس شعرى اوچون عنعنەوى دئييلدير و نسيمي شعرى بۇ حادثه يه چوخ سايلى پوتتيك اشارەلر ايله سئچيلير. شاعير نين دقتى نين بۇ اولكه نين فتحى ايله باغلى حادثه اوزه رينده جمعلشمه سينده دۇرونون تاريخى حادثه لر نين عكس صداسى دويولماقدا دير. يادا نسيمي نين بۇ يوك مەصيرى، دونيا آقاليغى ادعاسيندا اولان امير تيمورون سون، اولومو ايله ياريمچيق قالان چين سفرى دوشور. شاعير نين باشقا اثرلرينده ده امير تيمورون سفرلر نين اشارەلر كيمي دوشونوله ييلن مصراعلار واردير:

... قىلدى هندوستانى نالان بسنلر نين (خال)
اۆلدو روم اتلىنه سلطان بسنلر نين

نسيمي نين ياشادىغى دۇرده هندوستانى آلان، روما «سلطان» اولان حۇكمدار امير تيمور ايدى. شاعير نين امير تيمورون يوروشلر نين خاطر لاتماسى نين اونون رغبتى نين ايفادهسى اۆلمە دىغىنى سۆيله مك اولار. چونكى بۇ جهانگير نين روم و چين سفرلر نين تاريخى اۆنون فضل الله نين قتلينه فرمان و نر مه سيندن سۇنرا يا دوشوردو و بۇ دۇرده حروفيلر و تيموريلر خاندانى آراسيندا قاتى دوشمنچىلىك وارايدى.

شاعير نين دۇرونون حربى يوروشلر نين مراجعتى و حرب صنعتى ايله باغلى آنلايشلار ي انسان اوزونون جيزگيلرى اوزه رينه كۇچورمكده مقصدى اوز مەصيرلر نين ياخشى معلوم اولان بۇ تاريخى حادثه لر نين دوغوردوغو تاثيراتلاردان بدىمى - فلسفى ملاحظه لر نين ايفادهسى اوچون استفاده اتمك اولموشدور. شاعير بونونلا همين حادثه لر نين بدىمى - فلسفى حلى و ايضاحينا نائل اولماق ايسته ميشدير. بۇ كيمي موتولر ده يارادان نين انسانا و نردىگى قدرت فاتحلىك ادعاسينا قارشى قويولور بئلكى، شاعيره گۇره، امير تيمورون بىر سركرده كيمي نائل اولدوغو قدرت اصلينده انسان نين اوزونون كناردا اولان قوه ده - قوشوندا دئييل، اونون اوزونون دير. انسانا بۇ قوه يارادان طرفيندن و نر يلميشدير. شاعير نين اثرلرينده زولف، قاش، خال... بىر سيرا حاللاردا بۇ قدر تين گۆزله گۆرونون نشانەلر ي كيمي تقديم انديليير. باشقا سۆزله، انسانا و نر يلىن قدر تله باغلى انفورماسيونون اونون اوز جيزگيلرى واسيطه سيله چاتدير يلدىغى بيلديريليير.

چين فتحى ايله باغلى موتولر دۇرون اجتماعى - سياسى حادثه لر نين يارادىغى بدىمى تخيله ايديا قايتاغى كيمي تاثيرى نين اؤيره نيلمەسى باخيميندان دا مارق دوغورور.

زولفسون قوشون «چىرى» / كيمي تصور انديلمەسى آنلايشى نين آلت معنا قاتلاريندان بىرينده قديم يونان فلسفه سيندن فضل الله نين حرفى ليك تعليمينه كئچن بئله بىر ملاحظه نين ده ايزلر ي گۇرونور: انسان نين بىر تئلى بوتون موجودات نين مالك اولدوغوندا داها آرتيق قدر تله مالك دير. نسيمي شعر نينده بۇ ملاحظه نين چوخ سايلى بدىمى - فلسفى ايفاده سينه راست گلينير.

نهایت، چوخ قاتلى و مختلف یۇنوملو آنلاملار طبقهسى ایله دولغونلاشان بۇ یوکسک صنعتکارلیق اۇرنکلىرى نین دوشونجه قایناقلىرى نین اوزه چىخاريلماسى نین شاعرین دورونون اجتماعى - سياسى حادثه لرینه مناسبتى نى اۇیره نمک باخیمدان دا اهمیتی واردیر. ایجد:

زولف ایله قاش و کپیرگیگین ابجد «جیم» و «دال» ایمیش، من بۇ حروف شکلی چون «جیم» ایله «دال» ایچیندیم.

بیتده حرف صورتلى بنزه دیلن موقعینده وئریلمیشدیر. چوخلو، توپلوسو، جمعی آنلامینی وئرن «ابجد» سۆزوندن استفاده اندیلمیشدیر. قاش و کسپیریک اویسفون اولراق واحد/ تک/ وارلیق کیمی «جیم» و «دال» حرفی ایله پاراللشددیر یلمیشدیر. قورولوش باخیمندان داها مرکب اولان ایکنجی مصراعد «جیم» و «دال» دئیه رکن، ایکسی سۆزه اشاره اندیر: «جعد» (ساج) و «ابجد»، هر ایکسی سۆزون یازیلیشندا «جیم» و «دال» حرفلى اشتراک ائتدیگیندن شاعیر زولفسون سیرری نین ابجدده/ حرف و رقمدرده/ اولدوغونو بیلدیریر. یوکسک صنعتکارلیقى، بیغجام ایفاده فورماسی ایله نظری جلب اندن بۇ بیت زولفسون مقدس لیگی ایله باغلى تصوفی گؤروشلى ده ایفاده اندیر. تصوف ادبیاتیندا بیر عننه اولراق، «زولف»، حروفلیکده ایسه «ابجد»/ انلهجه ده الیفبا/ یساردیلمیشین ساییجا چوخلوغونو، آلاهیین تظاهور فورمالاری نین چوخ ساییلیغینی ایفاده ائتدیگی اوچون بۇ علاقه لندیره تصادفی ساییلا بیلیمز. «جعد»/ ساج/ و ابجدین ظاهیراً فرقلى

فونکسیونلاری (وظیفه لری) اولسا دا، اۇنلارین ماهیتجه عینیتی سونونجو بیتین باشلیجا فلسفی - فیکری اۇزولودور.

بیتده «زولف» له «جعد» «ابجد» یین علاقه لندیر یلمه سی حرفی لیگین گوجلو تأثیری کیمی نظره چارپیر و بیتده بۇ طریقتله باغلى مضمون یوکسک پوتیک فورمادا ایفاده سینی تاپمیشدی. سۆزلردن بۇ شکیلده سون درجه بیغجاملیقلا یارارلانما و فیکرده کی آردیجیلیق نسیمی شعریتی نین اینجه لیکلریندن دیر. شاعیرین بۇ بیتینده ده پارالللیزم و سیستملی لیک سؤیله نمیش فیکرده کی منطقی علاقه نین آچارینا چئور یلمیشدیر. بیر نئچه فیکیر و حؤکو بیلدیرن گئنیش مضمون بیغجام شکیلده بیر بیتده فلسفی - بدیمی ایفاده سینی تاپمیشدیر.

آب زولال:

ای عالمین حیاتی، عشقین نه نار ایمیش کی،
غرق ایله دی جهانی آب زولال ایچینده...

بیتده کی «عالمین حیاتی» خطابی ایله موجوداتا حیات وئرن ایلاهی وارلیغا - آلاها مراجعت اندیلمیشدیر. بورادا اؤدون زولالی - حیاتی ماده نی اریتمه سی کیمی عادی طبیعت حادثه سینه صوفی لیگین گنرچکلیگی گؤرمه بوجاغیندان باخیلیر. اؤد یانارکن زولالی - حیاتی ماده نی محو ائتدیگی حالدا، عشق اؤدو ابددی حیات باغیشلا ییر. نسیمی بۇ تصوفی قناعتی اساس گؤتوره رک، بیر چوخ شعرلرینده حقیقتدن سوراق وئرن، یثنی حیات، اولومسوزلوک بخش ائندن معنالاری نین داشیجیسی کیمی «آب حیات»، «آب زولال» ایفاده لریندن استفاده اتمیشدیر.

صراط مستقیم:

چون بانا عشقین طریقت دیر صراط مستقیم،
دوغرودور حقندن طریقیم، نیلیر اغیار آندا وار.

نسیمی یه گوره، عشق حقیقته - آلاها
یتیشمه بین یگانه مومکون یولودور. او، عشقی
دینین قیل کورپوسونه قارشى قویاراق، جتته آپاران
یولو «عشق طریقی» ایله عوض اندیر.

سۇنرالار حروفیلیگین یاخیندان باغلاندىنى
بکتاشلیکده ایسه حق یولو کیمی درک اندیلن
صراط مستقیم انشیکدیر (انشیک - تانری ایله
بیرلشمه، دار وحدت دنیه قبول اندیلن دار
منصورون قورولدوغو میدانین انشیکگی) (آ. اوز
کیریملی، عملویلیک - بکتاشلیک و
ادبیاتی، استانبول، ۱۹۸۵، ص ۴۲، ۳۵) (س. صراط
مستقیم جتته، عشق ایلاهی ایسه بیر باشا ایلاهی
وصالا آپاردینی اوچون بیرنجیسی متصوفلر، اؤ
جومله دن نسیمی طرفیندن انکار اندیلیمشیدیر.

بنله بیر مناسبت دینی «دیدار» و تصوفی «اعراف
اهلی» (اعراف ارلری) آنلایشلاری اساسیندا
فورمالاشمیشدیر. حادئه لردن بیرینده دنیلیلر
کی، مؤمن لر جتته آلاهی گوی اوزونده کی آیی
گۆردوکلری کیمی مشاهیده انده جکلر. بۇ صورتله
مؤمن لیکلری نین ان بؤیوک مکافاتینا نائل
اؤلاجاقلار (ک. ا. کورکچو اوغلو، سیدنسیمی نین
دیوانیندان سنجمه لر، آنکارا، ۱۹۸۵، ص ۵۵) اورتا

عصرلر شمرینده بۇ گۆرۆش داهـا
چوخ «دیدار»، «لقا» سۆزلری واسیطه سیله ایفاده
اندیلیمشیدیر و بیر سیرا حاللاردا «دیدار» دان امتناع
اتدیگینی بیلدیره رکن متفکیر شاعیرلر بۇ دینی
دونیا گۆرۆشونو نظرده توتوشلار. چونکی
عاشیققرین عالی مقصدی دیدار دنییل، ایلاهی
وصال دیر. بۇ اساسدا دا تصوف ده جنت و جهنمه
باغلی اؤلمايان کیمه لر معنا سیندا «اعراف
اهلی» آنلایشی یاراتمیشدیر (مولانا، مثنوی، ۱ -
جی جیلده، استانبول، ۱۹۹۰، ص ۳۳۰) (شرح لر
ا. گۆل پینارلی نین دیر).

سۇنونجو بسیتده «صراط
مستقیم» و «عشق» مفهوملاری نین
قارشىلاشدیریلما سی دا اؤز ایدیایا غایناغینی
یسوخاریداکی دینی و تصوفی ملاحظه لردن
گۆنورور.

نسیمی نین آذربایجان شعرینه گتیردیگی
بیر سیرا رمزی - متافوریک اوپرازلار و بۇ
اوپرازلار لا باغلی موتیولر معین دگیشیکلیکلرله
شاعیرین بیر سیرا خصلقلری - ختانی، گولوشنی -
فضولی و باشقالاری نین یارادیجیلیغیندا دا اؤزونه
ینر آلمیشدیر. بۇ اوپرازلارین عینی بدیمی قالیب
داخلینده اوغرا دینی فیکری چئوریلمه لر ایسه
گله جک آراشدیرمالارین موضوعو اولابیلر ■

پارسی را پاس بداریم
ولی زبان مادری ترک‌زبانان و عرب‌زبانان
ایران را سرکوب نکنیم!

● دکتر جواد هیشت

در شماره ۲ بهمن اطلاعات (صفحه ۶ در وادی ادبیات) مقاله مفصلی تحت عنوان نامه‌ای به فرهنگستان پارسی را پاس بداریم به قلم آقای محمدحسین فروغی چاپ شده که نکاتی از آن تعداد زیادی از ایرانیان ترک زبان و عرب زبان را ناراحت نموده و سبب شده که بعضی از آنها به دفتر مجله وارلیق تلفن نمایند و مراتب انزجار و تنفر خود را از محتوای شوونیستی و ترک و عرب‌ستیزی مقاله ابراز نمایند و از ما بخواهند که مقاله را مطالعه و جواب لازم را در مجله وارلیق و حتی روزنامه اطلاعات بنویسیم. ضمناً مقاله‌ای هم بقلم آقای کعبی در این زمینه به دفتر مجله ارسال شده که اصل آن به روزنامه اطلاعات برای چاپ فرستاده شده است. اینجانب بعد از خواندن مقاله آقای فروغی مقاله زیر را تهیه و برای چاپ به روزنامه اطلاعات فرستادم و چون روزنامه اطلاعات تا امروز اقدام به چاپ آن ننموده لهذا عین مقاله در این شماره مجله وارلیق بچاپ میرسد.

آقای فروغی در اول مقاله وضع اسف‌بار زبان فارسی معاصر را بلحاظ آلودگی آن با اصطلاحات و کلمات خارجی (غربی) برمی‌شمارد و آنرا نشانه‌ای از استعمار فرهنگی بیگانه میداند و بعد برای نجات زبان فارسی و مقاومت در برابر استعمار فرهنگی راه‌حلهائی را پیشنهاد می‌کند که بنظر میرسد اغلب آنها معقول و منطقی میباشند.

بنده هم شخصاً در مورد آفاتیکه در اثر استعمار فرهنگی بیگانگان بر سر زبان شیرین و زیبای فارسی و فرهنگ جوانان و طبقه بااصطلاح متجدد ما آمده هم عقیده ایشان هستم و حتی با اکثر راه‌حلهای ارائه شده بوسیله ایشان هم موافقم. یعنی معتقدم که ما نباید اجازه دهیم که زبان مشترک کشور ما و زبان مادری میلیونها ایرانی است دستخوش تطاول و چپاول کلمات و اصطلاحات بیگانه گردد و باید از آن پاسداری نمائیم. اما چگونه؟

آقای فروغی در اول مقاله‌شان در دفاع از زبان و ادبیات عربی میگویند: «ادبیات عرب در طول چهارده قرن با ادبیات و فرهنگ ما آمیخته شده است. پشت کردن ما به این زبان از دست دادن میراث فرهنگی هزار ساله ما را به دنبال دارد.» بعد اضافه می‌کند: «زبان عربی زبان دین ماست و در اینصورت این زبان برای ما بیگانه نیست.» با وجود این در قسمت آخر مقاله خود دستخوش احساسات ملی‌گرانی افراطی و یا به زبان درست‌تر گرفتار افکار و تعصبات شوونیستی که یادگار فرهنگ دوران پهلوی است گردیده و برای پاسداری زبان شیرین فارسی سرکوبی زبان برادران ترک‌زبان و عرب‌زبان را مانند جلوگیری از استعمار فرهنگی

بیگانگان غربی بعنوان راه چاره‌ای خداپسندانه تجویز می‌نماید. آقای فروغی در برنامه خود برای جلوگیری از استعمار فرهنگی بیگانه بدترین شیوه استعمار فرهنگی را به برادران خودی روا میدارد و در همین جاست که ایشان تحت تأثیر احساسات افراطی ناسیونالیستی از منطق خارج شده و دچار تناقض‌گویی میشود، مثلاً میگوید: «۱۱ - مهم دیگر، که با دسیسه‌های استعمارگران بی‌ارتباط نیست کوششهایی است که در گوشه و کنار کشور برای تقویت زبانها و لهجه‌های دیگر صورت می‌گیرد. ما می‌دانیم وجه مشخصه ایرانی بودن، روح ایرانی است نه زبان، اما امروزه با تبلیغات مسموم خارجی به زبانهای ترکی و عربی، این هم‌میهنان ما در خطر از دست دادن روح ایرانی خویش هستند. تقویت لهجه‌های محلی در قالب افراطی آن که مسلماً بویی از تلاشهای استعمارگران در آن فهییده میشود نیز این خطر را افزایش میدهد و دولت می‌تواند این اندیشه‌های افراطی را سرکوب کند. چرا که شواهد تاریخی اثبات می‌کند این هم‌میهنان ما نیز ایرانی‌نژاد هستند و بر اثر حوادث تاریخی اجباراً به ترکی یا عربی صحبت می‌کنند. سیاست دولت در این باره باید این باشد که هموطنان ما را از چنگ هم‌زبانان خارجی آنها محفوظ نگهدارد».

آقای فروغی در ابتدای این بند «پاراگراف» صراحتاً اعتراف می‌کند که مشخصه ایرانی بودن زبان (فارسی) نیست بلکه روح ایرانی است. بعد می‌گوید: «اما امروزه با تبلیغات خارجی به زبانهای ترکی و عربی این هم‌میهنان ما در خطر از دست دادن روح ایرانی خویش هستند» از جمله فوق چنین برمی‌آید که چون هم‌میهنان ترک‌زبان و عرب‌زبان ما تبلیغات خارجی را که به ترکی و عربی انجام میشود می‌فهمند لذا در خطر از دست دادن روح ایرانی خویش هستند! امن از آقای فروغی سوال میکنم؟ مگر تبلیغات مسموم کننده خارجی به زبان فارسی هم انجام نمیشود، پس چرا این سوءظن و عدم اعتماد را در مورد هم‌میهنان فارس‌زبان روا نمی‌دارید؟ آیا شما خود را تافته‌ای جدا بافته تصور می‌کنید و یا خودتانرا ایرانی اصیل ناب دست اول و ترک‌زبانان و عرب‌زبانان ایرانی را غیراصیل و هموطن دست دوم حساب می‌کنید!

راستی اگر مشخصه ایرانی بودن «روح ایرانی» است و نه زبان پس چطور هم‌میهنان ترک‌زبان و عرب‌زبان با کار برد و تقویت زبانهای مادریشان در خطر از دست دادن روح ایرانی قرار می‌گیرند. شما می‌گوئید «تقویت لهجه‌های محلی در قالب افراطی» این خطر را افزایش میدهد. جنابعالی از تقویت کدام لهجه‌های محلی در قالب افراطی صحبت می‌کنید؟ اگر منظورتان زبانهای ترکی و عربی است، اولاً اینها لهجه‌های محلی نیستند بلکه زبانهای شناخته شده و در ردیف زبان زیبای فارسی هستند و با زبان فارسی سه زبان اصلی مسلمانان را تشکیل می‌دهند ولی هرگز مورد تقویت در قالب افراطی از طرف هیچ مقام دولتی و غیردولتی قرار نگرفته‌اند، بویژه در مورد ترکی همیشه عکس ادعای شما مصداق داشته است و اگر منظورتان لهجه‌های محلی مانند «سمناتی، گیلگی، طبری، نائینی، خوانساری و یا حتی لری و کردی است» در این مورد هم خودتان بکارگیری آنها را که یک نوع تقویت محسوب میشود بجای کلمات خارجی تجویز و پیشنهاد می‌نمائید!

بعد می‌فرمائید «دولت میتواند این اندیشه‌های افراطی را سرکوب کند»! چرا که شواهد تاریخی اثبات می‌کند این هم‌میهنان ما نیز ایرانی نژاد هستند و بر اثر حوادث تاریخی اجباراً به ترکی و عربی صحبت می‌کنند. سیاست دولت باید این باشد که هموطنان ما را از چنگ هم‌زبانان خارجی آنها محفوظ نگهدارد».

آقای فروغی بدترین اندیشه‌های افراطی همانست که جنابعالی و همفکران شما در مورد زبانهای مادری هم‌میهنان غیرفارس بویژه ترک و عرب‌زبانان دارید و در اثر همین اندیشه‌های افراطی فاشیستی است که بعنوان راه چاره «سرکوب کردن» هموطنان را به دولت پیشنهاد می‌فرمائید! بنظر من و حق و عدالت هم چنین ایجاب می‌کند که سیاست دولت اسلامی باید این باشد که این ایرانیان ستم دیده را از چنگ هم‌میهنان شوونیست امثال شما محفوظ نگهدارد.

شما در مقاله خود از افکار تند و غیرمعقول احمد کسروی تنقید می‌کنید، بعد نظریه جعلی او را که از طرف رژیم پهلوی و نظریه پردازان شوونیست درباری تأیید و بصورت یک نظریه شبه‌علمی نیم قرن بشکل فرهنگ رایج و حاکم به مردم تبلیغ و تحمیل شده بازگو می‌نمائید و می‌گویند: «این هم‌میهنان ما نیز ایرانی نژاد هستند و اجباراً به زبان ترکی و عربی صحبت می‌کنند».

بسیار متأسفم که شما هنوز هم از نژاد خیالی ایرانی صحبت می‌کنید و نمیدانید که واژه نژاد مجموعه ویژگیهای ظاهری (رنگ پوست، وضع مو، شکل صورت، چشم و بینی و...) را تداعی و مشخص می‌کند نه زبان مردم یک کشور و ملت را. ایرانی‌ها از اقوام مختلف (فارس، ترک، عرب، کرد، لر، بلوچ، ترکمن...) اند ولی همه از یک نژاد (سفید) اند. زبان مشخصه نژاد نیست بلکه نشانه قومیت است و در طول تاریخ ممکن است بعامل مختلف تغییر یابد.

بنظر زبان‌شناسان جهان به تعداد اقوام مختلف زبانهای گوناگون در جهان موجود است (۴ - ۳ هزار) اگر زبان و نژاد (در معنایکه احتمالاً شما بکار برده‌اید) مشخصه ایرانی بودن می‌بود لازم می‌آمد تاجیکها و افغانیهای فارسی زبان ایرانی باشند و سادات و ترکمن‌ها و دیگر اقوام ایران که فارس زبان نیستند ایرانی محسوب نشوند و این مغایر قانون اساسی ایران اسلامی و افکار و عقاید عمومی ملت ایران است.

در کشور ما حتی در دوران قبل از انقلاب اسلامی هم اسلام اساس ملیت ایرانی را تشکیل می‌داد، بهمین جهت زردشتهای فارسی زبان مانند ارومیه و کلیمیه‌ها جزو اقلیت‌ها بشمار می‌آمدند در حالیکه همه اقوام مسلمان ایران حتی ترکمنها بدون توجه به زبان و قومیت آنها ایرانی محسوب می‌شده و میشوند.

جناب آقای فروغی کشور عزیز ما که در چهارراه حوادث تاریخ و معبر مهاجرت و مهاجرت‌های اقوام گوناگون و توطن آنها قرار گرفته باید منظره چند قومی و چند زبانی حاضر را داشته باشد. آنچه مسلم و بدیهی است و تاریخ پرفراز و نشیب این مرز و بوم هم نشان میدهد این است که اقوام مختلفی که به صورت‌های مختلف به این سرزمین آمده و در آن توطن نموده‌اند بعد از مدتی علی‌رغم حفظ ویژگیهای قومی - زبانی بطوری به این مرز و بوم دلباخته شده‌اند که برای حفظ و نگهداری آن با مهاجمین تازه وارد حتی با هم‌زبانان خود نیز جنگیده و با خون خود مرزهای ایران را آبیاری و حفظ نموده‌اند. مگر سلطان سنجر سلجوقی (اوغوز) برای حفظ مرزهای شمالی خراسان با اوغوزهای (غز) ماورالنهر نجنگید؟ شما که معلم هستید و میدانید که شاه اسماعیل نوه اوزون حسن آق‌قویونلو و فرزند نبیره شیخ‌صافی‌الدین اردبیلی برای حفظ کشور ایران با هم‌زبانان ترک خود یعنی با عثمانیها و اوزبکها جنگید و علی‌رغم سرودن اشعار نغز ترکی و رسمیت دادن به این زبان در دربار و آرتش خود برای اتحاد ایران قطعه قطعه شده و تشکیل ایرانی واحد و حفظ استقلال و اعتلای آن و برقراری و رسمیت دادن تشیع بعنوان مذهب رسمی ایران از هیچ کوشش و

فداکاری دریغ نکرد.

آقای فروغی شما در اول مقاله تان می‌نویسید: «زمانی کشورگشایان بزرگ پس از فتح ایران در برابر آن (زبان فارسی) کرنش می‌کردند ولی امروز در بعضی موارد مورد هجو گروهی نادان قرار گرفته است.» آری این کشورگشایان بزرگ همان غزنویها و سلجوقیها و جانشین ترک‌زبان آنان بودند که زبان فارسی دری را از ماوراءالنهر به ایران آوردند و آن را بجای عربی زبان دیوان و دولت قرار دادند. شما میدانید این پدیده فرهنگی در تمام مدت ۹۳۰ سال حکومت ترکان بر سرزمین ایران ادامه داشته و یوسیله حکمرانان ترک‌زبان ایران و کشورهای همسایه (هند و عثمانی) و شعرای مورد حمایت آنان زبان فارسی از هند، چین و ترکستان تا کشورهای بالکان زبان ادب و عرفان ملل اسلامی قرار گرفت شاید در تاریخ خوانده باشید که در زمان سلطان محمد فاتح انتساب به ایران و بخصوص ادبیات فارسی آنچنان امتیازی داشت که فاتح به شعرائیکه از ایران به استانبول می‌آمدند خانقاه (تکیه) میداد روزی لعلی نام شاعری از اهل توقات به دربار فاتح رفت و خود را ایرانی معرفی نمود و توسط فاتح به او خانقاه داده شده، اما بعد که فهمیدند دروغ گفته خانقاهش را پس گرفتند. فاتح هر سال هزار اشرفی طلا به عارف و شاعر بزرگ فارسی‌گوی ایران مولانا عبدالرحمن جامی می‌فرستاد و خود نیز به فارسی شعر می‌گفت و در شعر عونی تخلص میکرد. آری در گذشته نه چندان دور که آفت ملی‌گرایی افراطی (سوغات غرب) طبقه تحصیل کرده و حکام ما را گرفتار نکرده بود زبانهای ترکی، فارسی، عربی، کردی، و دیگر زبانهای مردم مسلمان و حتی غیرمسلمان سرکوب نمی‌شد و برای حفظ استقلال و عظمت میهن زبان حاکم را به زور به دیگران تحمیل نمی‌کردند. همه در حفظ و تبلیغ زبان مادری آزاد بودند. در چنین شرایطی زبان فارسی که زبان حکام آنروزی هم نبود از چین تا قلب اروپا رایج شده بود چون پیام‌آور محبت و عرفان بود و از راه دلها عالمگیر شده بود.

شما امروز از نژاد ایرانی صحبت می‌کنید و همه ایرانیان از جمله ترک‌زبانان و عرب‌زبانان را مردمانی میدانید که ایرانی نژاد (فارسی زبان - آریایی) بوده و به اجبار زبانشان عوض شده است. آیا وقتی این ادعای واهی را که هرگز با اسناد و دلایل تاریخی و عقل و منطق منطبق نیست پیش می‌کشید به سادات و ترکمنان ایران هم اندیشیده‌اید. مگر سادات ما و از آنجمله رهبر معظم جمهوری اسلامی و رئیس جمهور منتخب محبوب ما از سادات جلیل‌القدر یعنی اولاد پیغمبر عظیم‌الشان ما نیستند. مگر آنها را ذریه رسول اکرم حساب نمی‌کنید. آیا منکر عرب بودن جد بزرگوار سادات هستید و یا خدای نکرده سادات را چون عرب تبار می‌باشند و بقول شما عرب‌ها (ایرانی نژاد) نیستند آنها را ایرانی میدانید. شما باید بپذیرید که برخلاف نظر شما اجداد سادات عرب زبان بودند و با مرور ایام و زندگی در میان ترک‌زبانان و فارس‌زبانان ایران ترک‌زبان و فارس‌زبان شده‌اند. شما از فرهنگ استعماری غربی شکوه می‌کنید. من هم با شما در این مقوله همدل و هم‌آوازم اما میدانید که همین غریبها با برادران مسیحی و هموطن خود که زبانهای غیر از زبان آنها صحبت می‌کنند خیلی بهتر از شما رفتار می‌کنند. به کشورهای سوئیس، بلژیک، کانادا و امثال آنها نگاه کنید. در سوئیس چهار زبان، در بلژیک سه زبان و در کانادا دو زبان انگلیسی و فرانسه رسمی است و هرگز یکدیگر را بخاطر داشتن زبان مختلف متهم و یا محکوم نمی‌کنند و برای انکار و سرکوب کردن زبانهای هم‌میهنان خود از این

تئوریهای ساختگی شما یاری نمی‌طلبند.

خوشبختانه ما همه مسلمانیم و حکومتمان هم اسلامی است. در اسلام هم نژادپرستی محکوم و مذموم است و زبانها هم آیات الهی (قرآن کریم) هستند و برای این آفریده شده‌اند که مردم یاد بگیرند و همدیگر را بفهمند و بشناسند (لتعارفوا) یعنی زبانها فی‌نفسه قداست و فضیلتی ندارند بلکه فضیلت و قداست در محتوا و مفاهیمی است که بوسیله زبانها بازگو و منتقل می‌شوند مردم هم قدر و ارزششان نه بخاطر زبان خاصی بلکه به نسبت تقوا و اعمال نیک و خدماتی است که در راه خدا و به خلق خدا انجام میدهند. آقای فروغی اتحاد و قوت در همدلی است نه همزبانی. بقول مولوی:

همدلی از همزبانی بهتر است
ای بسا هندو و ترک همزبان
همدلی را خود زبانی دیگر است
ای بسا دو ترک چون بیگانگان

و یا بقول حافظ:

یکی است ترکی و تازی در این معامله حافظ حدیث عشق بیان کن بهر زبان که تو دانی
برای همدلی رعایت حقوق یکدیگر شرط اساسی است. شما میخواهید کاخ امپراطوری خیالی خود را بر روی خرابه‌های برادران خود که به زبانهای غیر از زبان مادری شما صحبت می‌کند بسازید و همدلی آنها را هم جلب کنید. شما باید بدانید که زبان مادری برای هر کس عزیز و محترم است و تعریف زبان مادری زبان هزار سال پیش نیست، زبان مادری زبانی است که فرزند از مادرش در کودکی آموخته است خواه زبان حافظ و سعدی باشد خواه زبان شاه اسماعیل ختانی و فضولی و یا چنگیز و تیمور و یا کولی‌های آواره، بیابان بخاطر خدای بزرگ و برای همدلی هموطنان رنج‌دیده و از بین بردن کینه و نفاق بین آنها این افکار خیالپرستانه و بی‌اساس ارتجاعی را کنار بگذاریم و بجای ترویج افکار پان‌فارسی، پان‌ترکی، و پان عربی محبت، برادری و برابری را تبلیغ کنیم تا پیش از این سرزمین بهشتی را که خداوند بما عطا فرموده به جهنم خودپرستی و نفاق تبدیل نسازیم. من و اغلب همشهریهای ترک‌زبانم فارسی را هم مانند زبان مادری دوست داریم و اگر مبالغه نباشد با ادبیات آن عشق می‌ورزیم، ادبیاتیکه افکار والای انسانی و عرفانی را به زبانی شیرین و شیوا تبلیغ می‌نماید. بقول استاد دکتر نطفی اگر ترکی زبان مادری ماست فارسی هم زبان ستوگلی ماست. اما اجازه دهید از شما پرسم آیا شما هم با داشتن چنین افکار افراطی ملی‌گرا و نژادپرستانه (نژاد ایرانی) خود را وارث عرفان والای ادب فارسی میدانید؟ در اینجا لازم میدانم نکته مهمی را یادآوری نمایم که در قانون اساسی جمهوری اسلامی ما برخلاف دوران پهلوی موجودیت اقوام مختلف ایران (ترک، عرب، کرد، بلوچ...) و از آنجمله زبانهای آنها به رسمیت شناخته شده و مطبوعات، کتب و حتی تدریس به این زبانها هم در مدارس رسمی کشور در کنار فارسی مجاز شناخته شده، اگرچه مسئله تدریس هنوز هم بخاطر اینگونه مخالفتها و کارشکنیهای ملی‌گرایان افراطی به مرحله‌ی عمل نرسیده است. در خانمه بنام ایران، اسلام و انسانیت از شما تقاضا دارم: شما که به قول خودتان «منظور مقدسی در حفظ و دفاع از وطن دارید» سعی کنید در افکار و عقاید ملی خود تجدیدنظر نمائید بطوریکه بتوانید همه افراد وطن اسلامی را یکدل (نه یک زبان) و هم‌داستان کنید. والسلام.

ابراهیم خلیل خان جوانشیر

● صمد سرداری‌نیا

از روزی که پناه‌خان همراه با کریم‌خان زند به شیراز رفت، ابراهیم خلیل خان جوانشیر پسر ارشد پناه‌خان، زمام امور را در شوشا به دست گرفت و در دوران فرمانروائی درازمدت او، خان‌نشین قره‌باغ نیرو گرفت و به یک قدرت منطقه‌ای تبدیل گردید و به قول میرزا جمال جوانشیر: «علیرغم این که ابراهیم خلیل خان، عنوان پادشاهی به خود نداد، لیکن جاه و جلالش، کمتر از پادشاهان ایران نبود.»^(۱)

ابراهیم خلیل خان که هنگام فرار پدرش از خراسان در سال ۱۱۵۰ هـ.ق، ۱۵ ساله بود و در خراسان در منزل خودشان زندگی می‌کرد، پس از چندی به دنبال پدرش به قره‌باغ می‌آید،^(۲) و یار و یاور پناه‌خان می‌گردد. وی پس از رفتن پدرش به شیراز، به عنوان ابراهیم خلیل خان چهارم بر مسند قدرت تکیه می‌زند و اندیشه‌های پدرش را دنبال می‌کند و به بسیاری از آرمان‌های او دست می‌یابد.

ابراهیم خلیل خان که در دوران حیات پدرش به عنوان گروگان در پیش فتحعلی خان افشار حاکم ارومیه بسر می‌برد و فتحعلی خان قول داده بود که او را پس از مدتی پیش پدرش پناه‌خان بفرستد، لیکن به عهد خود وفا نکرد، ولی پس از آن که کریم‌خان زند، حاکم ارومیه را با دستگیری پناه‌خان شکست می‌دهد، ابراهیم خلیل آقا را به حضورش می‌طلبید و به او خلعتی گرانبها، شمشیری جواهرنشان، زینی طلائی و اسبی مجهز به ساز و برگ به او می‌بخشد و فرمان حکومت قره‌باغ را بنام او صادر می‌کند و از پناه‌خان درخواست می‌کند که جهت سیاحت، همراه با او چند روزی به شیراز برود و پناه‌خان قبول می‌کند.^(۳)

ابراهیم خلیل خان در کنار کارهای عمرانی و گسترش مناسبات خان‌نشین با دیگر مناطق، به تشویق خادمان ادب و فرهنگ می‌پرداخت و از هر سو شاعران، هنرمندان و مردان دوراندیش سیاسی را به دربار خود فرا می‌خواند. چنانکه عبدالرزاق دنبلی متخلص به مفتون که به قول خود: «صبح و رواحی چند به یمن صحبت ابراهیم خلیل خان والی قره‌باغ خرسند و شادمان بوده»^(۴) می‌نویسد: در مدت توقفش در قره‌باغ، ملارضا شفای تبریزی از شعرا و فضلالی آن عصر که «محکمه قضا را فقیهی فراخ آستین و صفه فضل و ذکا را صدرنشین راستین بود. کلامش در وعظ و نصایح، شفافبخش دل‌های اندوگین، پادشاه فضلا بود جهان فضلش در زیر نگین»^(۵) وارد قره‌باغ می‌شود و از وی می‌خواهد که او را به ابراهیم خلیل خان بشناساند... خان در بیلاقات اران [قره‌باغ] بود. دنبلی برحسب تمنای مولانا قلم برداشته و در آن بقعه، رقه‌ای می‌نگارد... بعد از

۱- میرزا جمال جوانشیر - قره‌باغ‌نامه.

۲- همانجا

۳- عبدالرزاق دنبلی - نگارستان دارا - ص ۹۲.

۴- همانجا

۵- عبدالرزاق دنبلی - نگارستان دارا - ص ۹۲.

معاودت ابراهیم خلیل خان به قلعه شوشا، مولانا را تکریم و تعظیم فراوان می‌نماید...»^(۱)
در راستای سیاست جلب اندیشمندان بود که وی ملاپناه واقف، شاعر و متفکر بزرگ آذربایجان را به
دربار خود می‌کشاند و نخست او را به سمت ائشیک آغاسی [= وزیر تشریفات] و سپس به وزیر اعظمی
منصوب می‌کند.

ابراهیم خلیل خان، با این حرکت دوراندیشانه خود، با به خدمت گرفتن ملاپناه واقف، سال‌ها از نسوغ و
استعداد کم نظیر او در زمینه‌های مختلف استفاده کرده و در پیشرفت و تعالی سرزمین خود سود
می‌برد. واقف وزیر اعظم دربار ابراهیم خلیل خان، اکنون فرصت داشت که نیروهای تدافعی محلی را در برابر
هجوم توسعه‌طلبان و اشغالگران، مستحکم‌تر کند و نیز در نشأت و تحول بخشیدن ادبیات مردم و غنای زبان
ادبی، گام‌های مؤثری بردارد. او در چهره یک شاعر، روحیه مردم را نیرو می‌بخشید و در سیمای یک
سیاستمدار به اداره امور خان‌نشین می‌پرداخت.

واقف در اقدامات سیاسی و دیپلماتیک خان‌نشین قراباغ و مبادله سفرا و نامه‌ها میان شوشا و مراکز دول
دیگر: پترزبورگ، تفلیس، تهران، خان‌نشین‌های آذربایجان و دربار عثمانی، نقش مهمی بازی کرد. گسیل سفیران
و نامه‌ها و پیام‌ها همه تحت نظر مستقیم او صورت می‌گرفت.

واقف برای ایجاد وحدت و یگانگی بین خان‌نشین‌ها و فرمانروایان آذربایجان و دیگر سرزمین‌های
قفقاز، کوشش و مجاهدت‌های فراوانی صرف کرد و در این امر تدبیر و سیاست مفیدی ظاهر ساخت که به
عنوان بینش سیاسی متری و خاصی نظر بسیاری از واقف‌شناسان زمان ما را به خود جلب کرده است.^(۲)
نفوذ فرمانروای خان‌نشین قره‌باغ، در برخی از خان‌نشین‌های جنوبی آذربایجان و گاه به گاه در خان‌نشین
گنجه نیز حاکم می‌شد. ابراهیم خلیل خان با شاه گرجی ایراکلی دوم نیز طریق وفاق در پیش گرفت. ملاپناه
واقف برای برقراری دوستی میان خان‌نشین قره‌باغ و ایراکلی دوم به تفلیس سفر کرد.^(۳)

والی گرجستان، در تمامی کارهای کوچک و بزرگ، یارای آن را نداشت که از صلاح‌دید
ابراهیم خلیل خان سربتابد. چرا که «او ممه‌خان» (عمر خان) حاکم آوار و سایر امرای داغستان به علت
خویشاوندی، تابع ابراهیم خلیل خان بودند...

در این اوان، کاترین تراز روسیه به طور ناگهانی درگذشت. به همین علت، زوبوف سردار روسی که به
دستور کاترین در قفقاز به سر می‌برد مجبور گردید که به روسیه باز گردد. مرحوم ابراهیم خلیل خان پس از
شنیدن خبر این حادثه، به والی گرجستان اعلام کرد که می‌خواهد با نیروهای قره‌باغ و داغستان به سوی گنجه
هجوم برد. شما هم نیروهای، گرجستان را جمع کرده و به آن صوب حرکت کنید، تا بتوانیم گنجه را تصرف
کنیم.

والی هم تدارک دیده، نیروها را جمع‌آوری کرد. آن‌ها آمده، بعد از محاصره، گنجه را گرفتند. ملیک مجنون
هم در آن جنگ به قتل رسید. جوادخان حاکم گنجه، پس از اطاعت از ابراهیم خلیل خان، دختر و پسرش را

۱- همانجا - ح. صدیق - واقف شاعر زیبایی و حقیقت

۲- قبلیف - از پیدائی انسان تا نارسائی فنودالیم در آذربایجان - ص ۱۲۳

پیش او گروگان فرستاد.^(۱)

در عهد زمامداری ابراهیم خلیل خان، در شهر شوشا، کارهای عمرانی زیادی اجرا شد. در سال‌های ۴ - ۱۷۸۳ در اطراف شهر، دیوار مستحکم دیگری کشیده شد. مرحله اول، در سال‌های ۴ - ۱۷۵۳ با ساخت دیوارهای قلعه شوشا و احداث قصرها شروع شده و با فرم گرفتن محله‌های پانین شهر به پایان رسیده بود. در مرحله دوم، در دوران حاکمیت ابراهیم خلیل خان، بالای شهر شوشا احداث گردیده و محلات بالای شهر شکل گرفتند.^(۲)

در عهد ابراهیم خلیل خان، ادبیات و هنر آذربایجان، امکان رشد و تحول یافت. در زمینه‌های شعر، نثر، موسیقی، نقاشی، خوشنویسی، معماری و جز آن آثار ارزنده‌ای به وجود آمد. ادبیات شفاهی خلق در مسیر رشد سریع افتاد، عاشق‌های ورزیده‌ای ظهور کردند که بعدها استاد و الهام‌بخش عاشق‌های دیگر شدند. در این سال‌ها شوشا به مرکز علم و ادب تبدیل گشت و یکی از شهرهای بزرگ آذربایجان به حساب آمد.^(۳)

«در سال ۱۱۹۵، ابراهیم خلیل خان جوانشیر به خیال تسخیر آذربایجان افتاد و سپاهیان را از شروان و قراباغ از راه نخجوان برای اشغال خوی و سلماس فرستاد. سپاهیان قراباغ قلعه نازک در چهل کیلومتری ارس را محاصره کردند.

احمدخان دنبلی حاکم خوی از امامقلی خان افشار بیگلربیگی ارومی کمک خواست. امامقلی خان با سپاهی از کرد و افشار به خوی آمد و پس از آن که احمدخان دو روز در چمن باغ (در شرق شهر) از سپاه ارومی پذیرائی کرد آنگاه متفقاً به جنگ قراباغی‌ها رفتند و آن‌ها را سرکوب کردند.»^(۴)

بعدها ابراهیم خلیل خان، یکی از دخترانش را به عقد ازدواج حسینقلی خان پسر احمدخان دنبلی، حاکم بعدی خوی در آورد و در همان سال که آقامحمدخان به قصد سرکوبی ابراهیم خلیل خان جوانشیر به آن سوی ارس لشکر می‌کشید، خان خوی به سعایت برادرش جعفرقلیخان و با این بدگمانی که دامادخان جوانشیر است، از حکومت برکنار و در تهران زندانی شد. شاه فرمان داد همسرش که دختر ابراهیم خلیل خان جوانشیر بود، در قزوین توقف نماید. و این طبق سیاست گروگانگیری معمول آن عصر بود. برای حصول اطمینان از عدم تبانی و سرکشی حاکمان خوی و قراباغ.»^(۵)

بعد از کشته شدن آقامحمدخان^(۶) و به سلطنت رسیدن فتحعلیشاه قاجار، ابراهیم خلیل خان به شوشا برگشته و زمام امور را مجدداً به دست می‌گیرد و برای تحکیم روابطش با حکومت مرکزی، دختر خود آغاییگم معروف به آغاباجی را به عقد ازدواج فتحعلیشاه در می‌آورد. «لیکن فتحعلیشاه به واسطه زحماتی

۲- عبدالاحد بهراد - مجله وارلیق.

۱- قره‌باغ‌نامه - پیشین.

۴- دکتر محمدامین ریاحی - تاریخ خوی - ص ۱۸۱ و ۱۶۴

۳- ح. صدیق - پیشین

۵- همابجا

۶- حمله آقامحمدخان قاجار به قره‌باغ و کشته شدن او فصل جداگانه‌ای را تشکیل می‌دهد که در شماره‌های آینده مجله وارلیق تقدیم علاقه‌مندان محترم خواهد شد

که ابراهیم خلیل خان به عمویش آقا محمدخان وارد آورده بود و سبب دو بار لشکرکشی اش به قفقاز و سرانجام به کشته شدن او منتهی گردید و یا به جهات دیگر، از روز اول، از دختر او خوشش نیامد و با وجود این که فتحعلیشاه خیلی عیاش بود، معذالک، با او تا آخر عمر همخوابی نمود و او را طلاق هم نداد و در حال انزوا در قم می‌زیست.^(۱)

مکرر دیده شده بود که هر گاه آغاباجی که سن و سالی از او گذشته بود، وارد می‌شد، فوراً تاج‌الدوله که بسیار جوان و زیبا و مورد توجه فتحعلیشاه بود به احترام آغاباجی از جای برمی‌خاست تا آغاباجی بنشیند. آغاباجی... زنی مغرور بود و برای آن که مبادا کمترین بی‌ادبی در حضور او انجام پذیرد، اغلب در قصر خود، واقع در امامزاده قاسم معتکف بود. بعدها قم را به او دادند. بیش از دویست نفر پیشخدمت و نوکر که از قراباغ همراه آورد و همه مردمانی رشید و متشخص بودند در خدمتش بسر می‌بردند و قسمتی از مالیات قم متعلق به او بود.

ملک‌بیگ از بزرگان قراباغ، وزارت آغاباجی را به عهده داشت و آقابهرام خواجه معروف و محترم نیز جزو خواجگان او بود. کیکاوس میرزا و مرصع‌خانم هم به رسم پسری و دختری به او داده شده بودند. آغاباجی از شاه صاحب فرزندی نشد، زیرا پس از عقد هرگز به عنوان یک زوجه مورد توجه فتحعلیشاه قرار نگرفت و همچنان دوشیزه بود. روزی فتحعلیشاه به نزدیکان خود گفته بود: «آغاباجی به نظرم مانند یک مار آمده» ولی با این حال نزد فتحعلیشاه، دارای مقام و منزلت و احترام فراوانی بود.^(۲) آغاباجی سرانجام در سال ۱۲۴۸ هـ.ق در قم درگذشت و در همانجا به خاک سپرده شد.^(۳)

این خاندان هنرمند که از طبع شعر نیز برخوردار بود و در شعر «ملولی» تخلص می‌کرد، شب زفافش با فتحعلیشاه، فقط با چند پرسش و پاسخ مختصری گذشت و آغاباجی بامداد، این بیت ساده و بی‌تکلف ترکی را زمزمه می‌کرد.

یاریم گنجه‌گلدی، گنجه‌قالدی، گنجه‌گنتدی

هنج بیلمه‌دیم عؤمروم، ننجه‌گلدی، ننجه‌قالدی، ننجه‌گنتدی

«در ماه مه ۱۸۰۵ ابراهیم خلیل خان، با پسران و اعیان و اشراف خود به دیدار سسیانوف رفت. این دیدار در نزدیکی گنجه در سواحل «کورک‌چای» انجام گرفت. خان قراباغ داماد خود سلیم‌خان را که حاکم شکی بود نزد خود فرا خواند و با فتودالهای شکی، به محلی که قشون سسیانوف بود مراجعت کرد. در این محل مذاکراتی برای پیوستن قراباغ «چهاردهم مه» و شکی «بیست و یکم مه» به روسیه صورت گرفت. طبق شرایطی که در عهدنامه به امضا رسید می‌بایست هر دو خان‌نشین به خزانه روسیه خراج بپردازند و قشون روسیه را در اراضی خود جای دهند. ولی خان‌ها در اداره داخلی استقلال کامل داشته باشند. به خان‌ها و فرزندان‌شان القاب نظامی روسی داده شد و از نظر مادی امکاناتی بر ایشان تعیین گردید. بعد از سپری شدن مدت کوتاهی از این مذاکرات، یک دسته از قشون روسیه در ده ورستی قلعه شوشا، در محلی بنام «خان‌باغی» اطراق

۱- مهدی بامداد - شرح حال رجال ایران (ج ۱) - ص ۱۲.

۲- مجله کیهانشان.

۳- بامداد - پیشین.

کرد.»^(۱)

رضاقلی خان هدایت علت رو آوردن ابراهیم خلیل خان جوانشیر به روس‌ها را چنین می‌نویسد:
«چون بعضی از خوانین و امرای آذربایجان را که در مقام و مرتبه از اقران و اکفای ابراهیم خلیل خان حکمران قراباغ نبودند بر او رجحان دادند، شیر پیر برآشت و از متابعت دولت ابد مدت پادشاه قاجار گردنکشی کرد.»^(۲)

پس از کشته شدن سیسیانوف در سال ۱۲۲۰ ه‍.ق در باکو توسط ابراهیم خان پسر عم حسینقلی خان حاکم باکو، عده‌ای از خوانین و امرای قفقاز از قبیل ابراهیم خلیل خان جوانشیر و سلیم خان و غیره، به واسطه بی‌اطلاعی از جریان امور به خیال این که اگر این سردار روس کشته شد، دیگر کسی نخواهد بود که مزاحم و معترض آنان گردد، پس، از چنگ روس‌ها حتماً نجات یافته و دیگر آزاد شدند. بنابراین این تصورات، از سازش با روس‌ها دست کشیدند و دوباره مانند گذشته به طرف ایران متمایل گردیدند. ابراهیم خلیل خان، پشیمانی خود را از سازش با روس‌ها کتباً به دربار ایران اشعار داشته و ضمناً برای بیرون راندن عده‌ای افسر و سرباز روس که شوشا را اشغال کرده بودند، از دولت ایران استمداد نمود.^(۳)

رضاقلی هدایت، چگونگی این رخداد تاریخی را شرح داده و نحوه کشته شدن ابراهیم خلیل خان را نیز به طور تفصیل بیان داشته است. بهتر است که عین نوشته‌اش را باز خوانیم:

«حضرت شاهنشاه والجاه به میانجی محرمان حرم بدو ابراهیم خلیل خان پیغامی فرستاد و از کار رفته ملامت فرمود و او نیز از گذشته اظهار ندامت کرد، اصلاح ذات‌البین را به توسط نامه و نامه‌بر سخنان با اثر رفت، تا آن محتشم پیر را عرق غیرت به جوش آمد و متعهد شد که در تقویت اسلام کوشد و از حمایت مخالفین دیده پوشد، ولی چون مازور روسی با جمعی سالدات در شوشی متمکن بود، چنان معاهده رفت که لشکری از پادشاه و پادشاه‌زاده در آن حوالی حاضر و آماده آیند تا از درون و بیرون به دفع دشمنان خانگی کمال حمیت و مردانگی به ظهور در رسد. خان پیر جوانشیر بر دفع طاغیان قراباغ همت گماشت و پیرانه سر لوای معرکه‌آرانی برافراشت و به توسط دستیاری داماد خویش، عریضه به خدمت حضرت نایب‌السلطنه فرستاد و در اردبیل رسید متمنی شد که موکب نایب‌السلطنه به قراباغ توجه فرماید. و قبل از آن، فرزندان ارجمند معظمش ابوالفتح خان جوانشیر را که شیری جوان بود، از راه قپان روانه نمایند، تا پدر پیر را معاونت کند و هکذا فرج‌الله خان شاهسون را با افواج دیگر از راه چناقچی در مقدمه لشکر ظفر اثر انجم حشر مأمور نمایند و علی‌التعاقب، همای رایت میمنت آیت جناح پرواز بدان سوی برگشاد.

بعد از عبور از پل خداآفرین، در کنار رود ارس، امیرزاده ابوالفتح خان بن ابراهیم خلیل خان باز آمد و معلوم شد که روزگار غدار، بازئی تازه برانگیخته است و خون مرد بزرگی را به آسانی ریخته، توضیح این اشارت آن که امیر ابراهیم خلیل خان، بعد از این معاهده از شهر و قلعه به بهانه تفرج با عیال بیرون آمده، در یک فرسخی شوشی نزول کرد و تخمیناً دو هزار نفر از عمله و خدمه، با جمعی عیال با وی بودند و انتظار فرزند خود ابوالفتح خان و فرج‌الله خان با سپاه کینه‌خواه حضرت خاقان گیتی‌ستان همی برد که به وصول آن

۲- هدایت - روضه‌الصفاء - ص ۴۲۰.

۱- آفاشار - تاریخ آذربایجان - ص ۱۵۸.

۳- بامداد - پیشین (ج ۱) ص ۱۳.

گروه باشکوه استیصال مازور روسی را اتفاق افتد.

از قضایای اتفاقیه مقدره، نبیره امیرکبیر ابراهیم خلیل خان جوانشیر یعنی جعفرقلیخان بن محمدحسن خان که با عم اکبر خود ابوالفتح خان مخالفت و معاندت داشت و ظاهراً و باطناً به دولت روسیه متوسل شده بود، از مکتون خاطر نیای امجد خود استحضاری حاصل کرده، چون با دولت ابد مدت پادشاه جمجاه قاجار راهی نداشت و پیشرفت این رای را مایه وجود عم و فنای خود می پنداشت، مازور روسی را از این معاهده و مواعدت با دولت ایران آگاه کرد. قبل از ورود ابوالفتح خان و فرج الله خان و سپاه شاه ایران در شب بیست و سیم شهر ربیع الاول (۱۲۲۱ هـ ق) سیصد نفر از سالدات روسیه را از راه خانه خود به خارج قلعه بر سر جد امجد خود آورده، چون آن شیر پیر را گمان چنین امری خطیر نبود و رعایت حزم و احتمال رزم نمی داد و بی حارس و پاسبان به خواب در شده بود و از کید نبیره بی مروت عاری از فتوت اطلاعی نداشت، در چار ساعت از شب گذشته، مازور روسی مست هواپرست با سالدات خویش در خارج قلعه بیخبر بر سر ابراهیم خلیل خان پیر جوانشیر ریختند و شنلیک؟ کرده و دست بر قمه و سرنیزه برده، به قتل عام پرداختند. حارسان حرمخانه آسیمه سر از خواب برخاستند و رزمی سخت برآرستند، چندان که توانستند از روسیه بکشتند و مغلوب شدند و روسیه نمود سیرت، ابراهیم خلیل خان را که چون ابراهیم خلیل در آتش توپ و تفنگ بی پروا بود با سی و یک کس به قتل اندر آوردند که غالب آنان اولاد و دختر و عیال او بودند. و از آن جمله دختر سلیم خان شکی و دختر او که خواهرزاده همای خان لگزی بود و دیگران بودند که با اناث و ذکور و عیال و اولاد و احفاد او به قتل اندر آمدند و مدت این قتل سه ساعت امتداد یافت.^(۱)

پس از کشته شدن ابراهیم خلیل خان «ایلات قره باغ از هم پراکنده شدند و هر گروهی در دامن صاحب شکوهی دست تولا در زدند. اهالی شوشا حصار و پناه آباد بسلوای عام کردند و سر به شوریدگی بر آوردند، ناچار مازور روسی اطفای نوایر فتنه را به مهدیقلی خان ولدخان مقتول پیوسته و او را بر جای پدر بنشانیدند.... و اکثری از ایلات قراباغ، بعد از این واقعه، متمنی، شدند که از قراباغ کوچیده، در قراجه داغ متوقف شوند....

مخفی مباد که از جمله سوانح و وقایع اتفاقیه که در هنگام توقف شاهزاده نایب السلطنه در سرچشمه حسن و حسین روی داد، حکایت محاربه روسیه و قراباغی در سر کوچ ایلات با ابوالفتح خان بن ابراهیم خلیل خان شهید سعید قراباغی بود و اجمال آن این که عطاالله خان شاهسون که به کوچانیدن ایلات قراباغ رفته بود، پس از حرکت ایلات با ابوالفتح خان جوانشیر، آنها را می آوردند، طایفه جبرئیل لو نهانی کس به نزد خود خواندند، در حوالی محال قبان که مشتمل بر معابر سخت است در رسیدند. از دو ساعتی روز تا هنگام زوال رزمی سخت اتصال داشت و سرب و باروت تفنگچیان به انمام رسید و مغلوب شدند. چون نواب نایب السلطنه آگاه شد، اسماعیل خان و حسن خان سردار را روانه کرده، خود نیز از قفا از راه اصلاندوز با شیران اصلان سوز راه برگرفت، استماع این خیر رعب و رهب در دل نیارال روسی درافکنده، معدودی را به قلعه پناه آباد فرستاد و خود طریق گنجه را در پیش گرفت.^(۲)

جعفرقلی خان پیش خود خیال کرده بود و حتم داشت که پس از مرگ ابراهیم خلیل خان، دولت روس او را به حکومت قزاق و توابع آن معین خواهد کرد. ولی پس از کشته شدن یا کشتن بابابزرگ، روس‌ها امور حکومت قزاق را به ظاهر به مهدقلی خان پسر ابراهیم خلیل خان واگذار نمودند و سر جعفرقلی خان بی‌کلاه ماند. جعفرقلی خان از این موضوع که روس‌ها او را به بازی نگرفتند از آنان سخت رنجید و در این بین‌ها مورد بدگمانی واقع شد تا به جایی که او را دستگیر کرده به تفلیس می‌بردند که از آنجا او را به سیبری تبعید نمایند. هنگامی که با سربازی که جلو اسب او را داشت از رودخانه ترتر که از شعب رود کر است او را عبور می‌داد به ناگهان افسار اسب را بریده و خود را به یال اسب بند کرد و از رودخانه گذشت و خویشان را به میان یکی از ایلات که در حال کوچ کردن به سمت ایران بودند رسانید و پناه به ایران آورد. عباس میرزا نایب‌السلطنه به واسطه به کار بردن این جلادت، وی را مورد لطف و توجه خود قرار داده، او را به حکومت قزاق (ارسباران) با چهار هزار تومان حقوق در سال تعیین کرد.^(۱)

علاوه بر جعفرقلی خان، افرادی از قزاق‌ها به ویژه چند تن از اولاد ابراهیم خلیل خان در ایران به مقامات عالیه رسیدند و مصدر خدماتی شدند. از جمله آنان، ابوالفتح خان پسر ابراهیم خلیل خان، عباسقلی جوانشیر معروف به معتمدالدوله و آغابهرام خواجه بودند.

«ابوالفتح خان پسر کهنر ابراهیم خلیل خان جوانشیر و پدر عباسقلی خان جوانشیر معتمدالدوله، از رجال معروف زمان سلطنت محمدشاه و ناصرالدین شاه قاجار بوده و چند بار حاکم ولایات و ایالات شده...»^(۲)
«عباسقلی خان جوانشیر (والی معتمدالدوله) فرزند ابوالفتح خان، در سال ۱۲۵۱ هـ ق به حکومت کاشان منصوب شد. در سال ۱۲۵۲ هـ ق از حکومت کاشان معزول و به جایش بهمن میرزا بهاءالدوله حاکم کاشان شد. عباسقلی خان مدتی بیکار بود و در سال ۱۲۵۷ ق به جای فضلعلی خان قزاقی به حکومت کرمان منصوب گردید و تا سال ۱۲۵۹ هـ ق حاکم کرمان بود و در مدت حکومت خویش عادلانه با مردم رفتار کرده و خواست که تعدیات و خرابی‌های مأمورین و حکام سلف خود را جبران نماید.

در سال ۱۲۵۹ هـ ق از حکومت معزول و برای بار دوم فضلعلی خان قزاقی که معروف به بیگلربیگی شده بود به جای او منصوب گردید. پس از فوت محمدشاه (۱۲۶۴ هـ ق) تا حرکت ولیمهد از تبریز و ورود او به تهران که مدت ۴۵ روز طول کشید، در این مدت، زمام امور مملکت در دست ملک جهان خانم ملقب به مهدعلیا مادر ناصرالدین شاه بود و او به رفق و فتق امور می‌پرداخت و در این مدت، از طرف خود مأمورین و حکام معین می‌کرد. در این وقت بحرانی، برای این که محصول خالصجات از بین نرود و دولت دچار مضیقه و کمبود غلات نگردد، اداره امور را به عباسقلی خان جوانشیر واگذار نمود. در سال ۱۲۶۵ هـ ق به حکومت اردبیل و مشکین مأمور شد و حکومتش در این دو جا تا سال ۱۲۶۶ هـ ق طول کشید.

در سال ۱۲۷۵ هـ ق که میرزا آقاخان نوری از صدارت افتاد ناصرالدین شاه شش وزارتخانه تشکیل داد و کارهای مملکتی را ظاهراً بین وزرای شش‌گانه تقسیم و وزارت عدلیه را به عباسقلی خان واگذار کرده او را ملقب به معتمدالدوله نمود و تا سال ۱۲۷۸ هـ ق که زنده بود در این سمت باقی بود و در سال ۱۲۷۶ علاوه بر

۱- مهدی بامداد - پیشین (ج ۱) - ص ۲۲۷ و ۲۴. ۲- همانجا

سمتی که داشت به عضویت شورای عالی دولتی که ناصرالدین شاه در این سال تشکیل داده بود منصوب شد و پس از مرگش لقب و شغل وی به برادرش محمدابراهیم خان جوانشیر داده شد. عباسقلی خان معتمدالدوله مزدی بوده عاقل، عادل، با سیاست، موقر و رنوف و بر خلاف سایر حکام چندان نظر تمدی و تجاوز نسبت به مردم نداشته است.

محمدابراهیم خان امیر دیوان یا وزیر دیوانخانه، مدت کمی در سر کار بود. بعد از کار برکنار شده و در همین سال حاج علیخان مقدم حاجب‌الدوله سابق که در این تاریخ ملقب به ضیاءالملک شده بود، به جای وی منصوب شد.

محمدابراهیم خان پس از برکنار شدن از کار، ناصرالدین شاه دوباره او را در همین سال با لقب معتمدالملکی مأمور انتظام امور دیوانخانه عدلیه نمود و امیر دیوانی از این تاریخ برای او شغل و معتمدالملکی برای وی لقب گردید.^(۱)

دیگر فرزندان ابوالفتح خان نیز در ایران، صاحب مناصبی شدند. از جمله دو پسرش در تبریز در فوج نظام قهرمانیه به فرماندهی رسیدند. نادر میرزا در این زمینه می‌نویسد: «قهرمان میرزا فرزند هشتم نایب‌السلطنه... به سال یک هزار و دوست و پنجاه و یک | به تبریز آمد... قهرمان میرزا حکومتی داشت چون پادشاهی... و این شاهزاده فوجی نظام که همه جوانان زیبا بودند، از جوانان تبریز بگرفت و «قهرمانیه» نام نهاد و سرهنگی آن سپاه به محمدعلیخان فرزند ابوالفتح خان جوانشیر داد و یآوری به محمدقلیخان برادر کهنتر وی سپرد.»^(۲)

آگهی درگذشت محمدقلیخان در شماره ۲۹ سال سوم روزنامه ناصری چاپ تبریز که در روز پنجشنبه ۱۱ رجب ۱۳۱۴ هـ/ق ۱۷ دسامبر ۱۸۹۶ میلادی منتشر شده بدین شرح درج گردیده است:

«حاجی محمدقلی خان امیر تومان پسر ابوالفتح خان جوانشیر که از جمله صاحب منصبان با عظم و شأن ایران و با حسن خدمت، مشارالینان بود، صبح روز هشتم رجب المرجب، در حالی که هشتاد سال در خدمت دولت بسر برده بودند با مرض نفرس، دعوی حق را لیبیک اجابت گفته و رخت زندگانی به جهان دیگر کشید. این صاحب منصب قابل، اولین قدمی که به طریقه خدمتگذاری گذاشته در رشته نظام بوده و از سن قریب به پانزده در آن رشته به مراتب خدمت قیام و اقدام نموده و در مخاطرات عدیده، فتوح متعدد کرده و به برازندگی و استحقاق از درجه سلطانی به درجه امیرتومانی ارتقاء جسته و دارای شئون و امتیازات عمده و بزرگ دولتی گردیده، در این اواخر که سن پیری از تحمل خدمات قشونی مانع بود، از جانب دولت علیه مأمور حکومت‌های عمده شده و از خدمت تن در نمی‌کشیدند، حق را صاحب منصبی بود که فقدانش مایه هزاران تأثر و افسوس است.»

در این نوشتار، از آغاز بهرام خواجه قراباغی هم باید نام برد که از خواجه‌سرانی به وزارت در دربار قاجار رسید. در این زمینه نیز باید از مهدی بامداد کمک گرفت. وی می‌نویسد:

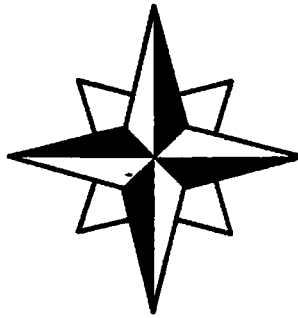
۱- مهدی بامداد - پیشین (ج ۲) - ص ۲۲۷ - ص ۵۹.

۲- نادر میرزا - تاریخ و جغرافی دارالسلطنه نریز - به تصحیح طباطبائی محد - ص ۲۴۷

«آخابهرام خواجه قراباغی، هنگامی که آغایگم مشهور به آغاباجی دختر ابراهیم خلیل خان، به ازدواج فتحعلیشاه قاجار درآمد و از قراباغ به تهران آمد وزن دوازدهم او شد. هنگام ورود او به تهران، زیاده بر دوست تن عملیات شخصی او بود که از قراباغ به همراه خود آورده بود و همه مردمان متشخص و رشید بودند و آخابهرام، از جمله همراهان و خواجگان او به شمار می آمد. فتحعلیشاه در سال ۱۲۵۰ هـ ق در آغوش همین آخابهرام، در عمارت هفت دست اصفهان درگذشت و به دیار دیگر شتافت.

آخابهرام، گذشته از این که در زمان سلطنت فتحعلیشاه، از خواجگان معتبر و محترم بود، در عهد پادشاهی محمدشاه قاجار نیز خیلی اهمیت پیدا کرد. ابتدا ملقب به امین دیوان بود و بعد که در زمان سلطنت ناصرالدین شاه وزیر دادگستری شد ملقب گردید به امیر دیوان و او اولین وزیر دادگستری ناصرالدین شاه بود.^۱

۱ - مهدی بامداد - پیشین (ج ۲) - ص ۲۲۷ (ج ۱) - ص ۵۹

آبونه نکره

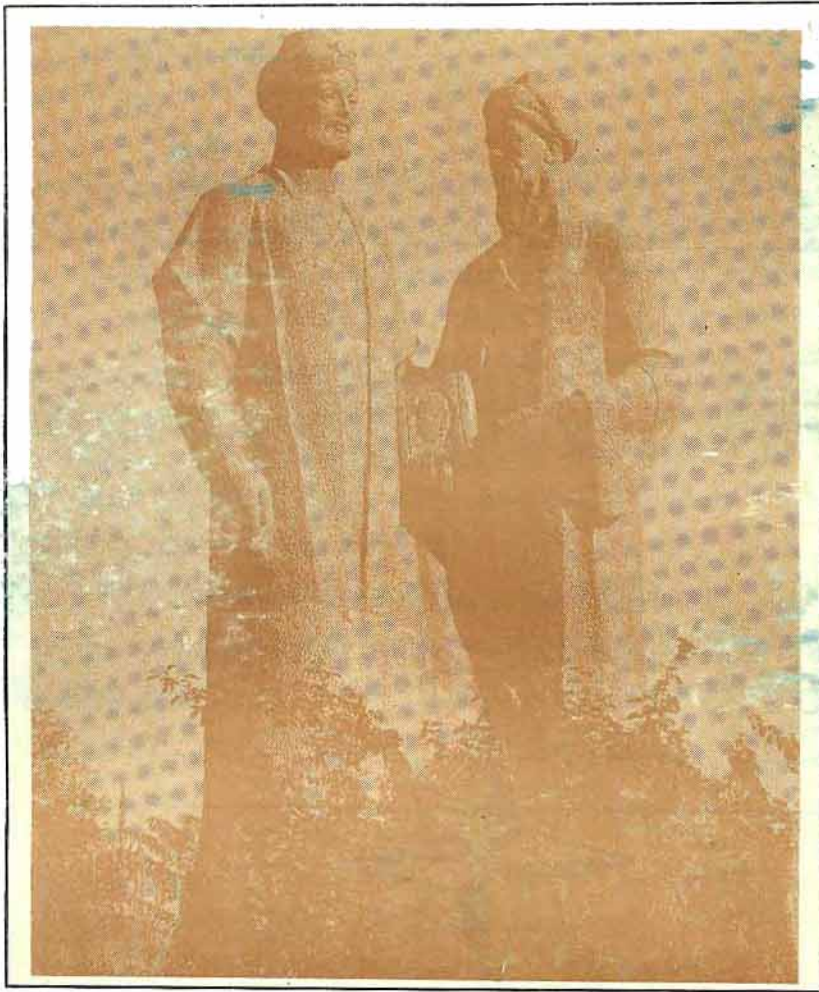
آبونه اولماق ایسته‌ین عزیز وطنداشلاریمیزدان ۱۳۷۷ - جی ایلین آبونه پولونو (۱۷۰۰ تومن) «بانک ملی شعبه داریوش، خیابان بهار، دکتر جواد هیئت، ۲۱۶۳ شماره‌لی حسابا یاتیریب، قبضینی بو فورملا بیرلیکده آشناغیداکی آدرسه گؤنדרمه‌لری خواهش اولونور.

تهران - فلسطین شمالی، ساختمان ۱۵۱، مطب دکتر جواد هیئت، تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

آد و سوی آد:.....

آدرس:.....

پوست نومره‌سی:..... تلفون:.....

سمرقند - علیشیر نوائی و عبدالرحمن جامی

وارلیق - مجله فرهنگی، ادبی، هنری به زبانهای ترکی و فارسی
شماره امتیاز: ۸۵۳۸

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

مدیر امور اجرایی: محمدرضا هیئت

آدرس: تهران - فلسطین شمالی، شماره ۱۵۱ - کد پستی ۱۴۱۶۹ مطب دکتر جواد هیئت

و یا: تهران - شهرک غرب، فاز ۲، خیابان هرمان، برج ۹، طبقه ۳

تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

VARLIO - PERSIAN AND TURKISH JOURNAL

CHIEF RECTOR: DR. JAVAD HEYAT

19 TH YEAR, NO 107 - 4 Jan, Febr, Mart.

ADD: 151 NORTH FELESTIN AVE, TEHRAN - IRAN

Tel: 6466366